УДК 316.6(075.8)
ББК 88.58я73
С 13

Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(лист №1/11-7547 від 09.08.2010 р.)

Рецензенти:

Булах І.С.,
доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри теоретичної і консультативної психології Інституту психології, соціології та управління НПУ імені М.П. Драгоманова;

Іванчук М.Г.,
доктор психологічних наук, професор кафедри педагогіки та методики початкової освіти, завідувач науково-методичною лабораторією моніторингу якості фахівців Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича;

Дуткевич Т.В.,
кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Савицька О.В., Співак Л.М.
С 13 **Етнопсихологія:** Навч. посібн. – К.: Каравела, 2011. – 264 с.

ISBN 978-966-2229-19-6

Зміст посібника добирався з урахуванням актуальних питань етнопсихології та розкриває феноменологію і сутність етнічної ідентичності, етнічної свідомості та самосвідомості, прояву етнопсихологічних особливостей особистості, етнопсихологічні функції культури, чинники, типологію і способи розв'язання міжетнічних конфліктів. До практичної частини посібника увійшли методичні рекомендації та система практичних занять, тести, глосарій, іменний і предметний покажчики, список рекомендованої та використаної літератури.

Посібник адресований студентам психологічних і педагогічних спеціальностей, магістрам, викладачам і практичним психологам.

УДК 316.6(075.8)
ББК 88.58я73

ISBN 978-966-2229-19-6

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

У час духовного та національного відродження України виникає потреба у пізнанні та глибокому розумінні національно-психологічних особливостей особистості як діяча і творця минувшини і сьогодення. Глибоке знання та правильна оцінка феноменів міжетнічних відмінностей психіки, їх впливу на процеси взаємодії представників різних чи одного етносу конче потрібні для вирішення комплексу проблем, які постають перед практикою навчання та виховання, психологічним супроводом розвитку особистості. Забезпечити процес становлення національної самосвідомості, формування національно-культурної компетентності здатні ті психологи й педагоги, які засвоїли культурну спадщину свого народу, вміють розпізнавати і використовувати досвід попередніх поколінь у процесі організації навчально-виховної, корекційно-розвивальної та просвітницької роботи.

Метою навчального посібника виступає забезпечення студентів і магістрантів необхідними навчальними матеріалами з етнопсихології.

Засвоєння студентами і магістрантами знань з етнопсихології спирається на попередньо отримані знання із загальної, вікової, педагогічної та соціальної психології й суттєво доповнює їх.

Згідно з модульною організацією сучасного навчального процесу у вищих навчальних закладах, зміст навчального матеріалу розподілено до модулів: “Становлення та міждисциплінарні зв'язки етнопсихології”, “Етнопсихологічні аспекти особистості” та “Психологія міжетнічних відносин”.

Навчальний матеріал з етнопсихології призначено для вивчення студентами та магістрантами педагогічних і психологічних спеціальностей, майбутня професія яких передбачає наявність глибоких знань психології етносу та вміння їх використовувати у процесі міжетнічного спілкування.

Зміст посібника добирався з урахуванням найбільш актуальних питань етнопсихології та розкриває феноменологію і сутність етнічної ідентичності, етнічної свідомості й самосвідомості, прояву

етнопсихологічних особливостей особистості, етнопсихологічні функції культури, чинники, типологію та способи розв'язання міжетнічних конфліктів.

Навчальний посібник містить навчальну програму з етнопсихології, курс лекцій за навчальною програмою, запитання та завдання для програмованого контролю знань. До практичної частини посібника ввійшли методичні рекомендації та система практичних занять з етнопсихології, тестові завдання для контролю та самоконтролю, орієнтовні варіанти модульної контрольної роботи, питання для самостійного опрацювання.

Метою лекційного курсу є розкриття основних теоретичних питань з етнопсихології згідно з навчальною програмою. Мета практикуму полягає в осмисленні магістрантами та студентами теоретичних знань і відпрацюванні у них вмінь та навичок їх використання у процесі розв'язання практичних завдань.

Навчальний посібник адресований магістрантам, студентам педагогічних і психологічних спеціальностей та може використовуватися практичними психологами освітніх закладів і викладачами вищих навчальних закладів.

ЛЕКЦІЙНИЙ КУРС

Змістовий модуль 1. СТАНОВЛЕННЯ ТА МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ЗВ'ЯЗКИ ЕТНОПСИХОЛОГІЇ

Тема 1. ЕТНОПСИХОЛОГІЯ ЯК МІЖДИСЦИПЛІНАРНА ГАЛУЗЬ ЗНАНЬ

1. Поняття етносу.
2. Сучасне розуміння предмету етнічної психології.
3. Етнічне відродження другої половини XX ст.
4. Завдання, функції та методи дослідження етнопсихології.
5. Зв'язок етнопсихології з іншими науками.

1. Поняття етносу

У людському суспільстві завжди існувала потреба у глибокому пізнанні етнічних особливостей народів, їхньої поведінки. Ці особливості вивчалися психологами, філософами, істориками, соціологами, географами, економістами, мистецтвознавцями, етнографами, культурологами, релігієзнавцями та демографами.

Проблема пізнання етнічних особливостей народів, їхнього характеру, психології та поведінки є актуальною і в наш час, оскільки різноманітні аспекти цієї проблеми набули фундаментального значення в динамічних процесах суспільного розвитку.

Етнопсихологія належить до тих наук, які вивчають лише великі групи. Великі групи створюють конкретні соціальні норми, цінності, установки, потреби, які індивід засвоює засобами навчання та виховання в малих групах.

Великі групи поділяються на два **види**:

1) **випадкові** (стихійні), вони нетривалі у своєму існуванні, швидкоутворювані та швидкорозсіювані, досить різнорідні за складом *(наприклад, натовп, глядацька аудиторія, публіка та ін.);*

2) **закономірно утворені**, які склалися в ході історичного розвитку, довготривалі, стійкі у своєму існуванні групи *(наприклад,*

нація, народність, плем'я; професійні групи, соціальні класи, вікові групи та ін.)

Спільною **особливістю великих груп** є наявність специфічних регуляторів поведінки. Такими **регуляторами** є звичаї, традиції, обряди, які зумовлені суспільною практикою даної групи. Єдність особливостей життєвої позиції групи з регуляторами поведінки характеризує **спосіб життя групи**. Дослідження способу життя передбачає вивчення форм спілкування, типу контактів між людьми і передусім специфічної мови народу, представників певної професії чи класу й т. ін. *Прикладами цієї мови можуть виступати літературна мова, жаргон, діалекти тощо.*

Одним з базових понять етнопсихології є поняття "етносу" чи "етнічної спільності". Уперше термін **"етнічна спільність"** було введено до наукового обігу в 1957 р. **М.М. Чебоксаровим** і **М.Г. Левіним.** Вони вважали, що це поняття є набагато ширшим у порівнянні з поняттям "народ".

Етнічна спільність – це тип великої соціальної групи, який формується та розвивається природно-історичним шляхом і може існувати у двох видах:

1) як **реальна (компактна)** сукупність людей, що завдяки відносній цілісності є самостійним суб'єктом історичного та соціального процесу;

2) в **дисперсному (розсіяному)** стані (входить до чисельніших етнічних спільностей як їх структурне утворення).

Найвдаліше визначення етносу, що ґрунтувалося на проведених теоретичних дослідженнях, було запропоновано етнографом **Ю.В. Бромлеєм. Етнос** – це усталена сукупність людей, що історично склалася на певній території та має спільні, відносно стабільні особливості мови, культури і психіки, характеризується усвідомленням своєї єдності й відмінності від інших утворень (самосвідомість), що зафіксовано в її самоназві (етнонімі).

Окрім такого вузького розуміння поняття етносу, **Ю.В. Бромлей** розглядає **етнос,** в широкому розумінні цього слова, **як етносоціальний організм** *(наприклад, нація з її економічною і політичною спільністю).*

Основними ознаками етносу в різних формах його існування є:

1) наявність шлюбно-сімейних зв'язків;
2) спільність території та політичного устрою;
3) мова;
4) економічна єдність.

Упродовж десятиліття (1957-1968 рр.) науковцями обговорювалася проблема визначення поняття "етнічна спільність" та його основних ознак. Не викликали заперечень такі ознаки етнічної спільності: спільність мови (за допомогою мови виявляється культура) і спільність території. Щодо ознаки "економічна єдність" такої одностайності не існувало. Деякі дослідники висловлювали думку про те, що економічна єдність визначається політичними, а не етнічними межами і тому притаманна не нації чи етносу, а державі.

У вітчизняній психологічній науці дотримуються погляду, згідно з яким етноси можуть існувати у різних формах. Найпопулярнішою є **історично-стадіальна типологія,** згідно з якою виокремлюють такі основні форми етносів: **клани, плем'я, народність, нація**. Водночас у вітчизняній науці найбільш вживаними є такі поняття: плем'я, народність, нація; у зарубіжній – плем'я і нація. Отже, поняття етносу є найширшим у порівнянні з іншими наведеними вище поняттями, якими позначено його форми.

Клани – це групи, які існують у різноманітних формах, у різних суспільствах.

Спрощено можна визначити **клани як союзи двох типів:**

1) **родові** союзи (загальновідомі шотландські клани), з яких розпочалося утворення політичних інститутів;

2) **тотемічні**, тобто такі, що є схожими до сімейних союзів на релігійних засадах. **Тотемізм** – це сукупність релігійних уявлень та вірувань, що ґрунтується на культі тварин чи рослин, які вважаються предками клану, і на вірі в кровні родинні зв'язки між усіма членами клану та з будь-якою твариною або рослиною. Клани, що існували у первісних суспільствах, й дотепер відіграють важливу роль у суспільствах Китаю та Японії.

Більш високою, у порівнянні з кланами, формою соціальної організації є **плем'я.** Існування етносу у формі племені було властивим для первіснообщинного ладу. Основною його **ознакою** виступає те, що типом соціального зв'язку, який їх об'єднував в єдине

ціле, був **принцип родинних зв'язків і відносин.** До племені належить значна кількість родів і кланів. Плем'я вирізняється своєю внутрішньою формою організації: вождь, рада племені тощо, які вирішують усі важливі питання. Типовим для племені є його незначна чисельність та низька розвиненість продуктивних сил. Племінна самосвідомість ґрунтується на уявленнях про спільність походження усіх членів племені від одного пращура.

З плином часу племена та їх союзи трансформувалися у народності.

Народність (чи народ) – це етнічні спільності тих докапіталістичних формацій, що з'явилися після первіснообщинного ладу. Поняття "народ" є багатозначним. Ним позначають і населення міст чи селищ, і спільність, яка пов'язана з певною територією, має власну мову, розвинену культуру, політичний устрій і систему влади. Народність утворюється на основі територіально-політичного устрою. У порівнянні з племенем народність є різноманітнішою, оскільки в ній значно більша кількість членів та існує розшарування на класи. Народи (або народності) вирізняються своєю культурою.

Поступове утвердження капіталістичної формації призвело до появи націй. Під **нацією** розуміють народ, що живе спільним історичним життям, усвідомлює власну єдність, має спільну історичну пам'ять і досвід, спільні духовні цінності, мову, поняття та уявлення про світ. Націю об'єднують територіальні, економічні, внутрішні, культурно-інформаційні зв'язки. Основним критерієм та ознакою нації виступає **національна самосвідомість**. Відсутність свідомості, самосвідомості та пам'яті перетворює націю у населення певної території (**Ю. Бромлей**).

Нація виступає найвищою формою існування етносу. Основними ознаками, що вирізняють націю з-поміж інших етнічних спільностей є не стільки рівень соціально-економічного розвитку, скільки її внутрішня структура, яка ґрунтується не на кровному спорідненні, а на соціальному принципі.

Визначальними **характеристиками нації** є: велика внутрішня згуртованість і високий рівень національної свідомості.

Основними **ознаками нації** виступають:

– спільність мови (для держави спільність мови не обов'язкова);

– спільність території *(наприклад, народи Англії та США користуються спільною мовою – англійською);*

– спільність економічного життя;

– спільність матеріальної та духовної культури;

– національна самосвідомість.

Лише сукупність цих ознак утворює сутність поняття "нація".

Основою для формування нації виступає **колективне усвідомлення почуття спільності**, яке виявляється у прагненні жити разом. Найвищою формою прояву цього прагнення є **прагнення мати свою державу. Спільність** долі є найважливішим **чинником** формування нації. Представникам нації притаманне відчуття того, що вони об'єднані в одне ціле сумісним володінням спільною спадщиною в минулому і спільною долею в майбутньому (**Емерсон**).

Нація – це історично стійка спільність людей, яка з'явилася завдяки спільності мови, території, економічного життя і психічного складу, що виявляється у спільності культури. Така спільність складається історично, вирізняється стійкістю, не базуючись на расовій чи племінній ознаці. *Наприклад, сучасна італійська нація сформувалася впродовж століть з римлян, германців, етрусків, арабів, греків.*

Значення нації для розвитку її представників полягає в наступному:

а) нація – це стійка форма спільності, що існує тисячоліттями;

б) нація створює стійку культурну спадщину;

в) нація формує сильне почуття ідентифікації індивіда із спільністю і виступає провідним чинником його особистісного самовизначення;

г) нація сприяє появі почуття солідарності між членами спільноти й антагонізму по відношенню до чужих.

Населення України має всі ознаки нації. Тому, українці – це нація.

Існує чітка класифікація етнічних спільностей, згідно з якою з-поміж усіх етнічних спільнот виокремлено кілька "**основних етнічних підрозділів**", тобто сукупностей людей, які вирізняються найбільшою інтенсивністю етнічних властивостей і є самостійними одиницями суспільного розвитку.

Основними етнічними підрозділами є:

1) **"елементарні етнічні одиниці"** (мікроетнічні одиниці) – це ті найменші складові частинки основної етнічної спільності, що є межами поділу останньої. *Наприклад, сім'я, етнічна група і т. ін.*;

2) **"субетнічні підрозділи"** – це спільності, в яких основні етнічні властивості виражені з меншою інтенсивністю, у порівнянні з основними етнічними одиницями (мають певну специфіку), і є складовими частинами цих одиниць. Такі спільності вважаються етнографічними групами. *Наприклад, з-поміж українців виділяють: бойків, лемків, гуцулів, поліщуків тощо.*

3) **"міжетнічні спільноти"** (макроетнічні одиниці) – це утворення, до яких належить кілька основних етнічних підрозділів. Міжетнічні спільності характеризуються меншою інтенсивністю етнічних властивостей у порівнянні з іншими етнічними підрозділами. Міжетнічні спільності вирізняються схожими рисами культури та спільною самоусвідомленістю. *Це, наприклад, мовні сім'ї та групи (слов'яни, романо-германці тощо)* (за **Ю. Бромлеєм**).

Одна і та сама людина може належати водночас до кількох етнічних підрозділів. Наприклад, **українець** (основний *етнографічний підрозділ*, етнос); **гуцул** (етнографічна група, *субетнос*); **слов'янин** (*метаетнічна* спільнота).

Етнічна група – це внутрішній підрозділ етносу, що має етнічну самосвідомість. Найчастіше це поняття використовується для позначення частини етносу, яка проживає на інших етнічних територіях, однак має з власним етносом спільну мову, культуру, віру, відчуття тотожності з ними. *Наприклад, компактне проживання українців у Канаді із збереженням української культури та мови.*

Національна меншина – це менша за чисельністю група у порівнянні з етнічною, яка не займає панівного положення, представники якої є громадянами цієї держави, однак за етнічними, релігійними чи мовними характеристиками посідають такі позиції, що відрізняють їх від характеристик основної частини населення, і водночас виявляють почуття солідарності з метою збереження своєї культури, традицій, релігії чи мови.

Етнічний розвиток відбувається дискретно, що зумовлено внутрішніми і зовнішніми процесами, які певним чином впливають на існування етносу.

В зв'язку з цим виділяють такі **способи існування етносів**:

1) **зародження** (етнос з'являється у результаті асиміляції, він є першим у часовому плані);

2) **розширення,** спосіб, згідно з яким етнос намагається приєднати до себе інші, менші за чисельністю етноси, які територіально розміщені неподалік. Цей період характеризується зростанням самосвідомості. В ході розширення етнос постійно прогресує, оскільки постійно відбуваються внутрішні психологічні процеси, які зумовлюють його неперервний розвиток. Розвиток національної самосвідомості сприяє гармонізації етносу. Цей процес здійснюється до того часу, доки всередині етнічної спільності не будуть виділятися за окремими ознаками нові етнічні групи. Таке прагнення з'являється внаслідок диференціації даної етнічної спільності за певними критеріями;

3) зниження рівня активності чи **розпад.** Етнос перестає поглинати сусідні етноси, менше виявляє активність і національну свідомість. Процеси, які відбуваються на попередньому етапі сприяють падінню рівня етнічної самосвідомості, призводять до знецінення національних ідей, оскільки особистісні мотиви переважають над національними. Етнос стає легко вразливим, що може призвести до його злиття з іншими етносами, до втрати усіх ознак етносу (території, мови, єдності) або до зовнішньої агресії;

4) перехід розпаду в **гомеостаз,** тобто статичний стан етносу. **Гомеостаз** – це рухливий виважений стан етнічної спільності, що зберігається засобами її протидії зовнішнім і внутрішнім чинникам, які можуть порушити цю рівновагу. *Наприклад, у стані гомеостазу перебувають індійські племена Північної Америки, що зберегли розвиток і культуру кінця XIX – початку XX століття і не розпалися у зв'язку з наявністю в них високого рівня розвитку етнічної самосвідомості.*

Таким чином, визначені вище поняття не є рівнозначними і дозволяють описувати різноманітні соціальні утворення, враховуючи їх специфіку.

2. Сучасне розуміння предмету етнічної психології

Етнічна психологія – це галузь психологічної науки, яка вивчає психологічні особливості нації (етносу, народу) та їх представників;

закономірності, джерела і чинники національної (етнічної) свідомості та самосвідомості, національний характер, механізми національної (етнічної) ідентифікації та етностереотипізації; психологію міжнаціональних (міжетнічних) відносин.

Об'єктом вивчення **етнопсихології** є нація, етнос і народ.

Тривалий час основною категорією етнопсихології виступав психічний склад нації чи етносу. В зв'язку з цим **Г.М. Андреєва** зазначила: "Поняття "психологічний склад нації" є досить складним для операційного визначення. Тому в етнопсихології здійснено не одну спробу відшукати такі еквіваленти до цього поняття, які були б найбільш прийнятними для їх використання в емпіричних дослідженнях. Як синонім до поняття "психологічний склад нації" вживаються поняття "національний характер", "національна самосвідомість" чи просто "національна психологія". Однак введення великої кількості таких понять не вирішує проблеми і лише вносить термінологічні розбіжності, яких не можна допустити".

Тому важливим **завданням** сучасної етнопсихології є з'ясування сутності та змісту її основних феноменів і побудова їх структури на цих засадах. Вивчення структури етнопсихологічних понять відбувається в руслі двох напрямків. Представники першого напрямку до цієї структури включають компоненти, що належать до загальної та соціальної психології (характер, темперамент, почуття, воля і т. ін.). Вивчення певних загальних та особливих якостей національної психології, національного характеру, які є складовими змісту і форми проявів етнопсихологічних феноменів, мають відношення до другого напрямку. Обидва напрямки заслуговують на особливу увагу.

В сучасній науці існує три основних **підходи** до розуміння предмета етнопсихології.

Перший підхід є схожим до крос-культурної психології Заходу. Його прихильники вважають етнопсихологію галуззю загальної психології і користуються поняттями та методами дослідження загальної психології. Водночас вони вбачають основну мету етнопсихології у встановленні конкретних проявів особистості, формуванні психічних процесів і станів у представників різних народів.

Другий підхід трактує етнопсихологію як галузь соціальної психології, що вивчає процеси міжетнічної та внутрішньоетнічної

взаємодії на груповому рівні. Відмінність цього підходу від першого полягає у тому, що об'єктом його дослідження виступають етнічні спільності, закономірності їх розвитку, психогенезу та взаємодії, а не їх окремі представники.

Третій підхід пов'язує етнопсихологію з етнографією та зосереджується на вивченні культурних особливостей певних націй, етносів і народів та встановленні зв'язків між цими особливостями і національною психологією.

Предметом вивчення **етнопсихології** виступають:

– особливості поведінки, емоційні реакції, психіка, характер, національна самосвідомість, етнічні стереотипи **(за А.С. Бароніним)**;

– системні зв'язки між психологічними і культурними змінними при порівнянні етнічних спільностей **(за Т.Г. Стефаненко)**;

– психічні риси етносу і його представників, міжетнічна взаємодія і конфлікти **(за А.А. Налчаджяном)**;

– своєрідність прояву і функціонування психіки членів різноманітних етнічних спільностей **(за В.Г. Крисько)**;

– складні процеси духовно-психічного розвитку народу; етнічна, культурологічна, психологічна своєрідність людей, народів, націй, які виокремлюються у ході свого розвитку **(за М.І. Пірен)**.

3. Етнічне відродження другої половини XX ст.

Розпочинаючи з 60-70 р.р. XX ст. у світовому масштабі стали помічати процеси, які характеризувалися прагненням народів зберегти власну самобутність, підкреслити унікальність своєї побутової культури і психічного складу, усвідомленням мільйонами людей своєї належності до певного етносу, розвитком національної самосвідомості та етнічної ідентичності.

Це явище, що торкнулося населення багатьох країн на всіх континентах, спочатку навіть отримало назву **етнічного парадоксу сучасності**, оскільки воно супроводжувало стійко зростаючу уніфікацію духовної та матеріальної культури. Однак в умовах сьогодення **етнічне відродження** розглядається як одна з основних рис розвитку людства другої половини XX ст. Майже всеохоплюючий інтерес до своїх коренів у окремих людей і народів виявляється в різноманітних формах: від спроб реанімації старовинних звичаїв і обрядів, фольклоризації професійної культури, пошуків

"загадкової народної душі" до прагнення створити чи відновити свою національну державність.

На жаль, коли ці законні інтереси зіштовхуються з інтересами інших народів, ми спостерігаємо ситуації міжетнічної напруженості. Вони часто доходять до відкритих міжетнічних конфліктів і кровопролитних війн.

У СРСР, на відміну від світової етнічної науки, процеси етнічного відродження не вивчалися, оскільки вважалося, що національне питання в країні повністю вирішено. В цій ситуації чимало етносів задовго до розпаду СРСР прагнули до самовизначення, розглядали існуючий порядок як несправедливий. Національна напруженість виявлялася в багатьох регіонах держави, зокрема масові заворушення та виступи були в Грузії, Абхазії, Північній Осетії, Якутії (70-80 р.р.). Інформація про ці події в той час була відома лише фахівцям. Етнографи і соціологи знали, що на території СРСР існують численні вузли міжнаціональних суперечностей, які можуть спалахнути в будь-який момент (Абхазія, Нагорний Карабах, Південна Осетія).

Тому особливий інтерес становить вивчення етносу як психологічної спільності, що здатна успішно виконувати такі важливі для кожної людини **функції:**

1) орієнтувати індивіда в оточуючому світі, надаючи йому відносно впорядковану інформацію;

2) задавати спільні життєві цінності для усіх членів етнічної спільності;

3) захищати соціальне та фізичне самопочуття кожного представника етносу.

Людині завжди необхідно відчувати себе частиною "ми", і етнос – не єдина група, в усвідомленні належності до якої людина шукає опору в житті. Однак саме етнічна група з-поміж інших виявляється найкращою, найнадійнішою для людини, оскільки ця група – багатопоколінна, стійка в часі, має стабільний склад, кожний представник має постійний статус у групі (оскільки індивіда не можна виключити з етнічної групи).

Отже, одним з психологічних чинників зростання етнічної ідентичності в другій половині XX ст. є **пошук орієнтирів і стабільності** в перенасиченому інформацією нестабільному світі.

Іншим психологічним чинником виступає **інтенсифікація міжетнічних контактів**, як безпосередніх, так і опосередкованих сучасними ЗМІ. Контакти, що повторюються, актуалізують етнічну ідентичність.

В умовах гострої соціальної нестабільності **етнос часто є аварійною групою підтримки.** Як і у багатьох країнах, що пережили гостру соціальну нестабільність, в Україні стійкими, стабільними групами стали **сім'я і етнос.**

4. Завдання, функції та методи дослідження етнопсихології

У сучасній етнопсихології виділяють такі самостійні **напрямки дослідження:**

1) **порівняльні** дослідження етнічних особливостей психофізіології, когнітивних процесів, емоцій, які є невід'ємною складовою відповідних розділів загальної та соціальної психології;

2) **культурологічні** дослідження, які спрямовані на виявлення особливостей символічного світу, народної культури, ціннісних орієнтацій та культури, що пов'язані з етнографією, фольклористикою, мистецтвознавством та ін.;

3) **дослідження етнічної свідомості та самосвідомості**. В межах цього напрямку, який належить до соціальної психології, вивчаються соціальні установки, стереотипи, міжетнічні відносини;

4) **дослідження етнічних особливостей соціалізації дітей**. Цей напрямок має безпосередній зв'язок з соціологією та віковою психологією.

Завданнями етнопсихології виступають:

1) осмислення та узагальнення даних про чинники і джерела становлення національно-психологічних особливостей представників конкретних етнічних спільностей та виявлення на цій основі специфіки розвитку етносів;

2) вивчення специфіки мотиваційної сфери національної психології представників етнічних спільностей з метою аналізу своєрідності прояву дійсності, ініціативи, ступеню покладання зусиль та інших якостей, які визначають найвищі показники ефективної діяльності людей;

3) дослідження національних характеристик інтелектуально-пізнавальної активності представників конкретної національності,

що виявляються в процесі праці, зокрема, їх логічного рівня, абстрагування, швидкості осмислення, організації ходу інтелектуальних процесів, глибини сприймання, концентрації та стійкості уваги тощо;

4) аналіз та виявлення закономірностей перебігу національних почуттів і специфічних виявів емоційної сфери;

5) вивчення особливостей впливу національних установок на вольову активність: виявлення стійких вольових процесів, своєрідності вольових процесів, своєрідності вольових зусиль, які притаманні представникам тих чи інших етносів;

6) дослідження специфіки комунікативної сфери етнопсихології (людей у процесі спільної взаємодії, спілкування людей у малих групах);

7) порівняльне вивчення національних психологічних особливостей різних народів світу з метою з'ясування закономірностей функціонування національної психології та складання психологічної характеристики, необхідної для взаємин у широкому плані;

8) виявлення специфічних традиційних рис і психологічних особливостей етносів, які пов'язані з релігійною специфікою; етнічних особливостей народів, які мають національні релігії;

9) вивчення політико-правової специфіки в життєдіяльності народів поліетнічних держав з метою узагальнення як негативних, так і позитивних сторін їх життєдіяльності та соціально-психологічного прогнозування їх подальшого розвитку тощо.

Дослідження в етнопсихології ґрунтуються на таких методологічних **принципах**: принцип об'єктивності, наукового підходу, системності, дидактичної взаємодії, історизму, діалектичному.

Основними **функціями** етнопсихології є:

1) **гносеологічна**, яка полягає в пізнанні закономірностей, що з'являються у психіці суб'єктів етнопсихології;

2) **описова**, яка виявляється у фіксації результатів вивчення етнічних груп і спільностей за допомогою певних систем позначень, що визначені в науці;

3) **прогностична,** яка полягає у практиці та теорії прогнозування, що здійснюється на базі етнопсихології;

4) **культурологічна,** яка пов'язана з вивченням етнопсихологією культурних процесів у конкретному етносі;

5) **комунікативна,** яка полягає у вивченні етнопсихологією процесів міжособистісного спілкування представників різних етносів та особливостей їх поведінки;

6) **етнополітична,** яка виявляється у детальному вивченні етнічних процесів в етнічних групах з метою напрацювання рекомендацій щодо безконфліктної політики держави стосовно етнічних груп, які її населяють;

7) **виховна,** яка полягає у вивченні психології представників етнічних груп для формування ефективнішої програми їх навчання з врахуванням виявлених психологічних особливостей.

Етнопсихологія використовує різноманітний методичний апарат залучаючи методи дослідження не лише загальної психології, але й методи етнографії (аналіз продуктів діяльності), соціології, мовознавства, соціальної психології тощо.

У етнопсихології розрізняють такі **види досліджень**:

1) **стандартне,** що пов'язане з вивченням національно-психологічних особливостей представників однієї етнічної спільності;

2) **крос-культурне**, що передбачає виявлення національно-психологічної специфіки представників декількох етнічних спільностей.

Об'єктами вивчення етнопсихології виступають: етнічна самосвідомість, інтереси, ціннісні орієнтації, потреби і мотиви, комунікативно-поведінкова діяльність, етнічні стереотипи.

В етнопсихології використовуються такі **методи дослідження** суміжних наук:

– **етнографії:** аналіз продуктів культури (мови, міфів і релігії) та порівняльні (міжкультурні) дослідження;

– **соціології:** кореляційні дослідження, які описують функціональні залежності та потребують статистичної обробки даних;

– **мовознавства:** порівняльний аналіз, понятійно-категоріальний, структурно-формальний аналіз;

– **соціальної психології:** спостереження, аналіз документів (контент-аналіз), опитування (інтерв'ю, анкетування).

Окрім того, для розвитку етнопсихології доцільно використовувати **історичний метод,** який має традиції в соціальній психології.

Великий обсяг емпіричного матеріалу можна отримати за допомогою психологічного аналізу історії та культури етнічних груп.

В етнопсихології також застосовують такі методи дослідження: польовий метод; спостереження з участю; доцільне використання MMPI, тесту Кеттелла (для вивчення етнічних типів), методу семантичного диференціалу для дослідження етнічних відмінностей.

5. Зв'язок етнопсихології з іншими науками

Етнопсихологія пов'язана з багатьма науками, які певною мірою вивчають національні особливості психіки людини та їх спільностей:

– **філософією,** яка методологічно і теоретично осмислює соціальні й частково психологічні особливості етнічних груп та їх представників, передусім націй, і з'ясовує специфіку їх впливу на внутрішньо- та міжнаціональну взаємодію й спілкування між людьми. Представники різноманітних теорій націй визнають наявність специфічних рис національного характеру та їх особливого поєднання в представників тієї чи іншої етнічної спільності, що виявляються в поведінці та діяльності людини;

– **соціологією та культурологією,** які вивчають якісні характеристики національних груп як соціальних і культурних спільностей, розробляють соціологічні та культурологічні концепції їхнього розвитку, з'ясовують психологічний зміст і надають пояснення цих феноменів. Соціологія та культурологія досліджують найбільш загальні тенденції й закономірності взаємодії та культурних відносин між різними етносами;

– **етнологією,** що є галуззю наукових знань, яка спрямована на вивчення матеріальної культури, систем споріднення, життєзабезпечення, виховання, соціальної та політичної систем у різних народів; проблем їх етногенезу, етнічності й міжкультурних контактів: розселення етносів, демографічних процесів у етносів; порівняння культурних рис того чи іншого народу. Етнологія досліджує національні традиції, звички і смаки, специфічні особливості поведінки та дій представників різних етносів, їх психологічні особливості. Зв'язок між етнопсихологією та етнологією настільки тісний, що деякі дослідники вважають етнопсихологію одним з розділів етнології;

– **етнографією,** яка досліджує географічний рівень організації національного буття. Здійснюється геокультурний аналіз – дослідження кола питань, що стосуються зв'язку між національною культурою і простором, у межах якого вона з'являється та розвивається;

– **соціальною психологією,** яка вивчає національні особливості психіки людей як представників конкретних соціальних груп, з'ясовує закономірності їх прояву та функціонування;

– **культурною антропологією,** яка досліджує людину як представника різних культур, національних спільностей. Культурна антропологія вивчає індивіда як члена певної етнічної групи, вважаючи його частиною цілого – конкретної культури як способу життя, що притаманний якому-небудь народу, суспільству;

– **етнопсихолінгвістикою** – галуззю психолінгвістики, що розглядає вплив мови і мислення, що сприяє накопиченню і відображенню історичного досвіду етносу, як провідного чинника розвитку психіки етносу. Етнопсихолінгвістика вивчає національно-культурну варіативність у мовленнєвих діях, операціях, цілісних актах; мовній свідомості; організації процесів мовленнєвого спілкування. Будь-яка мова тісно пов'язана з етнічними, правовими, релігійними формами суспільної свідомості, що мають велике етнічне значення;

– **етнопедагогікою,** яка досліджує своєрідність завдань, методів й прийомів виховання і навчання, що є традиційними для певних народів; порівнює специфіку виховання та навчання в різних народів; вивчає вплив національної психології на виховання і навчання представників яких-небудь етнічних спільностей та закономірності такого впливу.

Існує тісний зв'язок етнопсихології з **українознавством, народознавством, фольклористикою та ін.**

Етнопсихологія розвивається у тісному взаємозв'язку з іншими науками, що зумовлено потребою в об'єднанні зусиль багатьох дослідників з метою вивчення явищ, які є результатом взаємодії, спілкування, взаємин і поведінки людей у складі етнічних спільнот.

Питання для самоконтролю

1. Які соціальні групи (великі чи малі) вивчає етнопсихологія? Назвіть і охарактеризуйте види великих груп.
2. Що таке "спосіб життя групи"?
3. Дайте визначення поняття "етнічна спільність".
4. Розкрийте сутність поняття "етнос" за Ю.В. Бромлеєм. Назвіть основні ознаки етносу.
5. Перерахуйте і охарактеризуйте основні форми етносів згідно з історично-стадіальною типологією.
6. Розкрийте сутність поняття "нація". Вкажіть основні характеристики і ознаки нації.
7. Охарактеризуйте "основні етнічні підрозділи" за Ю.В. Бромлеєм.
8. Визначте поняття "етнічна група".
9. Дайте визначення поняття "національна меншина".
10. Охарактеризуйте способи існування етносів.
11. Дайте визначення етнічної психології як галузі знань. Вкажіть, що є об'єктом вивчення етнопсихології.
12. Розкрийте основні сучасні підходи до розуміння предмета етнопсихології.
13. Розкрийте основні етапи етнічного відродження другої половини XX ст.
14. Вкажіть основні завдання етнопсихології.
15. Визначте провідні функції етнопсихології.
16. Розкрийте зв'язок етнопсихології з іншими науками.

Тема 2. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ НАУКОВИХ ЕТНОПСИХОЛОГІЧНИХ ІДЕЙ В ЄВРОПІ ТА АМЕРИЦІ

1. Зародження етнопсихології в історії та філософії.
2. Етнопсихологічний аспект у філософських дослідженнях епохи Просвітництва.
3. Етнопсихологічні ідеї в німецькій філософії.
4. Психологія народів та історична психологія. Дослідження закономірностей соціальних явищ.

1. Зародження етнопсихології в історії та філософії

Витоки етнопсихології розпочинаються з праць античних філософів та істориків: **Геродота, Гіппократа, Таціта, Плінія, Страбона.**

Геродот, якого вважають засновником історії, етнографії та етнопсихології, багато подорожував і розповідав про дивовижні особливості народів, з якими зустрічався, їх вірування, релігію, мистецтво, побут. У своїй роботі **"Історія" Геродот** вперше здійснив порівняльний аналіз особливостей життя і характерів різних народів за допомогою навколишнього середовища. За результатами власних спостережень він подав етнографічний опис Скіфії, до якого ввійшли розповіді про богів, звичаї скіфів, міфи про їх походження. **Геродот** звернув увагу на такі характерні якості скіфів: жорстокість, неприступність, суворість. Наявність цих якостей, на його думку, зумовлюється особливостями навколишнього середовища (рівнина з багатьма ріками та травами) і способом життя скіфів (кочовий).

Іншими дослідниками Древньої Греції також було помічено вплив навколишнього середовища на формування психічних особливостей різних народів. Так, **Гіппократ** вважав, що провідними об'єктивними чинниками всіх відмінностей між народами, їх поведінки, звичаїв, виступають природа та клімат території проживання народу. Констатуючи відмінності в культурі, традиціях, зовнішньому вигляді народів і племен, давні мислителі прагнули виділити чинники цих відмінностей.

Основоположником етнопсихології є **Дж. Б. Віко.** У своєму трактаті **"Про загальну природу речей"** він розглянув проблеми розвитку народу, зумовленість його психологічних особливостей. **Дж. Б. Віко** встановив, що кожне суспільство в історії свого розвитку проходить три епохи: 1) епоху богів; 2) епоху героїв; 3) епоху людей, а психічні особливості людини як представника певного народу з'являються в ході історії цього народу. Водночас діяльність кожної окремої людини визначає **народний дух**.

У другій половині XIX ст. в європейській соціології з'явилися різноманітні наукові течії, що розглядають людське суспільство як таке, що тотожне тваринному світові. До цих течій належать: **антропологічна школа в соціології, органічна школа, соціальний дарвінізм.** Провідне положення, яке об'єднує ці течії, полягає в тому, що їхні представники недооцінювали особливості об'єктивних тенденцій, а на суспільні явища механічно переносили відкриті **Ч. Дарвіном** біологічні закони.

Прихильники цих течій намагалися довести, що існує прямий вплив біологічних законів на соціальне, економічне та духовне життя народу. Вони намагалися обґрунтувати "теорію" про безпосередній вплив анатомо-фізіологічних задатків на психіку і на цій основі пояснити риси їх внутрішнього, морально-духовного складу за допомогою біологічних ознак.

2. Етнопсихологічний аспект у філософських дослідженнях епохи Просвітництва

У Новий час, час бурхливого розвитку капіталізму, для пояснення чинників відмінностей між народами і племенами дослідниками найчастіше використовувалися **географічні фактори.** Основна ідея географічного детермінізму полягає в тому, що провідним чинником розвитку будь-якого суспільства є географічне положення та кліматичні умови.

Географічний детермінізм є необхідним для інтерпретації таких етнопсихологічних висновків:

1) чому в світі неможливо знайти два абсолютно однакові народи за етнічно-психологічними ознаками і побутом;

2) наявність відмінностей у розвитку інтелекту, проявах емоцій у представників різних народів.

У філософських дослідженнях французьких просвітителів вперше з'явилося етнопсихологічне поняття **"дух народу"**, яке вдалося пояснити за допомогою географічного детермінізму. Видатний французький філософ **Ш. Монтеск'є** визначив поняття **"дух народу" як характерні психологічні риси народу.** Дух народу необхідно вивчати для того, щоб зрозуміти суть суспільства та особливості його політико-правових засад.

Мислитель зазначив, що народний дух формується об'єктивно під впливом моральних і фізичних чинників. До фізичних чинників, які впливають на історію розвитку суспільства та загальний дух народу, він відніс: географічне положення, клімат, ґрунти, ландшафт. **Ш. Монтеск'є** навів такі *приклади* впливу клімату як найважливішого чинника на дух народів: *характерними особливостями жителів південних країн з жарким кліматом є периіучість, лінь, нездатність до подвигів і розвинута уява; представники північних народів вирізняються відвагою та аскетизмом.* Водночас він зауважив, що клімат впливає на дух народу не лише безпосередньо, а й опосередковано. Таким чином, залежно від кліматичних умов і ґрунту складаються традиції та звичаї, які в свою чергу впливають на життя народу. В процесі історичного розвитку безпосередній вплив клімату на дух народу зменшується, а дія інших чинників посилюється. *Наприклад, природа і клімат управляють дикунами, звичаї – китайцями, а закони – японцями.*

Серед моральних чинників виокремлювалися: релігія, закони, принципи правління, приклади минулого, звичаї, традиції, норми поведінки, які набувають великого значення у цивілізованому суспільстві.

Дотримання положень географічного напрямку зумовило появу хибних уявлень про незмінність національної психології народу. Досить часто в одній і тій самій географічній зоні проживають різні народи, які повинні бути схожими один на одного. Однак упродовж багатьох тисячоліть у житті людства відбувались різноманітні трансформації (зміни суспільно-економічних систем, поява нових суспільних класів та соціальних систем, нових форм етнічних взаємин, об'єднання племен і народностей), що призвели до значних змін звичаїв, традицій та психології народів.

Абсолютизація ролі географічного чинника в розвитку національних якостей народів сприяла утвердженню наукової думки про незмінність таких якостей.

У цей період з'являються й інші погляди щодо національної психології. Англійський філософ **Д. Юм** у роботі **«Про національні характери»** найважливішими чинниками розвитку національної психології назвав такі: соціальні (моральні) чинники, до яких він відносив обставини соціально-політичного розвитку суспільства (форми правління, соціальні перевороти, стан етнічної спільності, рівень життя народу, відносини з іншими етнічними спільностями і т. ін.).

Важливою умовою розвитку загальних рис національного характеру людей (загальні схильності, звичаї, звички, афекти) він вважав спілкування у процесі професійної діяльності. Спільні інтереси сприяють становленню загальнонаціональних рис духовного обрису, єдиної мови та інших складових етнічного життя. Окремі частини народу об'єднуються також на основі спільних економічних інтересів. Таким чином, **Д. Юм** зробив висновок про діалектику співвідношення між особливостями різноманітних професійних груп і специфікою національного характеру людей.

3. Етнопсихологічні ідеї в німецькій філософії

Зародження етнопсихології як самостійної науки відбулося в середині XIX ст. у Німеччині. Засновниками етнопсихології вважають німецьких мислителів **М. Лацаруса та Г. Штейнталя.** Дослідники вказали на потребу у вивченні законів душевного життя не лише окремих індивідів, а й цілих спільностей, зокрема, народів. Усі індивіди, які належать до одного народу, вирізняються однаковим **народним духом,** тобто своєю психічною схожістю (самосвідомістю, етнічною ідентичністю). Народний дух, який виявляється у мові, звичаях, традиціях, вдачі, вчинках, є предметом вивчення **психології народів.** На думку **М. Лацаруса** та **Г. Штейнталя,** основними **завданнями** цієї науки виступають: 1) пізнання психологічної сутності народного духу; 2) відкриття законів, за якими відбувається внутрішня діяльність народу в житті, мистецтві та науці; 3) з'ясування основних чинників виникнення, розвитку і зникнення особливостей якого-небудь народу. Отже, **психологія народів** розглядалася як наука, в якій пояснюються та зводяться до психологічної сутності загальні закони мови, мистецтва, науки, релігії, вдачі та інших елементів духовної культури. Водночас, характеристика духу окремих народів виступала предметом вивчення **психологічної етнології**, тоді як дух народу в цілому досліджувала **історична психологія народів**.

М. Лацарус і Г. Штейнталь зазначили, що психологія народів є продовженням індивідуальної психології, оскільки дух народу знаходиться в індивідах. Однак вони застерігали від ототожнення цих наук, звертаючи увагу на те, що багато індивідів утворюють народ лише у тому випадку, коли дух народу об'єднує їх в єдине ціле.

Поняття "народного духу" вивчалося й відомим німецьким філософом **І. Гердером**. Він визначив **"дух народу"** як щось безтілесне, не розрізняючи його з поняттями "душа народу" та "народний характер". "Душу" **І. Гердер** розглянув на рівні з іншими ознаками народу: мовою, звичаями, традиціями й т. ін. і вважав, що її можна пізнати за допомогою усної народної творчості. Тому, на перше місце він поставив вивчення усної народної творчості, вважаючи, що світ фантазії якнайкраще відображає душу народу. Дослідник підкреслив залежність психічних компонентів від клімату, ландшафту та припустив вплив способу життя, виховання, суспільного устрою та історії.

Дослідник здійснив спробу порівняльного опису слов'ян і німців.

Г.В.Ф. Гегель у роботі **"Феноменологія духу"** також використав поняття "дух народу", що дається надприродною силою і розкривається через суспільний розвиток. Дух народу має певну визначеність, що зумовлюється розвитком світового духу. Завдяки народному духу в кожного етносу з'являється власний світ, своя культура, релігія, звичаї, що в свою чергу, визначають своєрідний державний лад, закони, поведінку людей, їх долю та історію. Проявом абсолютного духу, який існує відокремлено від об'єктивної основи життя кожної спільності, за **Гегелем є національний характер**. З іншого боку, філософ розглянув національний характер як соціальне явище, що детерміноване соціокультурними, природними і географічним чинниками. Національний характер відрізняється від темпераменту, оскільки національний характер пов'язаний з цілим народом, а темперамент – з окремим індивідом.

Гегель вивчав характери європейських народів, відзначивши не лише їх своєрідність, а й певну схожість. Описуючи риси їх національного характеру, він вирізнив здатність до інтелектуального сприймання світу, схильність до консерватизму, дотримання традицій. Італійські та іспанські національні характери є схожими один на одного, їх провідною рисою є індивідуалізм. Основними рисами національного характеру німців виступають: глибина думки, поміркованість і витримка, що визначають їх успіх у всіх сферах діяльності.

Основними ідеями в роботах **О. Конта** було ствердження того, що суспільство у своєму розвитку проходить три етапи: 1) теологічний; 2) метафізичний, на якому панують філософські ідеї; 3) позитивний, який характеризується пануванням ідей націоналізму. Він розглянув сім'ю як клітинку єдиного організму – суспільства і вказував на необхідність її вивчення.

4. Психологія народів та історична психологія. Дослідження закономірностей соціальних явищ

У середині XIX ст. спостерігався бурхливий розвиток етнографії, психології, мовознавства, що призвів до відокремлення етнопсихології в самостійну науку.

Ідеї **М. Лацаруса** та **Г. Штейнталя** про виділення психології народів як особливої галузі психологічних знань підтримав **В. Вундт**. У своїй десятитомній праці **"Психологія народів"** він вказав на можливість існування національної психології як продовження та поглиблення індивідуальної психології. **В. Вундт** підкреслив, що **психологія народів** – це наука про душу народу, яка виявляється в мові, міфах, звичаях, етиці, моралі, релігії.

У поглядах **В. Вундта** є ряд відмінностей від теорії **М. Лацаруса** і **Г. Штейнталя** щодо основних підходів до вивчення психології народів.

Зокрема, **В. Вундт** використав поняття "душа народу", а не поняття "дух". Душа народу не існує поза індивідами, не є безтілесною, однак без індивіда душа народу – ніщо. Дослідник стверджував, що спільне життя індивідів, їх взаємодія між собою повинна породжувати нові явища зі своїми законами, які хоча не суперечать законам індивідуальної свідомості, але й не зводяться до них. **В. Вундт** підкреслив, що уявлення багатьох представників народу виявляються, передусім, у мові, міфах, звичаях, а решта елементів духовної культури є вторинними, наприклад, релігія і мистецтво.

Послідовником цього напрямку був **Г. Шпет** (професор Московського університету), який вважав, що предметом вивчення етнопсихології є типові колективні переживання. Він вказав на те, що самі продукти культури – мова, міфи, звичаї, наука та релігія не містять нічого психологічного. Психологічним аспектом є ставлення до продуктів культури, до суті культурних явищ. А це ставлення виявляється у формі переживань. Тому, аналізуючи продукти культури етнопсихологія виявляє типові колективні переживання. Те, що **Г. Шпет** назвав колективними переживаннями, сьогодні можна назвати **ментальністю.**

Досить актуальною є думка **Г. Шпета** про те, що належність людини до народу визначається не її біологічною спадковістю, а свідомим прилученням до тих культурних цінностей, святинь, які утворюють зміст історії народу.

Основні положення західних етнопсихологів були розвинуті представниками теорії **психології мас,** яка з'явилася у XIX ст. і ґрунтувалася на ідеї співвідношення індивіда та соціального середовища. Так, поведінка представників якої-небудь спільності визначається переважно **наслідуванням**, характерною ознакою якого є знеособлення, переважання ролі почуттів над інтелектом.

Г. Лебон у своїй роботі "**Психологія народів і мас**" визначив основні чинники, які зумовлюють напрямок суспільного руху. До таких чинників він відніс: душу раси; вплив вождів; наслідування, навіювання; взаємне зараження. Основна ідея його теорії полягає у тому, що скупчення людей впливає на поведінку окремого індивіда, однак натовп неспроможний управляти собою, тобто він не здатний до самоуправління, а потребує вождя.

У межах цього напрямку працював і **Е. Дюркгейм**, який вивчав закономірності суспільних явищ, відмежовуючи їх від явищ психологічних. Він визначив, що соціальні явища існують поза індивідами і відстоював ідею існування колективної душі.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основні етнопсихологічні ідеї Геродота та Гіппократа.
2. З якою метою в етнопсихології використовується географічний детермінізм?
3. Розкрийте сутність основних етнопсихологічних ідей німецьких мислителів М. Лацаруса та Г. Штейнталя.
4. Опишіть погляд І. Гердера на поняття “дух народу”.
5. Охарактеризуйте думки Г.В.Ф. Гегеля про поняття “дух народу” та “національний характер”.
6. Проаналізуйте основні підходи В. Вундта до вивчення психології народів.
7. Визначте колективні переживання за Г. Шпетом.
8. Розкрийте основні закономірності соціальних явищ.

Тема 3. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕТНОПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1. Дослідження первісних культур.
2. Мовознавчі дослідження етнічної самобутності.
3. Становлення етнопсихологічних знань в Україні.
4. Сучасний стан розвитку етнопсихології.

1. Дослідження первісних культур

Вивчення первісних культур розпочалося з поширення на американський континент ідей **В. Вундта.** В 20-30-х р.р. XX ст. **Ф. Боас** обгрунтував концепцію **“Культура і особистість”,** основними завданнями якої були: вивчення індивідуальної психології; розробка поняття “особистість” як первинної одиниці, що визначає структуру цілого; вивчення процесу формування особистості.

Дослідження в межах цієї теорії проводила **Р. Бенедикт**, висунувши ідею про фундаментальні відмінності між культурами, кожна з яких вирізняється своєю домінантою. Вчена охарактеризувала такі типи культур: параноїдальну, аполонічну та діонічну. Згадані типи культур значною мірою упродовж тривалого проміжку часу відповідають психіці індивіда. На думку дослідниці, культура є схожою до особистості, що висвітлена на екрані.

Подальші дослідження в руслі цієї теорії були спрямовані на виявлення того, за яких обставин і як саме відбувається взаємодія культури та особистості. І якщо в ранніх працях Р. Бенедикт ототожнювала культуру і особистість, то пізніше – підкреслює, що індивід, культура і суспільство нерозривно пов'язані між собою і впливають одне на одного.

Поширенню та становленню концепції **“Культура і особистість”** сприяв **А. Кардинер.** Він здійснив теоретичне узагальнення польових досліджень своїх попередників і прийшов до висновку, що з моменту народження на дитину впливає її безпосереднє оточення, зокрема, способи догляду за немовлям. Саме вони відрізняються в різних культурах і накладають відбиток на особистість дорослого.

А. Кардинер вказав на те, що у кожній культурі існує єдиний домінуючий тип особистості, який формується за допомогою цієї культури. Такий тип особистості він назвав **базовим** чи **основним.**

Базова особистість – це схильності, уявлення, способи зв'язку з іншими людьми, тобто все те, що робить людину сприйнятливою до певної культури і забезпечує її адаптацію до фундаментальних реальностей життя в певній культурі.

На зміну теорії базової особистості прийшла теорія модальної особистості. Поняття "**модальної особистості**" визначає найпоширеніший тип особистості у культурі *(мода – це статистична величина, що вказує на найбільшу частоту повторювань у групі значень – Авт.)*. Таким чином, використання поняття модальна особистість не передбачає того, щоб усі члени спільності мали одну і ту ж саму особистісну структуру.

Модальна особистість наділена такими рисами, які найчастіше зустрічаються і зберігаються у дорослих членів цього суспільства.

У XIX ст. паралельно здійснювалися емпіричні дослідження в загальній психології. До найбільш відомих належать порівняльно-культурні дослідження **Л. Леві-Брюля** та **К. Леві-Строса**.

Л. Леві-Брюлем було обгрунтовано концепцію, яка протиставляла мислення первісної людини логічному мисленню європейців, акцентуючи увагу на відмінностях між культурами. Науковець вивчав мисленнєву установку, уяву, склад розуму та в цілому пізнавальну діяльність, використовуючи поняття "**колективне уявлення**", введене **Е. Дюркгеймом**.

Л. Леві-Брюль виокремив три основні **особливості** колективних уявлень: **1) емоційна інтенсивність; 2) нечутливість до логічних суперечностей** (нероздільними є сон і реальність, предмет і зображення, тінь і людина, ім'я і людина й т. ін.); **3) непроникливість для об'єктивного досвіду** (невдалий обряд, продемонстрований для доказу неправильності суджень і поглядів, не знищує віри в нього).

Вчений зробив висновок про те, що колективні уявлення передаються від покоління до покоління і "нав'язують" себе особистості. Тобто, вони є не предметом роздуму, а предметом віри. **Л. Леві-Брюль**, вивчивши і систематизувавши емпіричний матеріал, вважав, що для людей з архаїчних культур не існує двох світів: фізичного і духовного. Для них існує лише містично-реальний світ, до якого вони причетні. В цих людей відсутня потреба в пізнанні оточуючого світу, а їх єдине прагнення полягає у тому, щоб жити в тісній єдності з таким світом.

К. Леві-Строса цікавили загальнолюдські риси та їхні вияви у конкретних окремих народів. Він вивчав фольклор, міфологію, особливості національної кухні тощо. За зовнішніми розбіжностями він відшуковував універсальні структури, які виступають основою будь-якого явища культури. **К. Леві-Строс** вважав потребу "жадоба об'єктивного пізнання" універсальною для первісних народів. *Наприклад, первісні народи вражають багатством і точністю ботанічних знань.* Своїми висновками він спростував ідеї **Л. Леві-Брюля**. Пояснюючи форми несвідомих структур мислення, дослідник зазначив, що їх основою виступають **бінарні опозиції** чи двійкові антоніми *(наприклад, вогонь – вода, життя – смерть, свій – чужий, праве – ліве тощо)*, які впливають на логічні операції та поведінку людей. Існування бінарних опозицій є свідченням наявності відчуття внутрішньої конфліктності світу, що виступає основою для його категоризації.

Згідно з концепцією **К. Леві-Строса**, функція мислення на будь-яких етапах історії людства полягає у категоризації світу за допомогою бінарних опозицій. "Неприручена" думка первісних народів є такою ж логічною, як і в сучасних людей.

2. Мовознавчі дослідження етнічної самобутності

Основоположником сучасного теоретичного мовознавства є **В. Гумбольдт**. В основу його вчення про мову було покладено поняття мовної форми. Науковець вважав, що з одного боку, існує незалежний від конкретної мови "звуковий матеріал", тобто звукова сировина, сукупність потенційно можливих для людського голосового апарату звуків, а з іншого – незалежна від мови її психологічна сутність – емоції, воля та уявлення.

Мовна форма – це специфічний для певної мови спосіб об'єднання звукового матеріалу та психологічного змісту, тобто спосіб пристосування звуків для відображення психологічного змісту.

В. Гумбольдт вказав на те, що мова – це "саморозвиток духу". Цей абсолютний світовий дух виступає тим двигуном, який змушує мову розвиватися і змінюватися. Він виявляється однаково у всіх людей, на якій конкретній мові вони б не спілкувалися. І якщо різні групи людей розмовляють подібними мовами, то подібність їх мовлення, спільність їх мовної форми **визначається, по-перше,**

єдністю звукового матеріалу; по-друге, єдністю психологічної сутності.

Єдність звукового матеріалу дослідник пояснив за допомогою чинника спадковості. *Наприклад, немовля успадковує від батьків здатність до вимови певних звуків.* **В. Гумбольдт** розглянув закони розвитку і зумовленості мови за межами мови і навіть людини, оскільки ці закони він відніс до метафізичних.

Г. Штейнталь, учень **В. Гумбольдта**, вважав, що психіка індивідуальна і її закони слід відшуковувати всередині людини – в її психічному світі, що досяжний для самоспостереження. У зв'язку з цим він відзначив, що **мова, тобто те, що пов'язує звук і психічний зміст також є чимось індивідуальним, прихованим у психіці кожного окремого носія мови. Саме тому мова є частиною психіки.**

Однак, якщо мова є повністю індивідуальним явищем, то як пояснити єдність мови для багатьох людей, народів і те, що існують різні мови (німецька, англійська, російська тощо), а не лише твоя, моя чи його індивідуальна мова. Тому дослідник припустив, що у представників однієї нації загальні риси в мові та у психіці в цілому зумовлені **спадковістю.** Вплив суспільства, який у лінгвістичній теорії **В. Гумбольдта** відігравав велику роль, у **Г. Штейнталя** звівся до нуля.

В. Вундт поділив психологію на три напрямки: 1) "фізіологічну психологію"; 2) "колективну психологію"; 3) "психологію народів". До "колективної психології" належало все специфічно людське; все, що пов'язано з суспільством, що є однією з форм вияву "духу" як форми психічного життя. Мова також потрапила до "колективної психології". **Складовими** мови було названо: 1) **духовну сутність,** яка розвивається водночас з іншими психічними явищами за специфічними, незалежними від матерії законами духу; 2) зовнішні прояви цієї сутності – **"виразні рухи".** За допомогою цих рухів виявляється прихована у психіці духовна суть.

О.О. Потебні належить розробка оригінальної концепції мови, що ґрунтувалася на дослідженнях її психологічної природи. Науковець шукав відповідь на питання про механізми формування етнічної специфіки. У своїх роботах **"Думка і мова", "Мова і народність", "Про націоналізм" О. Потебня** розглянув поняття **"народність"** як все те, що відрізняє один народ від іншого, складає його національну своєрідність. На думку дослідника, мова виступає не лише етнодиференціюючою, але й етноформуючою ознакою будь-якого народу, зумовлюючи його існування. Всі мови, які існують у світі, споріднюють дві властивості: 1) звукова "членовідокремленість" кожної мови; 2) усі мови є системою символів, які необхідні для вираження думок.

О.О. Потебня зазначив, що однією з основних функцій мови є те, що вона творить, формує думку. В різних народів думки утворюються по-різному, оскільки вони мають неоднакові мови. Тому, мова зумовлює розвиток прийомів розумової діяльності. Мова виступає важливим чинником, що об'єднує людей у "народність". Втрата народом своєї мови призводить до денаціоналізації народу, тому дуже важливо дбати про національну освіту та розвиток інтелекту в його представників.

Серед мовознавчих досліджень у етнопсихології помітне місце займає робота **Д.М. Овсяннико-Куликовського "Психологія національності".** Вчений вважав, що національна специфіка виявляється в особливостях мислення представників будь-якої національності, що складається історично. Однак цю специфіку необхідно шукати не у змістовній частині мислення, а в підсвідомій сфері психіки людини. Науковець назвав мову стрижнем народної думки і психіки. Саме мова виступає особливою формою нагромадження та збереження психічної енергії народу.

3. Становлення етнопсихологічних знань в Україні

Значний внесок у розвиток етнопсихологічної думки зробили українські та російські вчені.

В Україні етнопсихологія розпочала формуватися у середовищі філософів, істориків, медиків, біологів та ін. Це відбулося під впливом чи в полеміці із західноєвропейськими концепціями: психології народів **(В. Вундт)**, колективних уявлень **(Е. Дюркгейм)**, дологічної стадії мислення первісної людини **(Л. Леві-Брюль)**.

Певні елементи етнопсихології, як наукової думки про український етнос та інші етноси в межах України і на планеті, містяться у творах **В. Мономаха "Повчання дітям"**, у **драмах Т. Прокоповича, філософських творах Г. Сковороди.** Джерельним матеріалом

для етнопсихології є український народний **фольклор** (народні приказки, обряди, інформація про людські взаємини, родинний і родовий устрій). Значний інтерес для етнопсихології представляють **твори новітньої української літератури**, в яких розглядаються життя і побут української громади, правдиво розкрито психологію життя і діяльність українського народу (**І. Котляревський, І. Нечуй-Левицький, М. Вовчок, Ю. Бойко, В. Винниченко, Ю. Липа, С. Петлюра, М. Хвильовий та ін.**).

Більшість вітчизняних науковців у своїх працях описали такі риси українців: демократизм, здібності до музики, народних пісень, особливе ставлення до природи, що пронизує український фольклор. Однак ці описи не склали повної характеристики українського народу.

Прагнення пізнати і охарактеризувати психологічну своєрідність українців має давню історію. Про це свідчить наша вітчизняна історіографія. *Наприклад, у **Нестора-літописця** ми знаходимо порівняльну характеристику окремих племен, з яких утворився український етнос.*

Сміливі ідеї про розвиток українського народу, нації, держави, психології українства в цілому висунули українські філософи та історіографи: **М. Костомаров, В. Антонович, В. Янів, П. Куліш та ін.**

У 20-х рр. XX ст. проблеми етнопсихології були проаналізовані та оцінені представниками культурно-історичної школи на чолі з **Л.С. Виготським**. Водночас з'явилося й багато інших цікавих праць, зокрема, **"Граматика малоросійського говору" А. Павловського, "Слобожани" М.Ф. Сумцова**, в яких описувався національний характер українців, розкривалася своєрідність національної психології жителів слобідської України.

*Наприклад, **А. Павловський** так описував національний характер українців: "Я знайшов у них щось приємне, меланхолійне, що відрізняє їх, можливо, від усіх жителів земної кулі. Вони мають природну уважність, гостроту, схильність до музики і здібності до співу. Гостинність і простота взаємин становлять їх суттєві риси, у вчинках – прості, у справах – справедливі, у розмовах – відверті, хоча часто делікатні та дуже хитрі; в намірах солідні, люблять охайність, чистоту, працюють тихо, але ґрунтовно. У*

пристрастях рідко бувають помірними. До наук схильні, здається від природи".

Український мислитель **М. Костомаров** дотримувався точки зору про те, що географічне положення та історичні обставини зумовлюють психологічну своєрідність націй та народностей. У зв'язку з цим він написав: "Плем'я південно-руське у своєму характері вирізнялося перевагою особистої свободи".

М.Я. Данилевський обґрунтував **теорію культурно-історичних типів.** Він заперечив наявність загальної для всього людства цивілізації та довів існування кількох часткових культурно-історичних типів (цивілізацій). Усі вони мають свої етнографічні особливості, "племінні якості", що виявляються в особливостях психічного складу народів. Саме це дало йому підстави виокремити **слов'янський культурно-історичний тип і протиставити його романо-германському. М.Я. Данилевський** пропонував вивчати такі **сфери** національного характеру: 1) розумову; 2) естетичну; 3) дійову.

У 30-х рр. XX ст. етнопсихологію зарахували до буржуазних наук і тому до 70-х рр. цього століття суттєво зменшилася кількість досліджень з етнопсихології. Упродовж цього періоду певний внесок у розвиток вітчизняної етнопсихології зробили науковці з української діаспори – **Ф. Вовк, А. Княжинський, О. Кульчицький, Д. Чижевський, В. Янів та ін.**

Етнопсихологічні дослідження цього періоду проводилися у трьох основних напрямках:

– **перший напрямок** – дослідження нації як соціопсихологічної групи (20-40 рр. XX ст. – **Д. Донцов, А. Княжинський, В. Старосольський та ін.**). Метою досліджень **першого** напрямку виступало створення і розробка теорій, які б розкривали психологічні основи формування та існування нації;

– **другий напрямок** – дослідження національного характеру (40-70 рр. XX ст. **О. Кульчицький, Ю. Липа, В. Липинський, В. Янів та ін.**).

Метою цього напрямку виступало вивчення національного характеру і для її досягнення дослідження здійснювалися у межах двох **підходів:**

1) культурно-центрованого, у якому здійснюється порівняльний опис певних культурних конфігурацій, що характерні для

певної культури; порівняльний аналіз процесів виховання дітей та виховних ідеалів і т. ін.;

2) особистісно-центрованого, що ґрунтується на використанні поняття "модальна особистість";

– **третій напрямок** – вивчення психологічних аспектів національної ідентичності (з середини 70-х рр. XX ст.). Метою досліджень цього напрямку є вивчення національної ідентичності українців, їх психологічних характеристик як представників української нації.

Дослідження у межах третього напрямку проводилися у руслі двох підходів:

1) вивчення процесів, що відбуваються в середовищі української діаспори, тобто питань про асиміляцію та дисиміляцію;

2) вивчення міжетнічних процесів у новостворених державах Східної Європи.

4. Сучасний стан розвитку етнопсихології

Етнопсихологічні дослідження активізувалися в 70-х рр. XX ст. Науковці **(Л.М. Дробіжева, І.С. Кон, Г.В. Старовойтова та ін.)** висловили думку про відсутність понятійного апарату етнопсихології, суперечливість у визначенні певних етнопсихологічних категорій, акцентуючи увагу на прямому зв'язку етнопсихології з соціальною психологією, етносом і нацією.

У вітчизняній етнопсихології 70-90-х рр. точилися дискусії навколо таких питань:

1) що є предметом вивчення етнопсихології (психічний склад населення, спільність національного характеру чи з'ясування окремих сторін психіки представників певного етносу);

2) якою повинна бути логіка етнопсихологічних досліджень;

3) як необхідно застосовувати теорію діяльності **О.М. Леонтьєва**, концепцію єдності психіки та діяльності з метою об'єктивного пояснення психічної своєрідності певного етносу, чинників психічних відмінностей у представників різних етносів.

У сучасній етнопсихологічній науці виділяють декілька **напрямків** її розвитку:

– порівняльні дослідження етнічних особливостей психофізіології, когнітивних процесів, мовлення та емоцій;

– культурологічні дослідження, метою яких є з'ясування особливостей символічного світу, ціннісних орієнтацій та культури різних етносів;

– дослідження етнічної свідомості та національної самосвідомості;

– вивчення етнічної специфіки соціалізації дітей.

У руслі сучасного **культурологічного підходу** до вивчення проблеми етнічної свідомості здійснюється психологічний аналіз таких її компонентів: міфів, легенд, історичних текстів, зразків матеріальної культури, усної народної творчості **(В.Я. Пропп, Г.Д. Гачев, В.М. Топоров, Б.О. Рибаков, М.Ю. Савельєва)**, знань, ідей, сукупності думок, переконань, вірувань, буденних форм свідомості **(О.В. Улибіна)**, настанов народної педагогіки та ін.

Когнітивний підхід до дослідження проблеми етнонаціональної свідомості й самосвідомості представлено з'ясуванням смислу таких їх структурних компонентів, як:

– етносоціальні уявлення про культуру, мову, територіальну належність, державність народу, етнічна ідентичність, усвідомлення інтересів власного народу **(К.В. Коростеліна, В.П. Левкович, Н.Г. Пєшкова та ін.)**;

– етнічний образ, установки, переконання, стереотипи, упередження, забобони **(Л.М. Дробіжева, Г.В. Старовойтова, О.В. Улибіна)**;

– цінності та ціннісні орієнтації, психічні універсалії **(Г.У. Солдатова)**.

Дослідження російської вченої, етнопсихолога **Т.Г. Стефаненко** присвячено різноманітним аспектам проблеми етнічної ідентичності, особливостям етнічної соціалізації підлітків та психології міжетнічних відносин.

Відомий вірменський психолог **А.А. Налчаджян** досліджує проблеми міжетнічних відносин, національних стереотипів і символів, етнозахисних механізмів, етноцентризму, національної й етнічної самосвідомості та їх структури.

Вітчизняна дослідниця, соціолог **М.І. Пірен** поєднує філософський, психолого-педагогічний, історичний та народознавчий підходи з метою розкриття особливостей характеру, ментальності,

мови, екології, культури, шлюбно-родинних стосунків етносів, зокрема, українців.

Сучасна українська дослідниця **О.М. Лозова** вивчає психосемантичну структуру етнічної свідомості, а саме її перцептивні, рефлексивні та категоріальні компоненти. Вона провела психосемантичну реконструкцію первинних структур свідомості давніх східних слов'ян: досліджено оцінність, емоційність, реактивність, просторову й часову категоризації світу. Вченою окреслено межу між **своїм і чужим** у семантиці різнокультурних об'єктів, виявлено етнокультурну і соціокультурну детермінованість сприймання цих об'єктів східними слов'янами.

Процес відродження та розвитку етнопсихологічної науки триває й донині.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте дослідження первісних культур Р. Бенедикт.
2. Розкрийте поняття базової та модальної особистості за А. Кардинером.
3. Сформулюйте основні положення концепції Л. Леві-Брюля про колективні уявлення.
4. Охарактеризуйте положення К. Леві-Строса про загальнолюдські риси та їх представленість в окремих народів.
5. У чому полягає вчення про мову В. Гумбольдта?
6. Розкрийте сутність мовознавчого дослідження етнічної самобутності Г. Штейнталя.
7. У чому полягає вивчення психологічної природи мови О. Потебнею?
8. Розкрийте основні етапи становлення етнопсихологічних знань в Україні.
9. Які основні напрямки розвитку сучасної етнопсихології?
10. Охарактеризуйте культурологічний підхід до вивчення проблеми етнонаціональної свідомості.
11. Визначте когнітивний підхід до вивчення проблеми етнонаціональної свідомості.

Тема 4. КУЛЬТУРА ЯК ОСНОВНИЙ ЧИННИК ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ НАРОДІВ

1. Культура як психологічне поняття.
2. Чинники розвитку культури. Функції культури.
3. Взаємозв'язок між культурою та етносом.
4. Методи вивчення культури.

1. Культура як психологічне поняття

Більшість складових численних етнодиференціюючих ознак адекватно відображають реальні культурні відмінності. У другій половині XX ст. **культуру** найчастіше називали основним чинником, що міститься в основі міжкультурних відмінностей психіки.

Багато етнопсихологічних шкіл займається вивченням зв'язку між культурою і психологічними характеристиками етносу. Тому, особливо актуальним завданням сучасної етнопсихологічної науки є з'ясування сутності поняття "культура". У різних наукових галузях було представлено майже 250 визначень культури. Найкоротше і найширше визначення належить американському культурантропологу **М. Херсковіц.** На його думку, **культура** – це частина людського оточення, яка створюється самими людьми. У такому розумінні до культури належить кожний, навіть найпростіший предмет, який створений людиною, будь-яка думка, що з'явилася при його створенні. "Культура – це те, що не є природа", – зазначив дослідник.

Згідно з таким розумінням культури підкреслюється її багатоаспектність і цілковита неможливість перерахувати всі її елементи. Це будівлі, знаряддя праці, способи приготування їжі, соціальні впливи, вербальна і невербальна комунікація, виховання дітей, релігія, естетичні вподобання, філософія і т. ін. Всі ці елементи виступають матеріальними та духовними продуктами життєдіяльності людини. Матеріальна культура складається із створених людиною предметів. У цих предметах матеріалізуються знання та вміння, які разом з цінностями, нормами, уявленнями про світ і правилами поведінки є елементами нематеріальної культури.

Розподіл культури на матеріальну і нематеріальну (духовну) є лише науковою абстракцією, оскільки будь-який матеріальний

продукт. перш ніж буде створений, повинен спочатку стати ідеєю. Водночас будь-яка ідея для того, щоб стати доступною для інших людей, повинна об'єктивуватися у матеріальному об'єкті – книзі, картині, скульптурі тощо.

Однак не всі дослідники погоджуються з таким визначенням культури. Соціологів і культурологів передусім цікавлять духовні продукти, які створені людьми. В соціологічних визначеннях культури часто називають такий комплекс: ідеї, що передаються від покоління до покоління; пов'язані з ними системи цінностей, які першочергово зумовлюють поведінку індивідів та груп; їх способи мислення і сприймання. Етнопсихологи також вивчають елементи духовної культури. Фахівці з психологічної антропології виявляють значний інтерес до способів соціалізації дітей у різних народів.

За допомогою порівняльно-культурного дослідження соціальна психологія вивчає широке коло явищ, які її цікавлять, зокрема, як елементи культури відображаються у свідомості людей, тобто "існують в їх головах".

Американський психолог **Г. Тріандіс,** погоджуючись з визначенням культури за **М. Херсковіцем,** виокремив **суб'єктивну культуру** як предмет вивчення етнопсихології. Суб'єктивною культурою він назвав характерні для кожної культури способи, за допомогою яких її члени пізнають створену людьми частину їх оточення: те, як вони об'єднують у категорії соціальні об'єкти; які зв'язки виокремлюють між категоріями, а також норми, ролі та цінності, які вони визнають своїми. Отже, у такому розумінні суб'єктивна культура містить всі уявлення, ідеї та вірування, які об'єднують народ, і безпосередньо впливають на поведінку та діяльність його представників.

У процесі дослідження культур науковці виокремлюють не лише відмінності, але й **культурні універсалії,** тобто ті риси культури, які притаманні всім народам. *Наприклад, у всіх народів існують релігійні обряди, спільна праця, танці, освіта, спорт, привітання тощо. Однак форми прояву цих культурних універсалій відрізняються.*

І. Грель під поняттям **"культури"** розумів сукупність ідеалів, символів, норм, засад, надбань, цінностей, організації та спроб людської діяльності в духовній і матеріальній сферах, що створені, осягнуті та засвоєні нацією упродовж всієї своєї історії. **Е. Сепір** визначив **культуру** як цивілізацію з власним національним духом.

На думку **Д. Мацумото, культура** – це динамічна система експліцитних та імпліцитних правил, встановлених групами з метою забезпечення власного виживання, яка містить установки, цінності, уявлення, норми і моделі поведінки, що є спільними для групи, однак реалізуються кожним специфічним об'єднанням всередині групи за допомогою різних способів, передаються від покоління до покоління та є відносно стійкими, тобто можуть незначною мірою змінюватися з часом.

2. Чинники розвитку культури. Функції культури

Специфічність елементів культури зумовлено такими групами **чинників:**

– соціально-психологічними чинниками крос-культурних відмінностей – потребою в ідентифікації зі своєю групою і водночас диференціацією від представників інших груп;

– об'єктивними умовами навколишнього середовища, географічного положення, до яких належать ландшафт, клімат, флора і фауна. У далекому минулому природа дозволяла людині виживати та жити. Дії, які винагороджувалися, ставали звичними і складали основу для відмінностей від інших груп, систем цінностей, норм та правил поведінки. Формування такої системи збільшувало ймовірність виживання групи. У результаті члени групи переживали задоволення від належності до неї, а елементи культури приймалися та використовувалися усіма учасниками міжособистісного спілкування. Культурна система закріплювалася у свідомості, фіксувалася на камені, кераміці, на папері, передавалася наступним поколінням і регулювала поведінку кожного індивіда.

Виділяють такі чинники розвитку культури:
– потреба у виживанні;
– ресурси та їх надлишок (достаток);
– щільність населення;
– технології;
– клімат (за **Д. Мацумото**).

Однією з основних **функцій культури** виступає **забезпечення національного самовідтворення** згідно з інтересами та потребами нації.

Важливою **функцією** культури є **регулятивна**, завдяки якій культура певною мірою визначає поведінку людей. Адже існують значні міжкультурні та міжособистісні відмінності у ступені індивідуалізації поведінки, співвідношенні між її реактивними та активними компонентами. Таким чином, впливаючи на соціальну поведінку, культура зумовлює появу **соціотипічної поведінки особистості (О.Г. Асмолов)**, в якій виявляються типові програми для цієї культури. Така поведінка регулює вчинки людини у різноманітних ситуаціях, стандартних для даної спільності (етносу), звільняючи людину від прийняття індивідуальних рішень.

Типовими програмами культури, які регулюють поведінку людини, виступають **традиції** та **звичаї**. Традиції належать до духовної сфери життя суспільства, а звичаї – до поведінкової. **Традиції** – це особливості ставлення людини до світу (цінності, інтереси, переконання та моральні норми), що передаються від покоління до покоління. **Звичаї** – це стереотипи поведінки індивіда.

3. Взаємозв'язок між культурою та етносом

У сучасній науці існують такі **точки зору на взаємозв'язок між культурою й етносом:**

– межі культури та етносу не тотожні. З одного боку, елементи однієї культури можна виявити у різних етносів. З іншого боку, в різних етносів можуть бути несхожі елементи культури *(наприклад, у різних регіонах України відрізняються будівлі, кухня)*. Не заперечується й існування субкультур в межах єдиної культури;

– культура ототожнюється зі спільністю, яка складає етнос. Згідно з цим розумінням культура охоплює усі прояви соціальної життєдіяльності без розподілу на сфери господарювання, політики, соціальних взаємин і культури у вузькому розумінні. Тобто, культура виступає важливим проявом суспільства чи етносу в цілому.

Культура етнічної спільності не є простою сумою культур її представників. Культуру етнічної спільності складає сукупність витворів, цінностей і способів поведінки, які прийняті та визнані етнічною спільністю і набули важливого соціального, етнічного та морального значення для її представників, визначаючи "обов'язкову" поведінку, наприклад, правила пристойності й т. ін. Тобто, не все з індивідуальної культури членів спільності стає загальним надбанням цілої етнічної спільності. Варто розрізняти культуру етнічної спільності та культурний спадок, що передається з покоління до покоління. **Культура етнічної спільності** – це сукупність реальних, актуальних, функціонуючих творів і зразків, які відіграють визнану роль у житті всіх представників етнічної спільності. **Культурний спадок** – це та частина системи, яка виявилася стійкою в часі та передалася наступним поколінням. Зазвичай, культурний спадок ідеалізується, стає комплексом освячених цінностей, символів, що зумовлюють появу певного емоційного ставлення. У зв'язку з цим культурний спадок стає чинником інтеграції груп, засобом об'єднання, чинником їх відносної стабільності та стійкості у кризові періоди.

Дотримання власної культури виступає однією з важливих детермінант розвитку етносу. Передаючись від покоління до покоління, духовна культура зберігається, і тому може самостійно еволюціонувати. У порівнянні з матеріальною духовна культура не має обмежень.

Найбільш ефективний вплив на емоційну сферу людини здійснюється за допомогою **національного мистецтва**, що передається від покоління до покоління і виступає **національним культурним спадком.** Вплив культури на етнос оцінюють щодо якості культури етнічної спільності та ступеня гармонічності розвитку конкретного індивіда. У процесі еволюції зберігаються ті етнічні спільності, духовна культура яких відповідає вимогам еволюційного розвитку людства, а індивід, що належить до цих спільностей, може стати всебічно розвинутою особистістю. Дотримання культури свого етносу та, як наслідок, усвідомлення себе представником цього етносу виступає важливим чинником посилення почуття власної гідності, зумовлює появу позитивних емоцій і сприятливо впливає на весь процес її життєдіяльності.

4. Методи вивчення культури

Етнопсихологія досліджує системні зв'язки між психологічними і культурними змінними при порівнянні етнічних спільностей.

До основних **методів вивчення культури** належать:

– **етнографічне дослідження** – це глибинне вивчення культури, яке передбачає занурення дослідника в культуру на тривалий проміжок часу;

– **крос-культурне порівняння** – це оцінка поведінки представників кількох груп з різними культурами.

Згідно з поставленими метою та завданнями крос-культурного дослідження обирають валідну психологічну методику, і вивчають декілька груп, до яких належать представники яких-небудь етносів. Крос-культурне етнопсихологічне дослідження проводиться паралельно в декількох **вибірках** з різними культурами. Після його закінчення здійснюється порівняльний аналіз отриманих даних.

Важливою властивістю вибірки є її **репрезентативність**, тобто ступінь адекватності характеристик досліджуваних (вік, освіта, стать, соціально-економічні умови проживання і т. ін.) відповідним характеристикам популяції, на яку заплановано поширити отримані експериментальні результати. Популяцію утворюють усі представники певного класу суб'єктів (етносу), які в певних ситуаціях можуть поводитися однаково.

Під час крос-культурних досліджень можуть з'являтися певні труднощі, зокрема й такі, що пов'язані з валідністю методик, які розробляються у певній країні, зі своєю культурою та спрямовані на вивчення її представників.

Тому дослідники розробили так звані "вільні від культури" тести, метою яких стало вивчення інтелектуальних здібностей. Однак використання таких тестів засвідчило наявність певних труднощів. Так, у різних етнічних групах було помічено неоднакове ставлення до експериментальної процедури.

Для прикладу, "вільним від культури" спочатку вважався невербальний (тобто неопосередкований мовною діяльністю дослідника) тест-лабіринт для вивчення інтелектуальних здібностей, розроблений ***В. Портеусом.*** *Однак після проведення цього тесту серед австралійських аборигенів виявилося, що вони не здатні дотримуватися інструкції, оскільки звикли, що будь-яке рішення приймається лише після колективного обговорення, врахування думок старійшин племені. Також австралійським аборигенам було незрозуміло, чому експериментатор, який був проголошений почесним членом общини, відмовляється їм допомагати під час розв'язання завдань тесту.*

Схожі до описаних результати дозволили вченим прийти до висновку про те, що неможливо створити "вільні від культури" тести чи методики. Тому в умовах сьогодення актуальним завданням є проведення комплементарних досліджень з метою здійснення цілісного аналізу відмінностей і подібностей між представниками різних культур.

Перед психологами, які займаються крос-культурними дослідженнями, досить часто постають проблеми комунікативного характеру *(наприклад, чи правильно зрозуміють дослідника представники чужих для нього культур),* проблеми суб'єктивності оцінювання "своєї" та "чужих" культур і т. ін., що потребують ретельного вивчення і правильних висновків.

Питання для самоконтролю

1. Визначте поняття "культура" за М. Херсковицем.
2. Дайте визначення суб'єктивної культури за Г. Тріандісом.
3. Охарактеризуйте основні чинники розвитку культури.
4. Розкрийте провідні функції культури.
5. Проаналізуйте сучасні наукові погляди на взаємозв'язок між культурою й етносом.
6. Диференціюйте поняття "культура спільності (етносу)" та "культурний спадок".
7. Охарактеризуйте методи вивчення культури.
8. Вкажіть, які труднощі можуть виникати під час проведення крос-культурних досліджень?

Змістовий модуль 2. ЕТНОПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ОСОБИСТОСТІ

Тема 5. РОЗВИТОК І ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

1. Поняття та етапи становлення етнічної ідентичності.
2. Вплив соціального контексту на формування етнічної ідентичності.
3. Стратегії підтримання етнічної ідентичності.
4. Проблема зміни етнічної ідентичності.
5. Модель двох вимірів етнічної ідентичності.

1. Поняття та етапи становлення етнічної ідентичності

Етнічна ідентичність є складовою соціальної ідентичності особистості. Це психологічна категорія, якою позначають усвідомлення людиною своєї належності до певних етнічних спільностей.

Етнічна ідентичність – це результат когнітивно-емоційного процесу самоусвідомлення людини як представника якого-небудь етносу, певний ступінь ототожнення з цим етносом і відособлення від інших етносів.

Участь у соціальному житті та культурній практиці певної етнічної групи (використання мови, конфесійна належність, членство в політичних і соціальних організаціях, підтримання культурних традицій і т. ін.) досить часто розглядається як індикатор етнічної ідентичності індивіда. Однак досі виникає багато запитань про наявність зв'язку між тим, ким себе вважає індивід і як він діє у реальному житті, тобто між етнічною самоідентичністю і його належністю до етнічної групи.

Чимало дослідників виявили незалежність двох вимірів: 1) уявлень індивіда про себе як про члена етнічної групи; 2) використання індивідом типових для цієї етнічної групи способів поведінки. В окремих випадках зв'язок між етнічною ідентичністю і наданням переваги певним видам етнічної практики виявлявся негативним: людина може ідентифікувати себе з етнічною спільністю, однак не бажає зберігати її етнічну мову і звичаї.

До **структури етнічної ідентичності** належать такі основні компоненти:

1) етнічна самоназва;

2) етнічна обізнаність (знання про етнічні групи – свою і чужі, їх історію, звичаї, особливості культури).

На основі знань про етнічні групи формується комплекс уявлень, які утворюють систему **етнодиференціюючих ознак** – мова, цінності, норми, історична пам'ять, релігія, міфи про спільних предків, національний характер, народне та професійне мистецтво, уявлення про рідну землю й т. ін.

Етнічна ідентифікація – це психічний процес, за допомогою якого індивід А (чи група індивідів) визначає (визначають) до якого етносу належить індивід Б (або група індивідів – представники одного етносу).

Етнічна самоідентифікація – це процес віднесення людиною себе до певної етнічної спільності.

Етапи становлення етнічної ідентичності

Концепція розвитку усвідомлення дітьми власної належності до етнічної групи вперше була обгрунтована **Ж. Піаже.**

Швейцарський дослідник проаналізував дві сторони одного процесу: 1) формування поняття "батьківщина"; 2) образу "інших країн" та "іноземців". Розвиток етнічної ідентичності розглядався Ж. Піаже у вигляді створення когнітивної моделі, що пов'язана з поняттям "батьківщина". Проявами знань про етнічні явища виступали етнічні почуття.

Науковець виділив три **етапи становлення етнічної ідентичності:**

1) в 6-7 років дитина набуває перші фрагментарні та несистематичні знання про власну етнічну належність. Найважливішими у цьому віці є сім'я та безпосереднє соціальне оточення, а не країна і етнічна група;

2) у 8-9 років дитина чітко диференціює себе зі своєю етнічною групою, висуває підстави для ідентифікації – національність батьків, місце проживання, рідну мову. На цьому етапі зароджуються національні почуття;

3) в молодшому підлітковому віці (10-11 років) етнічна ідентичність формується у повному обсязі, а саме, з-поміж особливостей

різних народів дитина виділяє унікальність історії, специфіку традиційної побутової культури.

На сучасному етапі розвитку науки проводиться значна кількість досліджень, в яких уточнюються і конкретизуються вікові межі етапів розвитку етнічної ідентичності. Більшість дослідників відзначають, що перші прояви дифузної ідентифікації з етнічною групою помічено у дітей 3-4 років (за допомогою сприймання яскравих зовнішніх відмінностей). Однак більшість авторів підтримують думку Ж. Піаже про те, що "реалізованої" етнічної ідентичності дитина досягає вже у молодшому шкільному віці, оскільки в цьому віці першочергового значення для індивіда набуває саморефлексія. У дітей від 6 до 10 років етнічні уявлення є нестабільними і швидко змінюються.

У підлітковому віці індивід досягає етнічної ідентичності, з'являються мотиви вибору етнічної належності. Поступово, від простого використання етнічного ярлика, у дитини з'являється сукупність знань про власні етнічні особливості, що стають основою етнічної самосвідомості. Майже у 18-20 років людина визнає свою етнічну належність, яка залишається незмінною упродовж усього її життя.

2. Вплив соціального контексту на формування етнічної ідентичності

Етнічна ідентичність є набутою, а не вродженою якістю. Іноли етнічна ідентичність свідомо приховується, а іноді – свідомо демонструється. Етнічна ідентичність є динамічним, а не статичним явищем. Процес її становлення не закінчується у підлітковому віці. Зовнішні обставини можуть зумовлювати переосмислення людиною ролі етнічної належності в її житті та призводити до трансформації її етнічної ідентичності. На трансформацію етнічної ідентичності впливають чинники, що пов'язані із змінами у житті суспільства.

Основними **чинниками** розвитку етнічної ідентичності в індивіда є:

1) особливості етнічної соціалізації в сім'ї, школі, найближчому соціальному оточенні;

2) специфіка етноконтактного середовища (етнічна гомо/гетерогенність);

3) статусні відносини між етнічними групами.

Залежно від соціального контексту, межі формування етнічної ідентичності, навіть у дітей, можуть прискорюватися чи уповільнюватися.

На усвідомлення людиною власної етнічної належності передусім впливає те, в якому середовищі вона існує – в поліетнічному чи моноетнічному.

Ситуація міжетнічного спілкування надає індивіду більше можливостей для набуття знань про особливості своєї та інших етнічних груп, сприяє розвиткові міжетнічного розуміння і формування комунікативних навичок. Дитина, яка живе в моноетнічному середовищі, значно раніше усвідомлює свою етнічну належність.

Суттєво відрізняється і ступінь прояву етнічної належності у дітей, які живуть у гетерогенних середовищах. Зокрема, було експериментально встановлено те, що етнічна ідентичність сильніше виявляється у тих дітей, які розвиваються в чужому культурному середовищі, що значною мірою відрізняється від їх власного середовища.

На розвиток етнічної ідентичності впливають і знання дитини про те, до якої етнічної спільності вона належить – до **групи більшості** чи **групи меншості.** Зазвичай, у дітей з етнічної меншості процес формування етнічної ідентичності розпочинається раніше, оскільки вони більше освідомленні про домінантну культуру за допомогою ЗМІ та особистісних контактів. На противагу, в культурі більшості такі контакти і знання можуть бути відсутніми взагалі. Однак знання меншості про відмінності між кількома культурами та усвідомлення власної належності до етнічної групи меншості не є свідченням того факту, що діти надаватимуть перевагу своїй групі та визнаватимуть власну належність до неї. *Наприклад, пакистанські діти віддавали перевагу шотландським іменам і зовнішності, що були характерними для групи більшості.*

Під час процесу соціалізації, тобто передачі новому поколінню норм і цінностей соціокультурного середовища, у представників усіх етнічних меншин відбувається **внутрішньогрупова орієнтація.** Тобто, з віком в дитини з'являються знання про міжетнічні відмінності, що сприяють реалістичному визначенню дитиною власної належності до певної групи.

3. Стратегії підтримання етнічної ідентичності

Прагнення зберегти чи відновити **позитивну етнічну ідентичність,** яка дає відчуття психологічної безпеки і стабільності, є найбільш природним для індивіда.

Для підтримання етнічної ідентичності людини використовуються різноманітні стратегії. Однією з них є **стратегія соціальної творчості А. Тешфела та Дж. Тернера**, що може приймати неоднакові форми, які пов'язані з переглядом критеріїв чи об'єктів для порівняння, а саме:

а) пошук нових засад для порівняння.

Зміна змісту аутостереотипів слабких груп – приписування позитивних якостей своїй групі. *Наприклад, групи з низьким економічним статусом характеризують себе за допомогою якостей щирості та доброти;*

б) вибір для порівняльного аналізу менш успішних чи слабших груп.

За умови несприятливого міжгрупового порівняння члени групи меншості, яка піддається дискримінації, можуть вибрати таку стратегію: **прийняти правильну самоідентифікацію разом з негативною оцінкою групи.** У даному випадку розвивається **негативна етнічна ідентичність,** яка може супроводжуватися почуттям меншовартості та навіть сорому за представників свого етносу.

Негативна етнічна ідентичність несприятливо впливає на міжгрупові стосунки, оскільки зумовлює загострення сприйняття дискримінації та збільшення суб'єктивної культурної дистанції з групою більшості.

Помічено й несприятливий вплив негативної етнічної ідентичності на особистісний розвиток індивіда. *Наприклад, школярі з національних меншин вирізняються низькою самооцінкою та невпевненістю у собі.*

Людина з негативною ідентичністю може по-різному реагувати на негативні судження про свій етнос та, як результат, на власний негативний «Я-образ». Вона може приписувати такі судження не собі, а іншим представникам свого етносу, встановивши **психологічну межу** між групою і власним «Я». Таким чином забезпечується збереження високої самооцінки, не з'являється почуття меншовартості та розвивається нетотожність себе і власного народу.

Іншою **стратегією** підтримання етнічної ідентичності є **виокремлення всередині етносу підгрупи,** яка отримує позитивні характеристики.

Певною мірою підтримка етнічної ідентичності у групі з негативною оцінкою з боку суспільства відбувається за допомогою **стратегії конструювання амбівалентної ідентичності,** що сприяє частковому збереженню позитивного самоставлення та призводить до появи "комплексу роздвоєння особистості". Таке конструювання може здійснюватися засобами афективного, навіть агресивного акцентування уваги на власній ідентичності згідно з принципом: "Нехай ми такі погані, однак це ми справжні".

4. Проблема зміни етнічної ідентичності

Зміна етнічної ідентичності пов'язана з несприятливим міжгруповим порівнянням. За таких умов індивід може вибрати **стратегію індивідуальної мобільності,** яка полягає в усвідомленій спробі змінити групу. У результаті цього процесу в людини розвивається **змінена ідентичність.**

Адекватне несприятливе оцінювання власної малої групи інколи виступає чинником переходу до іншої групи. Під час негативного сприйняття власної великої групи проблема зміни етнічної ідентичності ускладнюється. Достатньо складним виявляється перехід індивіда до груп з високим статусом, оскільки у даному випадку діє психологічне правило збільшення внутрішньогрупової подібності та міжгрупових відмінностей. Під час оцінювання претендентів на вступ до "клубу для обраних" його члени віддадуть перевагу тому, щоб людина, яка підходить, опинилася за межами клубу, на противагу тому, щоб людина, яка не підходить, вступила до клубу (за **В.С. Агєєвим**).

Етнос як біосоціальний організм також виявляється групою з нульовим рівнем міжгрупової мобільності. Згідно з цією точкою зору етнічність успадковується, визначається по "крові" і тому індивід не може вибрати етнічну групу, до якої він хотів би належати.

Однак більшість науковців висловлюють думку про те, що етнічність є якістю, яка приписується суспільством, а не успадковується. Вони розглядають етнос як таку ланку, яка пов'язує два типи груп: 1) групи, належність до яких практично неможливо змінити; 2) групи, які людина сама обирає для себе.

Під час процесу соціалізації та інкультурації суспільство відносить дитину до певного етносу. В результаті такого віднесення у більшості людей не виникає проблеми вибору. Водночас більшість представників груп меншин і вихідців з міжетнічних шлюбів постійно виявляють лояльність до тієї чи іншої спільності. В процесі етнічної ідентифікації у цих людей, окрім критерію приписування (те, як їх сприймають інші), значну роль відіграє критерій внутрішнього вибору (те, ким вони себе усвідомлюють).

Тому, належність людини до народу визначається **свідомим залученням до тих культурних цінностей і святинь, які утворюють зміст історії народу**, а не біологічною належністю (**Г. Шпет**).

Так, "обрати" національність для дитини та свідомо привчати її до культурних цінностей "чужого" народу можуть батьки.

Зовнішній критерій приписування є значущим у тих випадках, якщо етнічність виявляється в очевидних фізичних характеристиках, наприклад, у расових відмінностях, кольорі шкіри.

Для переходу до певної етнічної спільності недостатньо лише усвідомлення власної належності до неї, необхідно, щоб група також визнала індивіда. Єдність людини з етносом, що визначається **обопільним (взаємним) актом визнання,** виступає важливою **особливістю** етнічної ідентичності. Отже, для безконфліктного існування людини в об'єктивній реальності міжетнічних відносин значущою є узгодженість між критерієм приписування і критерієм вільного вибору, підтвердження власної ідентичності оточенням.

5. Модель двох вимірів етнічної ідентичності

Людина з різним ступенем інтенсивності здатна ідентифікувати себе не лише з однією, а й водночас з двома чи більшою кількістю етнічних спільностей.

Згідно з цим положенням обґрунтовано **модель двох вимірів етнічної ідентичності** *(див. рис. 1)*, яка містить чотири типи етнічної ідентичності:

1. А – моноетнічна ідентичність з своєю етнічною групою.
2. Б – біетнічна ідентичність.
3. В – моноетнічна ідентичність з чужою етнічною групою.
4. Г – маргінальна етнічна ідентичність.

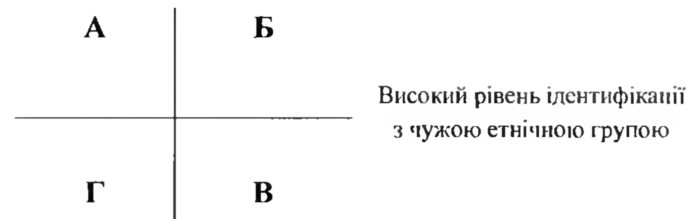

Рис. 1. Модель двох вимірів етнічної ідентичності

При виокремлених типах ідентичності зв'язки між двома групами можуть існувати відносно незалежно один від одного.

Моноетнічна ідентичність з своєю етнічною групою (А), що є характерною для більшості людей, співпадає з офіційною етноналежністю. Даний тип ідентичності, за сприятливих соціально-історичних умов, супроводжується патріотизмом, гордістю за досягнення свого народу та його видатних представників, адекватно високою самооцінкою, почуттям власної гідності й т. ін. У структурі моноетнічної ідентичності позитивний образ власної етнічної групи індивіда співвідноситься з позитивним ціннісним ставленням до інших етнічних груп (за **Л.М. Дробіжевою**).

Водночас позитивна етнічна ідентичність може виявлятися у вигляді **етнічної гіперідентичності,** що супроводжується ворожими стереотипами, упередженим ставленням до представників інших етнічних груп, ухиленням від тісного взаємозв'язку з ними та нетерпимістю у міжетнічних взаємодіях.

Біетнічна ідентичність (Б) з'являється у результаті сильної ідентифікації з двома етнічними групами. Людина з цією ідентичністю вирізняється психологічними особливостями таких двох груп, усвідомлює власну схожість з цими групами та є компетентною в двох культурах. Виділяють два види біетнічної ідентичності: 1) **ідентичність, яка є результатом злиття двох культур** – індивід усвідомлює себе таким, що знаходиться на межі злиття двох культур; 2) **ідентичність, що змінюється залежно від ситуації** – в різних ситуаціях людина усвідомлює власну належність до складових різних культур, які ще не злилися між собою.

Моноетнічна ідентичність з чужою етнічною групою (В) *(змінена етнічна ідентичність)* з'являється у тих випадках, якщо в поліетнічних суспільствах чужа група оцінюється як така, що має вищий етнічний статус у порівнянні з власною етнічною групою. Результатом цієї ідентифікації виступає цілковита асиміляція: прийняття її традицій, норм, цінностей, мови і т. ін., та повне розчинення у такій групі, якщо вона приймає індивіда.

Маргінальна етнічна ідентичність (Г) виникає в індивідів, які народилися від міжетнічних шлюбів, вони балансують на межі культур, не оволодіваючи нормами та цінностями жодної з них. Маргінали вирізняються невизначеною ідентичністю, наявністю внутрішньоособистісних конфліктів, що виявляються в таких негативних якостях: відчай, агресивність, відчуження і непристосованість. Інколи індивіди з етнічною ідентичністю можуть чітко декларувати моноетнічну ідентичність, виявляти агресивний націоналізм, надаючи перевагу групі з високим статусом у суспільстві.

Модель двох вимірів етнічної ідентичності не розкриває усіх можливих стратегій збереження індивідом і групою суб'єктивного благополуччя за умови несприятливого міжетнічного порівняння.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття "етнічна ідентичність".
2. Визначте поняття "етнічна ідентифікація" та "етнічна самоідентифікація".
3. Опишіть етапи становлення етнічної ідентичності.
4. Охарактеризуйте основні чинники формування етнічної ідентичності.
5. Розкрийте сутність стратегії соціальної творчості А. Тешфела та Дж. Тернера.
6. Визначте стратегію конструювання амбівалентної ідентичності.
7. Охарактеризуйте проблему зміни етнічної ідентичності.
8. Опишіть особливості моноетнічної ідентичності зі своєю етнічною групою.
9. Визначте специфіку біетнічної ідентичності.
10. Розкрийте суть моноетнічної ідентичності з чужою етнічною групою.
11. Охарактеризуйте маргінальну етнічну ідентичність.

Тема 6. АРХЕТИПІЧНІСТЬ. МЕНТАЛЬНІСТЬ. НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР

1. Психічний склад етносу. Архетипи.
2. Ментальність як інтегральна етнопсихологічна ознака нації.
3. Поняття національного характеру.

1. Психічний склад етносу. Архетипи

Психічний склад етносу має етнічний характер і змінюється водночас із змінами умов життя даного етносу **(А.С. Баронін)**.

Психічний склад етносу виступає не лише синтезом живих істот, які його складають, а й синтезом усіх предків, які сприяли утворенню цього етносу. В зв'язку з цим **Г. Лебон** зазначив: "Не лише живі, а й мертві відіграють значущу роль у сучасному житті будь-якого народу. Вони творці його моралі та несвідомі рушії його поведінки. Життя будь-якого народу і всі прояви його цивілізації складають просте відображення його душі, спостережувані знаки невидимої, але дуже реальної речі. Зовнішні події утворюють лише спостережувану поверхню прихованої тканини, що визначена ними. Ні випадок, ні зовнішні обставини, ні особливо політичні інститути не відіграють головної ролі в історії народу. Глибокі відмінності, що існують між психічним складом різних народів, призводять до того, що вони діють, думають і відчувають зовсім порізному. З цього слідує, що між ними існують розбіжності з усіх питань, які їм доводиться спільно вирішувати. Значну кількість воєн в історії було зумовлено цими суперечностями. Завойовницькі, релігійні, династичні війни завжди носили расовий характер. Набуття міцно утвердженої колективної душі є апогеєм величі народу. Розпад цієї душі завжди означає час занепаду. Втручання іноземних елементів складає один з найбільших, найнадійніших засобів досягнення цього розпаду. Психологічні види, як і анатомічні, піддаються впливові часу. Для них також притаманні процеси старіння і згасання. Народам потрібні століття для того, щоб набути певного психічного складу, і вони інколи його втрачають за дуже короткий час. Дорога, яка веде народи на найвищу сходинку їх цивілізації, завжди дуже довга, а похила, яка супроводжує їх падіння, найчастіше буває дуже короткою".

У психічному складі етносу важливу роль відіграє колективне несвідоме. **К.Г. Юнг** у **роботі "Про архетипи колективного несвідомого"** визначив, що провідними чинниками розвитку культури і поведінки є символічні форми, які повільно еволюціонують. Символи сприяють утворенню етносів і створюють психічні та організаційні засади суспільного життя. Колективне несвідоме з'являється за допомогою колективних переживань етнічної групи як певних неусвідомлених реакцій, що виявляються в характерних для цієї групи універсальних прообразах, які є підсвідомими детермінантами поведінки і мислення кожного індивіда.

Утворення етносів тісно пов'язано з **архетипами колективного несвідомого.** Архетип визначає суть, форму та спосіб зв'язку успадкованих, несвідомих прообразів і структур психіки, які передаються від покоління до покоління. Архетипи виступають основою для таких утворень: поведінки, особистісного розвитку та розуміння світу, що притаманне якій-небудь етнічній групі, внутрішньої єдності цієї групи, взаємозв'язку між культурою і взаєморозумінням. Тобто, архетипи утворюють апріорні психічні та поведінкові програми. Особливості поведінки, мислення і бачення світу певної етнічної групи визначаються своєрідними зразками поведінки, мислення та бачення світу (першообразами). Духовне життя особистості тісно пов'язане з архетипами, оскільки в процесі творчої активності представника певного етносу за допомогою архетипів утворюється відповідна послідовність образів.

Архетип функціонує за умови неможливості існування чи відсутності свідомих понять. **Архетипи** – це сукупність духовно-культурних символів, образів етнічного буття, за допомогою яких життя людини наповнюється почуттями смислозаданості та доцільності. Архетип не передається засобами мови, традицій, міграції. Архетипічні образи виступають підґрунтям для будь-якої релігії, є компонентами міфів, легенд, казок усіх часів і народів. Архетипічні образи присутні в снах і мареннях.

Колективне несвідоме представляє собою позаособистісну несвідому суть, що є передумовою для появи особистого і колективного досвіду людства, всіх культур та індивідів. Колективне несвідоме переживається в універсальних психічних формах, що виявляються у колективній та індивідуальній поведінці, тобто **архетипах.**

Будь-який архетип має велику кількість символічних репрезентацій, які визначаються культурними чи особистісними чинниками. Однак архетипічна форма є єдиною та універсальною (**К.Г. Юнг**).

Наприклад, у світі існують декілька тисяч різноманітних міфів про героя. Водночас поведінка героя, не зважаючи на його національну чи етнічну належність, залишається незмінною в усіх міфах.

В **українському колективному несвідомому** основним є **архетип "доброї", "ласкавої", "родючої Землі"** (за **А. Кульчицьким**). Під впливом цього архетипу відбувається становлення характерної для українського народу світоглядної толерантності. **Основою** етнічної домінанти українського національного характеру є **архетип Богині-Матері,** який на думку окремих дослідників, позбавив українців агресивності в світогляді.

Слідування архетипам свого етносу є провідною **детермінантою** його розвитку.

2. Ментальність як інтегральна етнопсихологічна ознака нації

У 50-х рр. XX ст. французькі вчені **Ж. Люб'є** і **Р. Мандру** ввели до наукового обігу поняття "ментальність".

Ментальність – це соціально-психологічні явища, які є проявами духовного світу людини чи соціальної спільності, епохи або етнокультури.

За допомогою поняття "ментальність" аналізуються соціальний, політичний чи етнічний контексти психічного складу людей. Тобто, ментальність виступає важливою етнопсихологічною ознакою нації.

До структури **ментальності** належить три **компоненти:**

1. Емоційний (емотивний) – емоційні стани, які передують виникненню вербального та поведінкового компонентів, сприяючи систематизації знань і появі певної поведінки.

2. Когнітивний (вербальний) – знання про об'єкти і ситуації життєдіяльності, що є результатом набуття індивідуального життєвого досвіду (навчання).

3. Поведінковий (конативний) призводить до актуалізації елементарних фіксованих установок, ціннісних орієнтацій та етнічних цінностей. Ментальна установка виявляється в діях і вчинках

людини, оскільки вчинок є єдиною структурою, що відповідає реальним цілісним проявам самореалізації людини як особистості, індивіда, громадянина.

Етнічна ментальність виявляється у домінуючому життєвому настрої людини, у характерних особливостях світосприйняття, у системі моральних вимог, норм, цінностей і принципів виховання, у формах взаємин між людьми, у сімейних засадах, у ставленні до природи та праці, в організації побуту, свят, у конкретних актах самоорганізації етносу тощо.

Важливу роль в етнопсихології відіграє ментальний інструментарій, тобто поняття і категорії етнокультури – мова, звичаї, обряди, вірування, магія, міфи, мистецтво, мораль. Аналіз міфології, фольклору, художніх текстів, витворів мистецтва, моральних та релігійних норм, принципів, уявлень, архетипів і установок колективного підсвідомого дає можливість вивчати ціннісно-смислові утворення етнічних суб'єктів, оскільки вони є визначальними у структурі етнічної ментальності.

Приклад українських діаспор в різних країнах (Канаді, США, Австралії) засвідчує той факт, що представники етносу не "розчинилися" в іншому етносі, не втратили своєї національної специфіки, не перестали психологічно почувати себе українцями. Завдяки відображеним мнемічним і консервуючим властивостям етнічної ментальності основні особливості їх психічного складу збереглися та допомогли їм вижити у нових умовах і здобути авторитет добропорядних громадян.

Ментальність є цілісним проявом духовних напрямків, які не зводяться до суми форм суспільної свідомості (релігії, мистецтва), а виступають специфічним відображенням дійсності, що зумовлюється процесом життєдіяльності етносу в певному географічному, історичному та культурному просторах (**А.С. Баронін**). **Етнічна ментальність** є системою образів, уявлень, які стимулюють і регулюють поведінку в даних культурних та соціальних умовах.

У вітчизняній психологічній науці під поняттям **"ментальність"** розуміють сукупність уявлень, поглядів, переживань спільноти людей певної епохи, географічного регіону, соціального середовища, особливий склад суспільства, що суттєво впливають на історичні та соціальні процеси у цьому суспільстві.

Поняття **"ментальність"** і **"менталітет"** відрізняються між собою.

Ментальність – це система образів, які містяться в основі уявлень індивіда про світ і власне місце у ньому, що визначають вчинки і поведінку людей (за **Ж. Дюбі**).

Менталітет (синонім до **світорозуміння**) – це деяка інтегративна характеристика спільноти людей з певною культурою, що дає змогу описати своєрідність бачення цими людьми оточуючого світу і пояснити специфіку їх реагування на нього.

У процесі онтогенезу **ментальність** і **менталітет** розвиваються під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників та умов.

До таких **внутрішніх чинників** і **умов** належать:

– **філогенетична спадковість,** що виявляється у формі вродженої інтроверсії вищих психічних функцій, у сприйнятті навколишньої дійсності, за умови домінування емоцій і почуттів над волею та інтелектом;

– **обсяг і глибина життєвого досвіду,** що з'являються у результаті процесу навчання, впливаючи на рівень самоактуалізації особистості;

– **індивідуальні особливості психічних процесів (пам'ять, емоції, почуття, мислення, емпатія, воля),** що інтегрують фізичний, інтелектуальний і духовний потенціали особистості;

– **вчинкова активність індивіда:** якщо індивід сам не включається у життєдіяльність групи, то процес розвитку його ментальності слабшає.

Зовнішніми чинниками та **умовами** розвитку ментальності та менталітету виступають:

– **традиції родини**. Як відомо, особисте несвідоме, що впливає на свідому життєдіяльність дорослої людини, інколи навіть усупереч її волі та розуму, значною мірою формується під впливом переживань у ранньому дитинстві. Родинне середовище, типи стосунків дитини з батьками, сестрами і братами зумовлюють напрямок становлення ментальних настанов, що обов'язково виявлятимуться у специфіці її поведінки, в оптимістичному чи песимістичному світосприйнятті, в егоїзмі або альтруїзмі, у ставленні до керівників та підлеглих, до авторитетів і влади, до приятелів та жінок, дружин, чоловіків і дітей. Важливою умовою привласнення духовних

цінностей є характер взаємодії у сім'ї, особливо, специфіка спілкування дітей з батьком та матір'ю (довіра, чуйність, увага до дитини, педагогічний такт) і динамічність стимулювання-гальмування активності дитини;

– **форми та зміст взаємодії з референтною групою** (найбільш значущою у порівнянні з іншими). Важливою умовою привласнення національної культури є можливість реалізувати у референтній групі свої прагнення, розкрити власну індивідуальність, отримати підтримку, уявлення про реальне життя та своє місце в ньому;

– **форми та зміст взаємодії індивіда з первинним контактним колективом.** Умовою привласнення національно-культурних цінностей контактного колективу є позитивний неофіційний статус індивіда у системі неформальних стосунків;

– **зміст і форми взаємодії з педагогічним колективом навчально-виховного закладу** в особі вчителя, вихователя, психолога, соціального працівника. У присвоєнні цінностей навчального закладу важливу роль відіграє форма і стиль керівництва навчально-виховним процесом;

– **форми та зміст взаємодії індивіда із засобами масової комунікації.** Ефективність взаємодії засобів масової інформації і загальнолюдських цінностей забезпечується за тієї умови, якщо засоби масової комунікації відкривають можливість для сприймання чогось нового (**А.С. Баронін**).

Значущими для українців є такі цінності: ставлення до землі як до Батьківщини-матері, до своїх культурно-історичних цінностей; толерантність щодо інших культур, релігій; волелюбність; перевага чуттєвого над раціональним (**І. Мірчук, М. Шлемкевич, Д. Чижевський**).

Є суттєві **відмінності між ментальністю та архетипністю.** Передусім, ці поняття відрізняються за **походженням:** ментальність розвивається під впливом зовнішніх чинників; тоді як архетипність є результатом інтеріоризації, оскільки архетип входить в глибини пам'яті, а процес його засвоєння відбувається в ході етнізації. Іншою ознакою відмінності ментальності від архетипності виступає **міра відкритості іншим етносам. Архетип** – це прихована, непомітна для інших сторона етносу, тоді як ментальність дозволяє етносу розкриватися перед іншими групами. Також

слід відзначити, що архетип і ментальність відіграють різні ролі у житті етносів та етнофорів.

Український менталітет вирізняється домінуванням емоцій і почуттів над волею та інтелектом, індивідуалістичним кодом цінностей, який стимулює мотивацію досягнень, особисту незалежність, автономність, прагнення спиратися лише на власні сили, впевненість у собі.

Виокремлюють чотири системотворчі **ознаки менталітету українського народу:**

1) **інтровертованість** вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності, що виявляється у зосередженості на фактах, проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу;

2) **кордоцентричність** – сентименталізм, чутливість, емпатія, любов до природи, яскрава обрядовість, естетичність народного побуту;

3) **анархічний індивідуалізм,** проявами якого виступають різноманітні форми опосередкованого прагнення до особистої свободи за умови відсутності організації, стійкості та дисципліни:

4) **перевага емоційного, почуттєвого над волею та інтелектом.**

У порівнянні з українським менталітетом **ознаками російського менталітету** виступають:

– розрив між теперішнім і майбутнім;
– зануреність у майбутнє;
– відсутність особистої свободи, а отже й відповідальності за прийняті рішення у ситуаціях ризику і невизначеності;
– відкритість.

У **менталітеті сучасної української молоді** виділяють такі три **складові:**

1. Зміна акселогічних параметрів в оцінюванні суспільного та індивідуального життя. Щастя не в постійних перемогах над собі подібними, а у приборканні тваринних інстинктів та соціальних схильностей, які розмивають межі між біологічним і соціальним.

2. Відмова від психології жертвування, оскільки готовність жертвувати собою зумовлює появу спокуси принести в жертву інших.

3. Реабілітація цінностей повсякденного життя, які утворюють дійсну основу менталітету високоморальної особистості (за **М.І. Пірен**).

Отже, **менталітет є складною ієрархічною системою, що визначає спрямованість людини, окремих соціальних груп, націй у соціумі, їх цілі та мотиви життєдіяльності**.

3. Поняття національного характеру

Національний характер – це система ставлень конкретної етнічної спільності до різноманітних сторін оточуючої дійсності, що виявляється у стійких стереотипах їх мислення, емоційних реакціях і поведінці в цілому.

Національний характер є поєднанням фізичних і духовних рис, які відрізняють одну націю від іншої (**О. Бауер**).

Кожна нація має свою специфічну культуру, систему знаків, символів, звичаїв і т. ін. У буденній свідомості помітні психологічні відмінності між народами. Так, пунктуальність є цінною якістю для німців і голландців, однак іспанці не надають великого значення цій якості. Стереотипні уявлення про психологічні властивості та культуру різних народів, що поширені у буденній свідомості, завжди мають ціннісний, оцінний характер і усвідомлено та неусвідомлено співвідносяться з окремими уявленнями про специфіку свого народу і його культури (за **І.С. Коном**).

Кожній людині притаманні два види свідомості, що мають безпосереднє відношення до її національного характеру:

- перша містить стани, які властиві індивіду;
- друга містить стани, які характерні групі індивідів.

Ці стани пов'язують індивіда з суспільством, утворюючи так зване "суспільство всередині нас", яке існує у вигляді однотипних для представників однієї етнічної спільності реакцій на звичайні ситуації у формі почуттів, що й складає національний характер. Національний характер є важливою складовою особистості (**Е. Дюркгейм**).

Риси національного характеру розподілено між представниками нації нерівномірно – від наявності усіх цих рис до їх цілковитої відсутності. У зв'язку з цим, якості національного характеру необхідно вивчати, аналізуючи національні традиції, звичаї, вірування, історію та природні умови життя.

Характер відрізняється від темпераменту за змістом: характер має спільні риси серед етносів, а темперамент – це індивідуальна риса кожної людини (**Г.Ф. Гегель**).

Класифікація народів за психічними функціями (мислення, емоції, відчуття та інтуїція) була здійснена **К.Г. Юнгом**. За цими функціями вченому вдалося виокремити відповідні психологічні типи: мисленнєвий, емоційний, сенсорний та інтуїтивний типи. Кожний з виділених типів може бути інтровертованим чи екстравертованим, що зумовлено поведінкою індивіда щодо якогонебудь об'єкта. Класифікація психічних типів співвідноситься з етнічними спільностями, оскільки психологія етносу складається з психології його окремих представників. Специфіку психології етносу та його членів викликано домінуванням однієї з чотирьох вище перерахованих психічних функцій. *Наприклад, жителі Сходу є інтровертованою расою, яка спрямована на свій внутрішній світ.*

Гельвецій пов'язав національний характер із системою управління у країні, зазначаючи, що правитель, який узурпує владу в країні, стає деспотом, а деспотизм – це страшний ворог суспільного блага, що в результаті призводить до змін характеру всієї нації.

Визначаючи поняття "національний характер, у роботі **"Про людину"** вчений вказав на те, що "будь-який народ має свій особливий спосіб бачення та відчуття, який формує його характер. У всіх народів характер змінюється поступово чи миттєво. Чинником цих змін є непомітні миттєві зміни у формах правління і в громадському вихованні". Тобто, характер має динамічні властивості, чи здатність змінюватися під впливом певних чинників, зокрема, у результаті зміни форм правління.

Д. Юм у роботі **"Про національний характер"** також зазначив, що характер народу може до певної міри змінюватися під впливом системи правління та від змішування з іншими народами. Філософ вказав на те, що люди не зобов'язані тією чи іншою рисою свого характеру ні повітрю, ні клімату. Національний характер утворюється як збірне поняття на базі особистісних характерів.

М.І. Пірен визначила **національний характер** як сукупність рис, що склалися історично у представників тієї чи іншої нації, які визначають звичну манеру їх поведінки, типовий спосіб дій, що виявляється по відношенню до побутової сфери, оточуючого світу, праці, ставлення до своєї та інших спільнот.

Національний характер має такі **властивості:**

– у ньому зафіксовано типові риси, які сформовані неоднаковою мірою і присутні в різноманітних поєднаннях у більшості представників етносу; він у жодному випадку не є простою сумою якостей окремих людей;

– неповторними є не риси чи їх сума, а структура характеру; тому неприпустимо розглядати будь-які якості як такі, що притаманні окремій етнічній спільності.

Стосовно національного характеру та його властивостей, **Г.М. Андрєєва** висловилася так: "Мова йде не стільки про певний "набір" рис, скільки про ступінь прояву тієї чи іншої риси в цьому наборі, про специфіку цього прояву".

Наприклад, працелюбність є однією з найважливіших рис як японського, так і німецького національного характеру. Однак німці працюють "економно", у них все передбачено і прораховано. Японці ж віддаються праці самозречено, з насолодою, для них притаманне почуття прекрасного, яке вони виявляють і в процесі праці.

Для того, щоб **зрозуміти** риси характеру, необхідно їх порівняти із загальною системою цінностей, що залежить від способу життя, соціально-економічних і географічних умов життя народу. *Наприклад, працелюбність як загальнолюдська якість набуває у кожній культурі своєрідної ціннісної суті.*

Важливими **чинниками** становлення специфічних рис характеру в окремого етносу є побут і ландшафт. **Джерелами** становлення національного характеру виступають: сім'я, батьківський дім, рід, природне оточення.

Національний характер складається повільно, упродовж століть і тому не може змінюватися швидко. Національно-психологічні якості вирізняються консервативністю, стійкістю та незначною змінюваністю.

Риси національного характеру передаються від покоління до покоління, утворюючи міцну і стійку структуру, яку можна порівняти з величезною і важкою ланцюговою сіткою, що міцно тримає кожну свою ланку – індивіда як представника певного етносу.

Згідно з сучасними **теоріями успадкування рис національного характеру,** ці риси можуть передаватися у такі способи:

– **генетичним** – у цьому випадку йдеться про успадкування пам'яті щодо історичного досвіду своєї нації, тобто про колективне підсвідоме; генетична пам'ять містить відбитки історичного досвіду нації, зокрема, доісторичного людського існування;

– соціально-психологічним – **звичаєвим або традиційним** способом. **Традиції** – це синтезовані, підпорядковані національному ідеалу вірування, способи мислення, почуття, прагнення, страждання, норми поведінки попередніх поколінь. У результаті зміни ідеалів і ціннісних орієнтацій змінюються й традиції. Водночас попередні традиції руйнуються. Функціонування традицій забезпечується дією таких **механізмів:** наслідування, навіювання, переконання та емоційність. **Традиції є основним механізмом інтеграції народу в єдине ціле.** *Наприклад, американець – раб стандартів, англієць – раб своїх традицій.*

За результатами досліджень **Д. Чижевського ("Нариси з історії філософії на Україні")** основними позитивними і негативними рисами національного характеру українців є:

позитивні риси	**негативиі риси**
емоційність;	
сентиментальність;	
чуттєвість і ліризм;	*взаємне нерозуміння;*
працелюбність;	*схильність до анархізму;*
гостинність;	*неузгодженість між словом*
прагнення до освіти;	*і ділом;*
статичність у сімейних взаєминах;	*невизначеність;*
прагнення до духовного життя;	*мрійливість;*
повага до старших;	*імпульсивність;*
мужність;	*індивідуалізм.*
здоровий оптимізм;	
прагнення до незалежності.	

Національний характер не може обмежуватися лише однією домінуючою рисою. Необхідно уникати акцентуації й абсолютизації негативних рис.

Отже, **національний характер – це сукупність рис, які склалися історично у представників тієї чи іншої нації, що визначають звичну манеру їх поведінки, типовий спосіб дій, які виявляються у побутовій сфері, оточуючому світові, праці, ставленні до своєї та інших спільностей.**

Питания для самоконтролю

1. Що таке психічний склад етносу?
2. Розкрийте поняття "архетипи колективного несвідомого".
3. Визначте поняття "ментальність".
4. Дайте визначення поняття "менталітет".
5. Розкрийте структуру менталітету.
6. Назвіть внутрішні чинники і умови формування менталітету.
7. Охарактеризуйте зовнішні чинники та умови формування менталітету.
8. Вкажіть відмінності між ментальністю та архетипністю.
9. Назвіть ознаки менталітету українського народу.
10. Вкажіть складові менталітету сучасної української молоді (за М. Пірен).
11. Визначте поняття "національний характер".
12. Дайте характеристику сучасним теоріям успадкування рис національного характеру.
13. Вкажіть основні риси національного характеру за Д. Чижевським.

Тема 7. ЕТНІЧНА СВІДОМІСТЬ ТА САМОСВІДОМІСТЬ. НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ І САМОСВІДОМІСТЬ

1. Поняття "етнічної свідомості" й "етнічної самосвідомості" та співвідношення між ними.
2. Етнічна самосвідомість як структурний компонент самосвідомості особистості.
3. Етнічна самосвідомість, її структура та функції.
4. Національна свідомість та її складові. Національна самосвідомість.
5. Національні почуття.

1. Поняття "етнічної свідомості" й "етнічної самосвідомості" та співвідношення між ними

Більшість дослідників відзначають, що у науковому обігу немає чіткого розмежування між поняттями "етнічна свідомість" і "етнічна самосвідомість". Іноді такі поняття використовуються науковцями як синоніми, а інколи – як такі, що перебувають у різноманітних зв'язках.

Вважатимемо, що поняття "етнічна свідомість" та "етнічна самосвідомість" описують різні явища і розглядатимемо їх як співвідношення цілого та його частини. Так, етнограф **Ю.В. Бромлей** слушно зазначає: "Етнічна самосвідомість, на нашу думку – це уявлення індивідів про власний етнос, його властивості, тоді як етнічна свідомість містить весь комплекс етнічно забарвлених компонентів...".

Етнічна свідомість – це система поглядів, уявлень, ідей етнічної групи, що виникають на основі взаємодії з іншими етнічними групами та відображають знання про них, ставлення до них, а також стан і форми самовиокремлення своєї етнічної групи.

Етнічна свідомість є однією з форм відображення існування інших етнічних груп та ставлення певного етносу до них. Поява етносу пов'язана зі здатністю етнічної групи виділяти себе з-поміж інших етнічних груп. Ця здатність передбачає формування у даної

етнічної групи складної системи образів, які відображають особливості іншої етнічної групи та емоційне ставлення до неї, що передбачає сприймання представників іншої етнічної групи.

"Етнічна свідомість – це детермінована етнічним контекстом гештальту, опредметнена у фіксованій системі значень, смислів та способів дій форма свідомості, яка продукує етнічний образ світу" **(О.М. Лозова)**.

Етнічну свідомість розглядають як сукупність уявлень, знань, установок і схильностей, виявлених та засвоєних у процесі онтогенезу, накопичених за допомогою життєвого досвіду людини й етнічної групи. У **структурі** етнічної свідомості виокремлюються такі складові: ідеологічні й психологічні, раціональні й емоційні, буденні й наукові, статичні й динамічні. Характером етнічної свідомості зумовлюється соціальна поведінка індивіда **(А.М. Березін)**.

У межах етнічної свідомості з'являється і розвивається етнічна самосвідомість. Поняття етнічної самосвідомості визначається на індивідуальному та груповому рівнях.

Етнічна самосвідомість – це уявлення індивіда чи цілої групи людей про себе чи образ свого етносу, які відображають знання про власну етнічну групу та ставлення до цієї групи.

Етнічна самосвідомість виступає формою усвідомлення особистістю чи народом "своєї належності до певного етносу, що базується на спільності мови, культури, історичної долі й визнанні особливих специфічно-історичних рис свого народу" **(А.М. Льовочкіна)**.

Феномен етнічної самосвідомості пов'язаний з усвідомленням етновизначальних елементів матеріальної, соціальної та духовної культури власного етносу.

Ключовим моментом етнічної самосвідомості є ідентифікація індивідів з певною етнічною спільністю, яка виявляється в самоназві. До неї долучається комплекс ідей чи уявлень, які утворюють систему етнодиференціюючих символів, що призводять до виокремлення членів своєї групи з усієї сукупності етнічних спільностей.

З-поміж компонентів етнічної самосвідомості необхідно виокремити такі: споконвічну культуру, ціннісні орієнтації етносу і т. ін. **(В.С. Мухіна)**.

2. Етнічна самосвідомість як структурний компонент самосвідомості особистості

Самосвідомість особистості – це усвідомлення людиною себе як індивідуальності. Самосвідомість є необхідною умовою та управлінським компонентом будь-якої свідомої діяльності людини. Одним із продуктів діяльності самосвідомості є **"Я-концепція" особистості,** що розглядається як система усвідомлюваних і неусвідомлюваних уявлень індивіда про себе, у поєднанні з їх емоційною оцінкою та відповідною поведінковою реакцією. "Я-концепція" особистості містить когнітивний ("Я-образ"), емоційно-оцінний і поведінковий компоненти.

Людина пізнає себе не лише за допомогою прямих самосприймань. Багато в чому індивід пізнає себе опосередковано, тобто за допомогою інших людей, досить часто представників свого етносу, сприймаючи їх реакції на власну поведінку та особистість. Сприймаючи думки і оцінки оточуючих про себе, індивід правильно чи неправильно пізнає себе, складає різноманітні уявлення про власне "Я", зокрема, й етнічні. Важливим джерелом розвитку таких уявлень виступають думки значущих інших, тобто найбільш авторитетних для індивіда людей.

Уявлення особистості про себе як про представника якої-небудь етнічної групи належать до когнітивної складової "Я-концепції" – **"Я-образу"**.

Етнічне "Я" – це уявлення людини про власну етнічну належність.

Етнічні та інші уявлення людини про власне "Я" можуть бути реальними, ідеальними і дзеркальними.

Реальне "Я" – це уявлення індивіда про те, яким він є в даний момент свого життя.

Ідеальне "Я" – це уявлення людини про те, якою вона прагне стати в майбутньому.

Дзеркальне "Я" – це уявлення індивіда про те, що про нього думають значущі інші.

Етнічне "Я" особистості розвивається в результаті її **самоідентифікації** з певним етносом.

Основними **функціями** самосвідомості виступають:

– забезпечення стійкості та почуття неперервності "Я" індивіда засобами пам'яті. Так з'являються "Я-минуле", "Я-теперішнє", "Я-майбутнє", тобто. уявлення людини про себе в минулому, теперішньому і майбутньому;

– регуляція поведінки особистості (стиль спілкування індивіда з іншими людьми, постановка певних цілей і способів їх досягнення й т. ін.);

– адаптація людини до оточуючого соціального середовища, особливо в умовах стресів, конфліктів, фрустрацій. Самосвідомість значною мірою зумовлює вибір індивідом стратегії адаптації в складних умовах.

Слід зауважити, що схожі до описаних вище функції виділяються й для етнічної самосвідомості.

3. Етнічна самосвідомість, її структура та функції

Більшість дослідників виокремлюють етнічну самосвідомість на **індивідуальному** та **груповому** рівнях.

Так, групові процеси виникають за тієї умови, що люди, які утворюють певну соціальну спільність (групу), зокрема, й етнос, здійснюють спільні дії та діяльність. У групі (етносі) з'являються спільні для всіх її учасників психічні явища: почуття взаємозв'язку і належності до групи, ідентифікація з групою та почуття "ми". Кожний індивід вважає себе членом етносу. Водночас, етнос як велика група набуває певних соціально-психологічних рис і характерних форм поведінки.

Етнічна самосвідомість на рівні особистості виступає як цілісна система уявлень про себе, що тісно пов'язана із сформованим у індивіда образом власного етносу. Людина може охарактеризувати свою етнічну спільність, її походження, мову, культуру, психологічні риси ("національний характер"); а також власне місце в цій етнічній групі та ставлення до неї.

Етнічне "Я" чи етнічний "Я-образ" на особистісному рівні як складова етнічної самосвідомості містить такі **компоненти:**

– уявлення індивіда про те, що він є одним з багатьох інших представників цього етносу;

– уявлення про фізичні та психічні якості, що є спільними для нього та багатьох представників цього етносу;

– уявлення про деякі культурні спільні особливості (національна мова, історія, походження, певні звички, цінності, загальнонаціональні символи і т. ін);

– почуття спільності та позитивної психічної ідентифікації з цією спільністю, що зумовлює появу емпатії до її членів, почуття спорідненості та спільної долі з ними.

Етнічна самосвідомість на рівні етносу виступає як система загальних уявлень більшості членів етносу про власну етнічну групу, її походження, основні особливості культури і психічного складу, тобто система колективних уявлень про себе.

Етнічне "Я" чи етнічний "Я-образ" на рівні етносу як складова етнічної самосвідомості містить такі **компоненти:**

– **етнопсихологічний** – уявлення про власні психологічні риси і способи поведінки;

– **антропологічний** – уявлення про свої фізичні риси;

– **генетичний** – уявлення про власне походження.

Джерелами етнічного "Я" чи етнічного "Я-образу" на рівні етносу виступають: свідомість людей-етнофорів, культурні пам'ятки, традиції, звичаї, ритуали і т. ін.

Етнічне "Я" на рівні етносу з'являється у результаті психічної діяльності багатьох людей, етносів та взаємодії між ними.

Етнічне "Я" на рівні етносу індивідуалізується в особистісних етнічних "Я-образах" водночас не співпадаючи з ними.

У цілому **функціями етнічної самосвідомості** є:

– структурування відокремлених сприймань рис, якостей і дій свого етносу в цілісну усвідомлену систему;

– самоконтроль з метою збереження етносу і його цілісності;

– самооцінка, що сприяє самовдосконаленню;

– організація самозахисту етносу та його експансії у просторі й часі;

– протиставлення себе іншим етносам з метою попередження експансії й т. ін.

4. Національна свідомість та її складові. Національна самосвідомість

Національна свідомість – це сукупність соціальних, економічних, політичних, моральних, етичних, філософських, релігійних поглядів, норм поведінки, звичаїв і традицій, ціннісних орієнтацій

та ідеалів, в яких виявляються особливості життєдіяльності націй та етносів.

До національної свідомості належать цінності внутрішньонаціональних і міжнаціональних відносин.

Основними **складовими** національної свідомості виступають:

– сприйняття оточуючого світу та ставлення до нього;

– усвідомлення національно-етнічної належності;

– ставлення до історії та культури своєї національно-етнічної спільноти;

– ставлення до представників інших націй і національностей;

– патріотичні почуття та патріотична самосвідомість;

– усвідомлення національно-державної спільності.

Виокремлюють **два рівні** національної свідомості:

1) буденна свідомість – багаторівневе, багатогранне, суперечливе і рухливе утворення, що є результатом синтезу природно-біологічного і соціального розвитку багатьох поколінь представників національно-етнічної спільноти.

До **структури** буденної свідомості належать:

– повсякденні потреби, інтереси, система цінностей, установок, почуттів і настроїв і т. ін., які виявляються у національному характері людей;

– звичаї та традиції, в яких закодована соціальна пам'ять народу і які виступають нормативами його діяльності, передаючись із покоління в покоління;

2) теоретична свідомість – узагальнена, науково обґрунтована, соціально-політично зорієнтована система поглядів про життєвий шлях, місце і цілі розвитку нації.

Структура теоретичної свідомості містить:

– норми, цінності та зразки поведінки представників певної національно-етнічної спільноти;

– ідеологію нації;

– національну ідею.

За **змістом** національна свідомість виступає діалектичною єдністю загальнолюдського і національного, в якій загальнолюдське виявляється у неповторному бутті нації.

Основою національної свідомості виступає національна самосвідомість.

М.Й. Боришевський визначає **національну самосвідомість** як "усвідомлення особистістю себе часткою певної національної (етнічної) спільноти та оцінку себе як носія національних (етнічних) цінностей, що склалися в процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти, її самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності".

Національна самосвідомість – це "відносно стійка, усвідомлена, що переживається як неповторна, система уявлень індивіда про себе як про представника певної нації" **(А.С. Баронін).**

Національна самосвідомість – це сукупність поглядів, знань, оцінок, ідеалів, що відображають специфічний зміст, рівень і особливості уявлень представників національної спільності про минуле, сучасне і майбутнє свого розвитку, про місце та призначення серед інших спільнот і характер взаємовідносин з ними. Національна самосвідомість відображає ступінь засвоєння елементів загальнонаціональної свідомості окремими представниками нації.

Виокремлюють два **рівні** національної самосвідомості:

1) **низький** (досить часто підсвідомий) – емоційно відчужене співпереживання власної єдності з іншими представниками етнічної спільноти **(етнічна ідентичність);**

2) **високий** – раціональне, глибоке усвідомлення національної належності **(національна ідентичність).**

Національна ідентичність – це усвідомлення людиною власної належності до певної національної групи, що має свою назву, власну історичну територію, спільні міфи, історичну пам'ять, спільну масову громадську культуру, свою мову, спільну економіку, однакові для всіх юридичні права та обов'язки.

До **структури** національної ідентичності як складової національної самосвідомості належать три компоненти: 1) когнітивний – знання про національну спільноту та знання про себе як члена даної спільноти; 2) емоційно-оцінний – національна самоповага чи зневага, національна гордість чи сором та ін.; 3) поведінковий – відповідні дії та вчинки, що зумовлені двома попередньо згаданими компонентами.

Важливими психологічними **механізмами** формування національної самосвідомості виступають **національна ідентифікація** та **рефлексія.**

Розвиток національної самосвідомості передбачає появу таких **національних почуттів:** почуття любові до своєї Батьківщини, свого народу, національної культури і рідної мови; почуття причетності до долі свого народу, своєї країни; почуття національної гордості чи національного невдоволення; готовності й волі до здійснення національної мети.

Отже, національна самосвідомість – це самоусвідомлення та самооцінювання власного «Я» як представника певної національності, свідомого та активного виразника національних інтересів, невід'ємної частки свого народу, його національного духу і долі.

5. Національні почуття

Національне почуття – це похідне від національної самосвідомості почуття стійкої прив'язаності до своєї нації, до традицій, звичаїв, культури, побуту, національних духовних цінностей **(А.С. Баронін).**

Національне почуття з'являється у процесі спільної життєдіяльності представників етносу, що спілкуються за допомогою однієї мови, дотримуються схожого способу життя, займають спільну територію. Національне почуття є об'єктивною категорією національної психології. Таке почуття може примирити соціальні класи, що ворогують між собою; сприяти виникненню націоналізму, шовінізму і т. ін. Представник етносу із загостреним національним почуттям є надзвичайно сприйнятливим до всіх зовнішніх впливів.

Поняття **націоналізму** розглядається в трьох різних значеннях: 1) як певний комплекс етнопсихологічних установок; 2) як система політичних ідей; 3) суспільний рух.

Вирізняють різноманітні форми націоналізму: від беззавітного патріотизму (чи готовності на жертви в ім'я власної нації в цілому) до крайньої екстремальної форми, що тісно пов'язана з мілітаризмом, шовінізмом і фашизмом. Поєднання націоналізму з расизмом призводить до появи переконання в тому, що обрана нація є призначеною для особливої місії. Націоналізм як соціальне явище реалізується у вигляді певного способу мислення і поведінки людей, які об'єднані в певні спільності та діють разом для досягнення спільних цілей.

Появу націоналізму зумовлено національно-психологічними утвореннями, які під впливом політичних інтересів стають предметом абсолютизації та перетворюються в сукупність викривлених і спрощених уявлень про людей своєї та інших націй і народностей, у негативне ставлення до представників інших соціально-етнічних спільностей і т. ін. Об'єктивним і нормальним явищем вважається наявність національних елементів у буденній свідомості представників певного етносу чи соціальної групи.

На спосіб сприймання зовнішнього світу, на характер реакцій на явища об'єктивної дійсності, на емоційні особливості людей впливають соціальні чинники та умови географічного середовища. Такі стійкі психологічні риси сприяють розвитку національної культури, виявляються в ідеології та виступають основою для формування національної самосвідомості.

До **національної самосвідомості** належать такі **почуття:** національна гордість, любов до Батьківщини, радість, що переживається під час сприймання об'єктів національної культури, переконання у справедливості ідеологічних положень і політичних кроків, в яких виявляються інтереси національного розвитку та суб'єктивно уявляються як інтереси свого народу, в поєднанні з відповідними емоціями.

Ці почуття є відображенням у психіці представників кожної нації своєрідних умов життя нації, сукупності особливостей духовного життя народу, які виявляються в його національній культурі, фольклорних образах, побуті, житті. Перераховані вище почуття також виявляються в звичних формах прояву емоцій та думок, у традиціях і звичаях, у специфіці форм спільної діяльності та поведінки. Націоналізм розпочинається з штучного, умисного гіпертрофування і суб'єктивного протиставлення "свого" національного специфіці інших націй **(А.С. Баронін).**

У свідомості представників певного етносу виникають уявлення та почуття як по відношенню до себе, так і стосовно представників інших соціально-етнічних спільностей. Такі уявлення, почуття та пов'язані з ними стійкі звички, традиції, моральні заборони, поняття про добро та зло, культурні стандарти є складовими **масової свідомості,** що значною мірою впливають на мислення і поведінку людей.

Психологічними **засадами** існування таких форм націоналізму, як ідеологія, політика та соціальна практика, виступають уявлення про власну етнічну та національну особливість, недовіра, підозріливість і ворожість по відношенню до представників інших націй, етносів, конформізм щодо власних національних традицій.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте співвідношення між поняттями "етнічна свідомість" і "етнічна самосвідомість".
2. Дайте визначення поняття "етнічна свідомість".
3. Визначте поняття "етнічна самосвідомість".
4. Охарактеризуйте етнічну самосвідомість як структурний компонент самосвідомості особистості.
5. Визначте етнічну самосвідомість на рівні особистості.
6. Опишіть етнічну самосвідомість на рівні етносу.
7. Розкрийте сутність поняття "національна свідомість".
8. Охарактеризуйте рівні національної свідомості.
9. Опишіть структуру національної свідомості.
10. Визначте поняття "національна самосвідомість".
11. Розкрийте структуру національної самосвідомості.
12. Дайте визначення поняття національної ідентичності.
13. Що таке національне почуття (за А.С. Бароніним)?
14. Дайте визначення націоналізму.
15. Вкажіть національні почуття, які є складовими національної самосвідомості.
16. Охарактеризуйте чинники формування націоналізму.

Тема 8. ЕТНОКУЛЬТУРНА ВАРІАТИВНІСТЬ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

1. Соціалізація, інкультурація, культурна трансмісія.
2. Порівняльно-культурне вивчення соціалізації.
3. Етнографія дитинства.
4. Методи дослідження соціалізації.
5. Перехід до світу дорослих.

1. Соціалізація, інкультурація, культурна трансмісія

Більшість дослідників у галузі наук про людину сходяться на думці, що найбільші досягнення етнопсихології пов'язані з вивченням проблем соціалізації. Деякі теоретики виокремлюють **етнографію дитинства** як самостійну субдисципліну, що має свої теорії та методи дослідження.

Сучасні порівняльно-культурні дослідження соціалізації дітей охоплюють широке коло питань, які умовно можна поділити на чотири групи:

1) вивчення **процесу соціалізації**, його засобів, методів і специфічних способів засвоєння дітьми культури свого народу;

2) дослідження **взаємозв'язку між вихованням дітей та іншими аспектами життєдіяльності суспільства**. Особлива увага приділяється соціальним інститутам, які визначають цілі й засоби виховання та контролюють його результати;

3) порівняння зумовлених культурою **безпосередніх результатів соціалізації**. У цьому випадку дослідників цікавить, чим відрізняються діти, які виросли в різних соціокультурних середовищах, їх цінності, ідеали, стереотипи поведінки;

4) вивчення **віддалених результатів соціалізації**, тобто притаманного культурі взаємозв'язку між методами виховання дитини і характером дорослої людини, що є вихідною проблемою теорії **"Культура і особистість"**.

Усі ці проблеми пов'язані з входженням дитини в культуру свого народу – **інкультурацією** (поняття введено в культурантропологію **М. Херсковіц**). Поняття "інкультурація" відрізняється від поняття "аккультурація", що використовується для позначення процесу входження індивіда у нову для нього культуру.

Інтеграцію індивіда в людське суспільство і набуття ним досвіду, який необхідний йому для виконання соціальних ролей називають **соціалізацією.**

На відміну від соціалізації, у процесі **інкультурації** індивід засвоює світорозуміння і поведінку, які притаманні для певної культури, в результаті чого у нього формується когнітивна, емоційна та поведінкова подібність з членами даної культури та відмінності від членів іншої культури.

Процес **інкультурації** розпочинається з моменту народження – з набуття перших навичок і засвоєння мовлення, а закінчується, умовно, зі смертю. Цей процес реалізовується не у спеціальних інститутах соціалізації, а під керівництвом старших на власному досвіді, тобто відбувається научіння без спеціального навчання. Кінцевим **результатом** процесу інкультурації є людина, яка компетентна в культурі – в мові, ритуалах, цінностях тощо.

Однак процеси соціалізації та інкультурації відбуваються одночасно, і без входження в культуру людина не може існувати як член суспільства.

М. Херсковіц виділив два **етапи інкультурації**, єдність яких на груповому рівні забезпечує нормальне функціонування і розвиток культури: 1) дитинство: 2) зрілість.

1 етап – дитинство, упродовж якого відбувається засвоєння мови, норм і цінностей культури, не зважаючи на те, що дитина не є пасивним елементом процесу інкультурації, ймовірніше, вона є інструментом, а не гравцем. Дорослі, застосовуючи систему санкцій (позитивних і негативних), обмежують її права вибору і оцінки.

Не зважаючи на те, шо "інкультурація індивіда в перші роки життя – це основний механізм стабільності та неперервності культури", цей механізм не призводить до повного повторення попередніх поколінь. Результат процесу інкультурації може знаходитися у будь-якій точці континууму між точним і безумовним засвоєнням культури новим поколінням і повною невдачею в її передачі.

2 етап – зрілість. Входження в культуру не закінчується з досягненням людиною повноліття. Однак інкультурація дорослої людини має перервний характер і стосується лише окремих "фрагментів" культури – винаходів, відкриттів, нових ідей, які надходять ззовні. На другому етапі індивід має можливість певною мірою приймати

або відкидати те, що йому пропонує культура, він може дискутувати і творити. Тому інкультурація в період зрілості відкриває дорогу змінам і сприяє тому, щоб стабільність не переросла у застій. а культура не лише зберігалася, але й розвивалася **(М. Херсковіц)**.

Соціалізація є більше універсальною у порівнянні з інкультурацією, що є більше специфічною (за результатами досліджень процесів інкультурації та соціалізації **М. Мід** і **Д. Мацумото**). Однак, якщо розглядати процес розвитку окремої особистості, то є очевидним, що під час цього процесу відбувається специфічна для певної культури соціалізація і загальна інкультурація.

Процеси соціалізації та інкультурації є складовими процесу **культурної трансмісії,** що виступає механізмом, за допомогою якого етнічна група "передає себе у спадок" новим членам, передусім дітям. Використовуючи культурну трансмісію, група може увічнити свої особливості в наступних поколіннях за допомогою специфічних механізмів научіння **(Г. Баррі).**

Дослідники виділяють три **види трансмісії**:

– **вертикальна трансмісія**, в процесі якої культурні цінності, уміння, вірування тощо передаються від батьків до дітей;

– **горизонтальна трансмісія**, коли від народження до дорослості дитина засвоює соціальний досвід і традиції культури у процесі спілкування з ровесниками;

– **"непряма" трансмісія**, за якої індивід навчається в спеціалізованих інститутах соціалізації (школа, вузи), а також на практиці – у майже всіх оточуючих його дорослих, окрім батьків (родичі, старші члени общини, сусіди тощо).

Соціалізатори диференціюються не лише за сімейною належністю (батьки, родичі, неродичі) і віком (дорослиії, старша дитина, ровесник), а й за функціями, які виконуються у процесі культурної трансмісії.

Агенти соціалізації – це люди, соціальні інститути, які існують для того, щоб забезпечити проходження інституту соціалізації. Основними агентами соціалізації є батьки.

За характером впливу на дитину виокремлено таких **агентів соціалізації** (за Г. Баррі):

– **опікуни** – здійснюють догляд за дитиною, задовольняють її фізичні та емоційні потреби;

– **авторитети** – на власному прикладі прищеплюють дитині культурні цінності та норми;

– **дисциплінатори** – розподіляють покарання;

– **вихователі** – цілеспрямовано навчають дитину, передають їм відповідні знання і навички;

– **компаньйони** – беруть участь у спільній з дитиною діяльності на більш-менш рівних правах;

– **співмешканці** – проживають з дитиною в одному помешканні.

Варто зауважити, що ніколи не було і не може бути незалежних від культури впливових і соціально значущих соціалізаторів. Якщо з точки зору буденної свідомості сучасного європейця батьки, передусім мати – це найважливіші й природні соціалізатори, які виконують всі перераховані вище функції, то у багатьох більш традиційних культурах дитина належить не лише батькові та матері, а всій спільноті, в якій вона живе, і відповідно вся спільнота бере участь у вихованні дитини.

Етнографи відмічають "рухливість" дітей з багатьох народів Океанії – 61% дітей у 50-60 рр. XX ст. на одному з островів жили не в батьківській сім'ї, а переходили в різні сім'ї два і більше разів. Звичай обов'язкового виховання дітей за межами батьківського дому був поширений у ранньокласовому суспільстві.

Роль одних і тих самих соціалізаторів в різних культурах є неоднаковою. *Наприклад, у традиційній російській культурі існували певні градації та рівні материнства, зокрема, представником образу матері у періоду немовляти була бабуся. В Радянському Союзі основним соціалізатором виступала держава, в зв'язку з цим усі громадяни претендували на участь у вихованні чужих дітей.*

2. Порівняльно-культурне вивчення соціалізації

У сучасній етнопсихологічній науці помітно активізувалися порівняльно-культурні дослідження. **Г. Крайг** встановив, що культура, в умовах якої індивід живе і розвивається, неоднаково впливає на його фізичне, інтелектуальне та соціальне зростання. Інші дослідники звернули увагу на існування таких культурних звичаїв, які можуть сповільнювати чи пришвидшити моторний розвиток

дитини. За даними **Баттерворта** і **Харріса,** немовлята з певних африканських племен розпочинають сидіти майже на півтори місяці раніше у порівнянні з іншими дітьми. Свідченням процесу соціалізації дитини виступає поява в неї **почуття прив'язаності до дорослого,** що є універсальним для різних культур.

Науковцями виявлено й певні відмінності у розвитку почуття прив'язаності дитини до дорослого. За даними **Д. Мацумото,** в Японії матері дуже рідко залишають дитину одну чи з іншими людьми. Тим самим у дітей формуються сильне почуття залежності та **амбівалентна прив'язаність.** На противагу, в Німеччині матері виховують самостійність і незалежність у власних дітей, тобто надається перевага **уникаючій прив'язаності.**

В описаних вище й багатьох інших концепціях прив'язаності було висловлено думку про те, що первинні взаємини з однією людиною, переважно з матір'ю, які вирізняються інтерактивним діалогом, іграми та підвищеною чутливістю, є найкращим чинником повноцінного розвитку дитини.

Однак у багатьох культурах дотримуються відмінного від описаного попередньо підходу щодо виховання і розвитку дітей. Так, окрім матері дитину можуть виховувати й інші люди – батько, бабусі, старші брати чи сестри і т. ін.

Вплив культури на інтелектуальний розвиток дитини висвітлено у теорії інтелектуального розвитку дитини **Ж. Піаже.** В порівняльно-культурних дослідженнях **Коула і Скрібнера** було експериментально зафіксовано динамічні зміни у розвитку пізнавальних операцій в дитини: порядок слідування стадій інтелектуального розвитку є незмінним і не залежить від культурної належності досліджуваних. **П. Дейсеном було** виявлено однакову послідовність у розвитку розуміння принципу збереження дітьми з європейських і неєвропейських культур. **П. Дейсен** і **Д. Мацумото** помітили значні вікові відмінності в інтелектуальному розвитку дітей з європейських і неєвропейських культур. Зокрема діти з неєвропейських культур значно пізніше досягають стадії конкретних і формальних операцій у порівнянні з дітьми з європейських культур (це відставання перебуває у межах від 3 до 5-6 років).

Міжкультурні відмінності було зафіксовано й під час вивчення процесу розв'язування завдань різного типу та порівняння їх

результатів у досліджуваних з такими рівнями інтелектуального розвитку, що відповідають середині кожної стадії цього розвитку. **П. Дейсен** експериментально встановив наявність зв'язку між пізнавальними навичками представників якої-небудь культури і значущими для цієї культури побутовими навичками. У проведеному дослідженні взяли участь діти з Канади, Австралії та Африки. Представники мисливських племен Канади й Австралії змушені здійснювати далекі переходи для пошуків їжі та у зв'язку з цим добре орієнтуватися в просторі. Представники африканського племені баоул, на противагу, дотримуються осілого способу життя, їх діти мало подорожують. У результаті проведеного експерименту було з'ясовано, що із завданням, розв'язання якого вимагало достатнього рівня розвитку просторових навичок, впоралися половина канадських дітей семирічного віку, половина австралійських дітей дев'ятирічного віку та африканських дітей дванадцятирічного віку.

Отже, **культура зумовлює значний вплив на інтелектуальний розвиток дитини.**

3. Етнографія дитинства

Процес розвитку особистості першими розпочали вивчати прихильники концепції **"Культура і особистість"**. Їх цікавив увесь "ранній досвід" людини: регулярність годування, способи пеленання, купання, привчання до гігієни. Найчастіше особливості одного з перерахованих вище елементів догляду за дитиною розглядалися як виховний аспект, що має відношення до образу світу цілісної культури **(Е. Еріксон).**

Культурантрополог **М. Мід** вважала, що саме культура є головним чинником навчання дітей, розвитку їх мислення, переживань і засвоєння правил поведінки в суспільстві. Як і **Кардинер**, вона пов'язувала появу тих чи інших рис характеру зі специфікою соціалізації. На думку дослідниці, агресивність виникає у результаті нестачі турботи та любові, а увага та надійність призводять до появи доброзичливості. Для підтвердження цього висновку **М. Мід** використала порівняльний опис результатів соціалізації в різних племенах. Так, культура племені мундугуморів вирізняється насиллям і агресивністю, зокрема і суровим ставленням до дітей, що

зумовлює появу в них агресивних і ворожих якостей характеру. На противагу турботливість, підтримка, створення атмосфери безпеки, що притаманні культурі племені арапашів, призводять до появи в дітей таких якостей як доброзичливість, лагідність, сприйнятливість.

І. Ейбл-Ейбесфільд вказав на те, що ставлення представників різних культур до агресивності та до власних дітей виступає провідним чинником розвитку агресивності в дітей. Для підтвердження цього висновку дослідник проаналізував особливості ставлення до дітей у войовничих і миролюбних африканських, південноамериканських та океанських племенах з різними культурами. Позитивне ставлення до власних дітей, любов і ласку було помічено в миролюбному африканському племені ко-сан та у войовничому південноамериканському племені яномамі. У результаті проведеного експерименту було з'ясовано, що південноамериканські діти виростають агресивнішими у порівнянні з африканськими дітьми, які не вирізняються агресивністю.

На основі етнологічних даних **Р. Ронер** висунув **концепцію батьківського прийняття /неприйняття**, за допомогою якої він намагався пояснити і передбачити наслідки батьківського прийняття (позитивного ставлення) та неприйняття (негативного ставлення) для поведінкового, емоційного і когнітивного розвитку дитини. Дослідник виокремив три типи можливого ставлення батьків до дитини: 1) розуміння, тепле ставлення і любов; 2) ворожість і агресія; 3) індиферентність, які неоднаковою мірою характеризують культури і взаємопов'язані з іншими вимірами батьківської поведінки, зокрема з батьківським контролем.

Р. Ронер звернув увагу на те, що більшість батьків в усьому світі позитивно ставляться до власних дітей, виявляючи тепло і турботу. На протилежному полюсі знаходиться незначна кількість культур, що вирізняються відторгненням дітей з боку батьків. Суспільство, в якому відсутня любов до дітей, є виключенням, а не нормою.

4. Методи дослідження соціалізації

Одним з методів дослідження соціалізації виступають **етнографічні архіви – "Регіональна картотека людських взаємин"**, що були використані американським дослідником **Р. Ронером.**

Матеріали картотеки складає етнологічна інформація про культури, яка класифікована за географічним (загальні описи культур) і предметним (загальні описи культурних матеріалів) принципами. Предметна класифікація містить 79 універсальних тематичних розділів, які належать до восьми широких категорій (загальні характеристики; одяг та їжа; житло і технології; економіка та засоби пересування; індивідуальна і сімейна діяльність; релігія та наука; секс і життєві цикли).

Згодом даним цієї картотеки, що пов'язані з соціалізацією, було присвоєно коди. До розділу соціалізації ввійшло 9 рубрик – від годування і відняття від грудного вигодовування до навчання незалежності, передачі навичок і вірувань. Класифікована інформація й сьогодні представляє значний інтерес для культурантропологів і психологів.

За допомогою архівного підходу до вивчення виховання дітей було з'ясовано, якою мірою культура надає значення вихованню дітей, тобто виокремлено **"основні параметри виховання",** а саме:

– **слухняність,** покірність, тобто навчає їх підкорятися дорослим;

– **відповідальність (за доручену справу),** тобто навчає їх брати відповідальність за домашні справи чи харчування;

– **турботливість,** тобто навчає їх допомагати молодшим братам і сестрам, хворим та старим;

– **прагнення до досягнень,** тобто навчає їх докладати зусилля до досягнення якісного виконання роботи;

– **самостійність,** тобто навчає їх турбуватися про себе і бути незалежними в задоволенні власних потреб;

– **загальна незалежність,** тобто навчає їх незалежності від контролю, домінування і нагляду (за **Г. Баррі**).

Усі ці параметри виховання залежать один від одного і зводяться до двополюсного виміру виховання. Одним полюсом виступає **навчання поступливості** (слухняності, відповідальності, частково – турботливості), іншим полюсом є **навчання самоствердженню** (прагненню до досягнень, самостійності, незалежності). Тобто, всі культури можна проранжувати від орієнтованих на виховання виключної поступливості до орієнтованих на виховання прагнення до самоствердження.

Вибір практики виховання зумовлюється тим, які саме якості будуть необхідні дітям для дорослого життя у суспільстві з певним типом господарської діяльності. *Так, наприклад, мисливці та збирачі були орієнтовані на виховання у дітей самостійності і незалежності; землероби і скотарі – відповідальності та слухняності.* Цей зв'язок зберігся і при використанні для аналізу глобального виміру соціалізації – самоствердження/поступливість (за **Г. Баррі**).

Не зважаючи на те, що результати досліджень **Г. Баррі** з колегами є досить значущими, їх окремі висновки виявляються дещо спрощеними.

По-перше, самоствердження, поступливість та інші згадані вище параметри виховання не обов'язково виключають один одного. *Наприклад, у традиційній японській культурі в дітей виховують такі якості як дисциплінованість і поступливість (полюс поступливості). Водночас у японців помічено прагнення до досягнень, що реалізується за допомогою покори.*

По-друге, стиль виховання зумовлюється не лише змістом господарської діяльності, а й такими чинниками, як: соціальна структура суспільства, структура сім'ї **(І.С. Кон).**

Соціальну структуру суспільства і структуру сім'ї було обрано подружжям **Б. і Дж. Уайтингів** як основні чинники у **порівняльно-культурному, польовому дослідженні "Діти шести культур".** Це дослідження було проведено в шести невеликих населених пунктах з шести різних країн – Японії, Філіппін, Індії, Кенії, Мексики та США. Науковці спочатку збирали систематичні дані про життя дітей у різних культурах: особливості виховання, етнографічні описи населених пунктів. Після закінчення першого етапу дослідження, упродовж другого вони вивчали стилі материнського виховання (проект **"Матері шести культур"**), зокрема прояви турботливості чи нетерпимості, використання похвали або фізичного покарання і т. ін. На третьому етапі з'ясовувалися особливості поведінки дітей у процесі взаємодії з оточуючими – дітьми та дорослими.

Спостереження за вибірками з шести хлопчиків і дівчаток, які належали до двох вікових груп – 3-6 і 7-11 років, сприяло виявленню в дітей 12-ти основних типів дій: шукає допомоги, шукає

уваги, прагне панування, відповідально дає поради, пропонує підтримку, пропонує допомогу, виявляє дружелюбність, доторкається, робить зауваження, дружньо нападає (грубий жарт), нападає, ображає.

Отримані результати дозволили дослідникам зробити висновок про те, що у своїй соціальній поведінці діти з шести культур мають як подібне, так і відмінне. Детермінантами виявлених міжкультурних відмінностей виступають: ступінь складності соціально-економічної системи і переважаюча структура сім'ї.

Також було з'ясовано, що діти із складних культур (США, Японія, Індія) мають більш високі показники за шкалою залежність / домінантність і низькі за шкалою турботливість /відповідальність у порівнянні з дітьми, які належать до простих культур (Мексика, Кенія, Філіппіни).

Таким чином, **соціальна структура суттєво впливає на стилі соціалізації, що є характерними для певної культури.** У простих культурах більшого значення набувають норми родинної та сусідської взаємодопомоги, а функціональним є розвиток колективістських якостей в особистості.

У складних культурах більш корисними виявляються вміння добиватися допомоги для досягнення своїх цілей і егоїстична домінантність. Тому, батьки виховують в своїх дітей дух суперництва і прагнення до досягнень. Структура сім'ї впливає на те, які правила дорослої поведінки пропонуються дітям в процесі соціалізації.

Однак дослідження **Уайтингів** не позбавлено певних недоліків: по-перше, ними вивчалася обмежена кількість культур; по-друге, надто спрощеними виявилися використані дослідниками виміри культур.

Не менш відомим, у порівнянні з попередньо охарактеризованими методами дослідження соціалізації, є **експериментальне дослідження** міжкультурних відмінностей **У. Ламберта.**

Досліджуваними виступали представники сучасних суспільств – одинадцять вибірок з трьох континентів і восьми країн: Європи (Бельгії, Англії, Греції, Італії, Португалії), Північної Америки (Канади, США) та Азії (Японії). В експерименті було використано ситуацію прослуховування досліджуваними – батьками шестирічних

дітей з середнього і робочого класу – магнітофонного запису взаємодії дитини з іншими людьми. Реакція досліджуваних на вимовлені дитячими голосами фрази типу: "Мамо (батько), допоможи мені", "Віддай мою іграшку, а то як дам", "Дощ закінчився, можна я піду на вулицю" – дозволяла виміряти ступінь батьківської терпимості та суворості.

Встановлено, що ступінь батьківської суворості батьків зумовлено передусім їх соціальним станом. Так, у всіх вибірках батьки – представники робітничого класу були більше схильні до вимогливості у порівнянні з представниками середнього класу. Дослідники відзначили, що отримані результати ймовірно пов'язані з потребою у вихованні слухняності у майбутніх найманих робітників, яким доводиться підкорятися і у дорослому житті.

В цілому, у порівнянні з архівними дослідженнями традиційних культур, за допомогою польового та експериментального методів дослідження соціалізації було виявлено менше міжкультурних відмінностей у способах батьківського виховання.

5. Перехід до світу дорослих

У період входження дитини до світу дорослих – підлітковий період – відбувається формування нової соціальної ідентичності. В різних етносів вікові межі цього періоду не співпадають *(наприклад, 15-річний древній грек ще є дитиною, для українця і туркмена з цього віку розпочинається молодість, а чуваш – вже є справжнім чоловіком).* У наш час, на думку **М. Кле**, період отроцтва триває з 10-ти до 20-ти років.

Не менш варіативним є і зміст цього періоду, оскільки ідентифікація людини з віковою групою детермінується багатьма соціальними факторами, зокрема, особливостями його входження в господарську діяльність.

Встановлення розбіжностей соціалізації підлітків у "примітивних" *і* сучасних (європейських та американських) культурах дозволило культурантропологам "поставити питання існування універсальної схеми дорослішання". Підлітковий вік (чи отроцтво) – це складний період життя, що пов'язаний з конфліктами й стресами. Результати порівняльного аналізу підліткового періоду

розвитку американок і дівчат з острова Самоа засвідчили, що у дівчат-підлітків з традиційних культур період статєвого дозрівання відбувається без конфліктів (**М. Мід**).

Однак в індустріальному суспільстві цей віковий період супроводжується конфліктами та потрясіннями. Сучасні "зарубіжні" норми виховання й інститути соціалізації ускладнюють перехід до світу дорослих на противагу традиційним культурам. Такі труднощі зумовлено акцентуванням уваги на відмінностях між нормами поведінки дорослих і дітей у зарубіжних культурах (**Р. Бенедикт**).

Більшість психологів сьогодні розглядають "підліткову кризу" як перелом, що пов'язаний з формуванням нової, дорослої ідентичності. У зв'язку з цим даний процес виявляється для підлітка проблемним (**М. Кле**).

В умовах первіснообщинного ладу серед обрядів переходу в світ дорослих, особливу роль відіграють обряди **ініціації,** які супроводжують перехід підлітка (найчастіше, хлопчика) в інший соціальний стан. Ініціація є обрядом, який відіграє важливу роль у формуванні нової соціальної ідентичності підлітка і засвідчує його перехід у світ дорослих. Отже, обряд ініціації виконує функцію забезпечення переходу від підліткового до визнаного суспільством дорослого статусу.

Виокремлюють **три етапи** процесу ініціації:

1) ритуал відлучення від статусу дитини, який засвідчує розрив індивіда з попередньою групою;

2) перехідний, що є підготовчим до нового статусу;

3) ритуал прийому підлітка у суспільство дорослих – народження новою людиною (за **А. Ван Геннепом**).

За допомогою ініціації відбувається усвідомлення особистістю своєї належності водночас до кількох груп: з'являються сексуальна і гендерна ідентичність та ідентичність як члена групи ровесників. Основною **функцією** ініціації виступало формування позитивної соціальної ідентичності, що сприяло підвищенню згуртованості племені.

Окремі дослідники вважають, що обряд ініціації зникає водночас із виникненням складних соціальних систем і зникненням старого суспільного ладу, в якому вони створені (**І.С. Кон**).

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте особливості процесу соціалізації.
2. Охарактеризуйте процес інкультурації.
3. Визначте механізм культурної трансмісії.
4. Опишіть почуття прив'язаності до дорослого у процесі соціалізації.
5. Розкрийте вплив культури на інтелектуальний розвиток дитини.
6. Визначте результати вивчення етнографії дитинства М. Мід.
7. У чому полягає внесок І. Ейбл-Ейбесфільда у вивчення етнографії дитинства?
8. Охарактеризуйте концепцію батьківського прийняття/неприйняття Р. Ронера.
9. Розкрийте особливості використання етнографічних архівів у процесі вивчення соціалізації.
10. Вкажіть результати вивчення вимірів виховання дітей Г. Баррі за допомогою архівного підходу.
11. Охарактеризуйте результати порівняльно-культурного, польового дослідження "Діти шести культур".
12. Опишіть дані експериментального дослідження міжкультурних відмінностей У. Ламберта.
13. Охарактеризуйте специфіку переходу дитини в світ дорослих.
14. Розкрийте особливості та етапи ініціації.

Тема 9. НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА СПЕЦИФІКА МОВЛЕННЄВОГО СПІЛКУВАННЯ

1. Національна специфіка мовленнєвого спілкування як об'єкт наукового дослідження.
2. Класифікація національно-культурних чинників спілкування.
3. Етнічні відмінності у мовленнєвому спілкуванні.

1. Національна специфіка мовленнєвого спілкування як об'єкт наукового дослідження

Осмислення проблеми спілкування людей, які належать до різних культур і розмовляють різними мовами, є необхідним як для вивчення проблеми викладання іноземної мови, так і з метою розв'язання проблем міжмовленнєвого і міжкультурного контактів.

Мова виступає однією із основних ознак етносу. Динаміка етномовних процесів віддзеркалює особливості етногенезу. Мова є сховищем знань, здобутих упродовж історії розвитку етносу (надбань культури) та виступає засобом передачі соціального досвіду від покоління до покоління. Мова є не лише засобом спілкування, а й природним джерелом інформації про світ і передусім про власний народ.

Мова – це знакова система будь-якої фізичної природи, що виконує пізнавальну та комунікативну функції людського буття.

Існує два **види мови:**

1) природна, що слугує формою вираження думок і засобом спілкування між людьми;

2) штучна, що створена для вузьких потреб. *Наприклад, мова сигналів – азбука Морзе, мова математичних символів.*

За своєю природою мова – явище соціальне. За своєю фізіологічною основою мова виступає як друга сигнальна система (**І.П. Павлов**). Мова є феноменом формування свідомості. Завдяки існуванню мови є можливим абстрактне мислення.

Ідею про існування взаємозв'язку між мовою та етносом вперше було висловлено у XIX ст. **В. Гумбольдтом. Ця ідея полягає у нерозривності мови і людського способу життя, мови та світогляду.** Головним надбанням лінгвістичної концепції В. Гумбольдта

є розуміння діалектичного **співвідношення** між **соціальним та індивідуальним у мовленнєвій діяльності.** В основу його вчення про мову було покладено поняття **"мовної форми",** що означає особливий для певної мови спосіб об'єднання звукового матеріалу та психологічного змісту, а точніше – спосіб пристосування звуків для вираження психологічного змісту.

Г. Штейнталь розглянув мову як складову психіки. Існування племінних, національних мов він пояснив за допомогою єдності фізичної організації (завдяки єдності походження і єдності середовища). А вплив тілесних впливів на душу призводить до появи схожих в усіх індивідів властивостей і схильностей, у результаті чого всі вони характеризуються однаковим народним духом. Тому, **всі загальні риси в мові та у психіці в цілому в представників однієї нації зумовлено спадковістю.**

Національну мову як феномен культури визначив **І. Огієнко.** У своїй роботі **"Українська культура"** він висловив таку думку: *"Мова – це наша національна ознака, в мові наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова – це форма нашого життя, життя культурного і національного, це форма національного організування. Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно не сама по собі мова, а мова, як певний орган культури, традицій... і поки живе мова – житиме й народ, його національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розпорошиться поміж другим народом".*

Кожна мова має свій національний дух і відображає національну діяльність, буття, вона твориться в процесі спілкування і життєдіяльності. Мова є віддзеркаленням світогляду народу та його вдачі, становлення яких відбувається у повсякденних умовах. Уся специфіка народного буття виявляється в мові народу. Мова є шляхом усвідомлення моральних й естетичних ідеалів. Вона фіксує історичні етапи розвитку етносу та особливості особистого буття індивідів.

Сьогодні в світі існує 2796 мов і 8 тис. діалектів. Мова виникає, існує, змінюється водночас із зміною епох, а інколи зникає *(наприклад, латинська мова).* Чимало слів відмирає, забувається чи набуває нового змісту. **Кожна мова має свій національний дух, відображає національну життєдіяльність і проявляється**

у процесах спільної діяльності та спілкування. Однак національна сутність і світогляд народу зумовлені життєвими обставинами.

Специфіка мовленнєвого спілкування вивчається низкою таких наук, як:

– **лінгвістика** – це наука про мову, її сутність, будову, функціонування та розвиток, завдання якої полягає у пізнанні мови як реального об'єкта в усій його складності та багатоаспектності. Не зважаючи на значні досягнення лінгвістики в описі структури мови, поза увагою цієї науки залишаються проблеми специфіки мовлення у представників різних народів. *Наприклад, практично відсутні дослідження про теми мовлення, про розподіл та спосіб заповнення пауз, а якщо такі є, то вони не мають спрямованості на національну специфіку, носять більш універсальний характер; про системи, які обслуговують специфічні ситуації спілкування (привітання, телефонні розмови, неінформативна бесіда тощо), про використання мовленнєвих стереотипів і т. ін.*

Поза увагою науковців залишилися питання про особливості паралінгвістики, проксеміки, міміки, жестикуляції та взаємодію між ними (тобто, коли інформація передається цими системами послідовно). *Наприклад, ця людина... далі знак-жест, який означає – "несповна розуму" тощо;*

– **семіотика** як наукова дисципліна вивчає загальне в будові та функціонуванні різних знакових (семіотичних) систем, які діють у людському суспільстві *(наприклад, мову, деякі явища культури, звичаї, обряди, кіно й т. ін.)*, в природі *(наприклад, комунікація у світі тварин)* чи в самій людині *(наприклад, зорове та слухове сприймання предметів, логічні роздуми)*. Дослідження з семіотики вирізняє високий ступінь емпіризму та фактологічності;

– **загальна психологія,** до предмету дослідження якої належать такі аспекти процесу комунікації: 1) співвідношення між мовою, мисленням, сприйманням і спілкуванням; 2) значення мови (та мовлення) в різноманітних процесах людської діяльності, тобто та проблематика, яка зводиться до гіпотези Сепіра-Уорфа.

Гіпотеза Уорфа про співвідношення між культурою та пізнавальними процесами полягає у тому, що:

1) групи людей, які розмовляють різними мовами, неоднаково сприймають і розуміють оточуючий світ **(лінгвістична відносність)**;

2) чинником цих відмінностей є мова **(лінгвістичний детермінізм)**.

Результати проведених експериментів не стали підтвердженням чи спростуванням основних положень гіпотези **Уорфа** про лінгвістичну відносність і лінгвістичний детермінізм;

– **соціальна психологія, соціологія та етнографія,** предметом вивчення яких виступають:

а) соціальна диференціація форм спілкування в певних національних групах і специфіка цієї диференціації в різних національно-культурних спільностях;

б) стійкі національні традиції, звичаї й т. ін., що розглядаються як частина національної культури;

в) особливості психіки, які притаманні певній національно-культурній спільності;

– **проксеміка,** яка досліджує просторово-часову організацію процесу спілкування, розміщення партнерів по спілкуванню у просторі;

– **психолінгвістика,** що займається, окрім іншого, порівняльними дослідженнями розвитку мовлення дитини у різних культурах і таких явищ як паузація;

– **етнопсихолінгвістика,** яка вивчає національно-культурну варіативність, що виявляється в операціях, діях і актах мовлення; у мовленнєвій свідомості, мовленнєвій картині дійсності; в організації процесів мовленнєвого спілкування;

– **теорія і методика навчання іноземним мовам,** яка вивчає специфіку мовленнєвого спілкування.

2. Класифікація національно-культурних чинників спілкування

Національно-культурна специфіка мовленнєвого спілкування складається з системи чинників, які визначають відмінності в організації, функціях і способах опосередкування процесів спілкування, що є характерними для певної культурно-національної спільності.

До системи **національно-культурних чинників** спілкування належать:

– **чинники, які пов'язані з культурною традицією,** що виявляються: у дозволі чи забороні певних типів і різновидів спілкування, стереотипності ситуацій, які відтворюють акти спілкування, що належать до культурного фонду даного етносу; етикетних характеристиках актів спілкування; рольових та соціально-символічних особливостях спілкування. У цьому випадку відтворюваним цілим виступає не окреме висловлювання, а комплекс вербальної та невербальної поведінки, що є нормативним для конкретної ситуації. Чинники, які пов'язані з культурною традицією, виявляються у номенклатурі та функціях мовних і текстових стереотипів, що використовуються у спілкуванні; в організації текстів. Проявами цих чинників є структура текстів і система синонімів, в яких відображається різноманіття сфер діяльності.

У різних народів комунікативні акти є стандартними за складом комунікантів: батько – син; чоловік – дружина, брат – сестра, господар – гість тощо. Такі акти регулюються за допомогою різноманітних соціальних правил, що прийняті в культурі. *Наприклад, на поведінку гостя абхазького дому накладено обмеження, якого немає в багатьох слов'янських народів: гість не повинен говорити дівчині з цього дому про своє кохання.*

Різноманітними є й варіанти вербальних і невербальних привітань (прощань) у різних народів. Це зумовлено тим, що акти привітання є універсальним елементом будь-якого акту спілкування, а тому вони повинні відповідати різним вимогам. *Наприклад, відображати функціональні зв'язки між комунікантами (студент – декан) чи різні ролі (функції). Наприклад, у Чехії, у вищих навчальних закладах, тривалий час віталися таким чином: товариш декан або Ваша Спектабиліта.*

Орієнтація на соціальний статус чітко простежується у специфічному японському невербальному привітанні – поклоні, в якому той, хто зустрічає, "згинається навпіл", "застигає" на місці та опускає голову. Потім він крадькома кидає погляд, щоб одночасно з гостем розігнутися. За час поклону варто оцінити свого візаві.

У слов'ян (українців, росіян) звертання до певної особи на ім'я, на ім'я та по батькові чи на прізвище чітко визначається соціальними та віковими ознаками. Аналогічно використовуються й форми привітання: "Доброго дня (вечора чи ранку)!", "Добридень!", "Здрастуйте, як справи?", "Здоровенькі були!", "Привіт!", "Здоров був!" й т. ін.

Ескімоси з річки Коппер вітають чужоземців ударом кулака по голові чи по плечу. Полінезійці обіймаються і потирають один одному спини.

– **чинники, які пов'язані із соціальною ситуацією і соціальною функцією спілкування.** Ці чинники співвідносяться передусім з функціонально-стилістичними особливостями та етикетними формами;

– **чинники, які пов'язані з особливостями опосередкування і протікання психічних процесів, різних видів діяльності** *(наприклад, зв'язок мовлення з певними видами діяльності).* Ці чинники виявляються у психолінгвістичній організації мовленнєвої діяльності та номенклатурі, функціях і особливостях протікання психічних процесів. *Наприклад, європейський архітектор бачить лінію, а японський – точку, як перетин ліній. Тому, в Японії називають перехрестя, а не вулиці. Будинки нумеруються не за порядком, а за часом будівництва.*

Дистанція у процесі спілкування має культурологічне значення. *Наприклад, американці зазвичай ображаються, якщо іноземці занадто близько наближаються до них у процесі спілкування. На думку англійців, американці стоять занадто близько, говорять голосно і не дивляться співрозмовникові в очі. Німці тримають двері при розмові закритими, тоді як американці на противагу – відчиненими, оскільки людина, яка стоїть на порозі з точки зору німця перебуває в приміщенні, а з точки зору американця – назовні;*

– **чинники, які пов'язані з наявністю у тезаурусі конкретної спільності певних специфічних реакцій, понять і т. ін., тобто зі специфікою детонації,** що виявляються у системі традиційних образів, порівнянь і символів, які використовуються у процесі спілкування, у системі кінесичних засобів;

– **чинники, які пов'язані зі специфікою мови певної спільності.** Проявом цих чинників є певна система стереотипів. *Наприклад, стереотипна форма розмови в Японії, в якій переважають*

самознищувальні форми: "жалюгідний щип буде говорити про свою негідну дружину, про своїх дітей-кретинів, про ваші царські хороми, про вашу дружину, яка має осяйну красу і т.ін."; визначений порядок особового звертання у різних мовах і культурах; додавання певних слів – пані, сер, фрау й т. ін.; специфіка образів, порівнянь, структури і змісту текстів, психолінгвістичної організації мовленнєвої чи іншої діяльності.

3. Етнічні відмінності у мовленнєвому спілкуванні

Національно-культурні чинники спілкування забезпечують його варіативність на різних рівнях.

Виокремлюють шість рівнів етнічних відмінностей мовленнєвого спілкування:

1. Процес спілкування як єдине ціле, як діяльність спілкування (функціонально-цільовий аспект спілкування). Спілкування можна розглядати як усвідомлювану та цілеспрямовану діяльність чи як квазіспілкування, тобто функціонально порожній процес, який за формою є спілкуванням. Саме в останньому випадку національно-культурні особливості виявляються особливо яскраво.

2. Соціально-рольовий аспект процесів спілкування. На цьому рівні цікавить не квазіспілкування та спілкування як процес, а такі варіанти протікання процесу спілкування, які зумовлено тотожністю ситуацій. З психологічної точки зору, це функціонально-стилістичні різновиди спілкування, соціальний символізм спілкування *(наприклад, система стосунків між керівником і підлеглим, батьками та дітьми і т. ін.).*

3. Засоби спілкування. На такому рівні не лише визначається своєрідна ієрархія засобів мовлення – перехід від текстів, загадок і прислів'їв до традиційних образів, порівнянь та окремих лексем, що здійснюється за допомогою розгорнутих мовленнєвих стереотипів, і група немовних засобів (передусім, кінесика – міміка, жести й пантоміміка), а також взаємодія між ними.

4. Психолінгвістична організація процесів спілкування, тобто їх детермінація на рівні психологічної операції.

5. Ситуативно-психологічна організація процесів спілкування, тобто їх варіативність. *Прикладом такої варіативності є проксеміка.*

6. Рівень реалізації комунікативних процесів, які взяті поза конкретною ситуацією спілкування, що виявляється у гучності, тембрі та темпі мовлення.

В ідеальному описі процесу спілкування повинні бути представлені усі перераховані вище компоненти.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення мови, мовлення, спілкування.
2. Розкрийте ідею В. Гумбольдта про існування взаємозв'язку між мовою та етносом.
3. Як визначав мову І. Огієнко?
4. Які науки вивчають специфіку мовленнєвого спілкування?
5. Охарактеризуйте групу чинників, які пов'язані з культурною традицією.
6. Опишіть групу чинників, які мають відношення до особливостей опосередкування і протікання психічних процесів, різних видів діяльності.
7. Охарактеризуйте основні рівні етнічних відмінностей мовленнєвого спілкування.
8. Наведіть приклади, які ілюструють різні рівні етнічних відмінностей мовленнєвого спілкування.

Тема 10. ОСНОВИ ЕТНОПСИХОЛІНГВІСТИКИ

1. Поняття про етнопсихолінгвістику, психолінгвістику, етнопсихолінгвістику.
2. Методологічні засади психолінгвістики.
3. Психолінгвістика як теорія мовленнєвої діяльності.
4. Експериментальне вивчення мови і етнічних особливостей психіки.
5. Етнопсихологічні дослідження у фоносемантиці.

1. Поняття про етнопсихолінгвістику, психолінгвістику, етнопсихолінгвістику

Доцільність виділення національно-культурної специфіки спілкування в окрему галузь досліджень зумовлено не лише теоретичними, але й практичними міркуваннями. Передусім, це потреба у розширенні та поглибленні культурних контактів між різними країнами та етносами; це проблеми мовної й національної політики; проблеми вивчення іноземних мов, здійснення літературних, політичних, науково-технічних та усних перекладів; сфера мистецтва і мистецтвознавства; діяльність засобів масової інформації та пропаганди.

Інтерес до свідомості (душі, духу) людини в цілому, й до етнічної свідомості зокрема, з'явився досить давно. Саме тому такі засоби, знаряддя та прояви розумової діяльності людини, якими вважалися мова та мовлення (і як суто людська здатність, і як етноспецифічна ознака), з античних часів були предметом філософського та наукового аналізу **(Конфуцій, Аристотель, Страбон, аль-Фарабі, Локк, Кондільяк, Гердер, Гумбольдт, Штейнталь, Потебня, Бодуен де Куртене та ін.)**. Однак спеціальна наукова дисципліна, яка б досліджувала механізми формування людської свідомості, пояснювала етнічні відмінності у процесах зародження та розуміння мови й вивчала інші проблеми, пов'язані з процесами становлення психіки етнічних спільнот, з'явилася нещодавно.

Етнопсихолінгвістика – це науковий напрямок, який виник завдяки поєднанню зусиль представників мовознавчих наук і психології.

Значний вплив на розвиток **етнопсихолінгвістики** було здійснено основоположниками психологічної **теорії діяльності** – **Л.С. Виготським, П.Я. Гальперіним, О.М. Леонтьєвим** та ін., а також представниками таких мовознавчих дисциплін як етнолінгвістика і психолінгвістика.

Етнолінгвістика – це науковий напрямок мовознавства, який вивчає мову по відношенню до культури, досліджує взаємодію між етнокультурними і етнопсихологічними чинниками в еволюції та у процесі мовленнєвої діяльності.

Етнолінгвістика вивчає мову в її ставленні до культури, досліджує взаємодію між етнокультурними і етнопсихологічними явищами в еволюції та реалізації мовленнєвої діяльності. Етнолінгвістика як напрямок мовознавства формально з'явилася на межі XIX-XX ст. завдяки інтенсивному вивченню американськими дослідниками індіанських мов (**Ф. Боас, С. Лем, Е. Сепір** та ін.). У Росії початок досліджень з подібної тематики було покладено в середині XX ст. у роботах **Ф. Буслаєва, О. Афанасьєва, О. Потебні та ін.** *(наприклад, лінгвістичні розвідки у сфері народної міфології та психології).*

Психолінгвістику цікавлять проблеми вербальної поведінки людини, питання спілкування, зародження та функціонування мовлення. **Предметом** дослідження **психолінгвістики** є будова та функціонування мовленнєвих механізмів людини в їхньому співвідношенні зі структурою мови.

У широкому розумінні психолінгвістика на власному матеріалі вивчає проблему сутності та розвитку людського розуму.

Датою виникнення психолінгвістики є 1953 рік. Саме тоді у м. Блумінгтон (США) за ініціативою американських психологів **Дж. Керолла** і **Ч. Осгуда** та лінгвіста **Т. Шебека** було проведено Міжуніверситетський дослідницький семінар. Результатом його двохмісячної роботи стала книга, в якій було подано короткий виклад теоретичних положень вербальної поведінки людини. Про зміст цієї книги свідчать назви її семи розділів: 1) вступ; 2) три підходи до мовленнєвої поведінки; 3) психолінгвістичні одиниці; 4) синхронічна психолінгвістика: мікроструктура; 5) психолінгвістика послідовностей; 6) діахронічна психолінгвістика; 7) синхронічна психолінгвістика: макроструктура. Ця робота стала потужним імпульсом для

проведення досліджень з широкого кола питань мовленнєвого спілкування, зародження та функціонування мови.

Тож цілком зрозумілим є інтерес представників згаданих вище наук до етнічних відмінностей у мові, мовленні та психіці, а, отже, й до появи етнопсихолінгвістичних розвідок.

2. Методологічні засади психолінгвістики

З часу офіційного проголошення власної дисциплінарної самостійності психолінгвістика пройшла **три етапи розвитку в розумінні свого предмета**, послідовно змінюючи ті теоретико-методологічні уявлення, на базі яких будувалася експериментальна психолінгвістична практика.

Перший етап розвитку психолінгвістики – це етап розуміння її як науки про процес кодування та декодування мовної інформації. У зв'язку з цим **Ч. Осгуд** відзначив: "Психолінгвістика вивчає ті процеси, в яких інтенції *(тобто наміри – Авт.)* тих, хто говорить, трансформуються у сигнали прийнятого в даній культурі коду, а ці сигнали інтерпретуються тими, хто слухає". Інакше кажучи, психолінгвістика має справу з процесами кодування та декодування, оскільки вони співвідносять стан повідомлень зі станом учасників комунікації.

Водночас психолінгвістика ґрунтувалася на загальнопсихологічній теорії необіхевіоризму, що розглядала мовленнєву поведінку людини у межах базової схеми "стимул – реакція". Вербальний сигнал (який нічим не відрізняється від будь-якого іншого сигналу) "запускає" в організмі слухача певну систему нейрофізіологічних реакцій-відповідей, що "кодуються як інтегровані моторні нервові імпульси та перекодовуються передавачем у рухи голосових зв'язок або інших м'язів, завдяки чому виникають спрямовані назовні повідомлення" **(Ч. Осгуд)**. Схоже до описаного вище розглядався й мовленнєвий розвиток дитини. На думку біхевіористів, мовлення, як й інші навички, привласнюється у результаті механічного вивчення (шляхом "спроб і помилок") почутих від дорослих слів і фраз у певних ситуаціях взаємодії.

Не зважаючи на те, що біхевіористський підхід до вивчення мовленнєвої поведінки людини вирізнявся певними позитивними висновками (можливість об'єктивного відображення вербальних

реакцій, підкреслення значної ролі регулятивної, а не лише комунікативної функції мови тощо), механістичність пропонованих представниками цього напрямку положень викликала справедливу критику з боку дослідників–представників інших шкіл і напрямків. Так, **Дж. Міллер** критично висловився щодо класично-біхевіористської (стохастичної) версії засвоєння дитиною моделі "послідовного мовлення", тобто моделі побудови речень, згідно з якою вірогідність появи наступних слів зумовлена попередньою "вербальною продукцією". Вчений відзначив: "*Дитина мала б вислуховувати 3^{10}-3^{20} речень на секунду для того, щоб сприйняти інформацію, яка необхідна тому, хто планує висловлювання з метою формування речення згідно з тим правилом граматики, за яким слова в реченні добираються тільки на базі попередніх слів (за принципом "зліва направо"), та й це лише за припущення, що дитинство триває 100 років без перерви на сон, харчування і т. ін. та водночас відбувається повне засвоєння кожного ряду з 20-ти слів після одного пред'явлення!*"

Подібні висновки, демонструючи неадекватність біхевіористського підходу до вивчення проблеми "мовленнєвої компетенції" та мовлення людини, виступили свідченням потреби в обґрунтуванні нових психолінгвістичних концепцій та відшуканні "інших видів генераторів речень". Таким цілком закономірним кроком у концептуальних пошуках психолінгвістів стала **"генеративна граматика" Н. Хомського.** Асоціації між певними словами, що виникли у результаті "стимул-реактивного" досвіду людини не можуть розглядатися як механізми розуміння мови та її детермінанти. **Механістичне нагромадження і знання всіх речень будь-якої людської мови є неможливим. Основою для мови має виступати певна обмежена система правил, яка й є граматикою мови, та певний обмежений запас вихідних граматичних конструкцій (так званих "ядерних речень"). Саме вони дають можливість людині будувати безліч "правильних" речень, оскільки ці речення вона використовує для побудови мовленнєвого звертання до інших або для розуміння речень, з якими звертаються до людини оточуючі (Н. Хомський).**

"*...Під генеративною граматикою я розумію просто систему правил, котра якимось експліцитним і добре визначеним способом*

приписує реченням структурні параметри. Зрозуміло, що кожен, хто розмовляє (певною) мовою, оволодів генеративною граматикою... Однак, це не означає, що він усвідомлює правила граматики, чи навіть те, що він здатен їх усвідомити, або ж те, що його судження щодо інтуїтивного знання ним мови обов'язково правильні", – відзначив вчений.

Загальна схема утворення речення є такою: існує невеликий список нерозгорнутих ядерних конструкцій типу "іменник у називному відмінку – перехідне дієслово – іменник у знахідному відмінку" *(наприклад, "Робітники будують дім")* чи "іменник у називному відмінку – неперехідне дієслово" *(наприклад, "Дитина спить")*. Зазвичай, таких конструкцій є близько десяти. Є декілька правил розгортання речення *(наприклад, перехід типу ІМЕННИК-ІМЕННИК+ПРИКМЕТНИК здійснюється за умови, що прикметник обов'язково ставлять у тому ж відмінку, у якому стоїть іменник)* і декілька правил трансформації (пасивізація, номіналізація, заперечення тощо). Речення будь-якої складності формують, застосовуючи до ядерних речень перелічені правила перебудови висловлювання. І навпаки, розуміння індивідом речення, з яким до нього звернулася інша людина, пов'язано із зворотною процедурою зведення його до базового типу і порівняння цього речення з ядерними.

За **Н. Хомським,** фраза "Молоді робітники дуже швидко будують висотний дім" – це результат розгортання ядерного речення "Робітники будують дім". Після здійснення операції пасивізації утворюється нове речення: "Висотний дім дуже швидко будується молодими робітниками".

Важливим для розвитку психололінгвістики виявилося й наступне **положення:** дорослі навмисно не дають дитині таких знань, тобто не навчають її базовим структурам речень, правилам трансформації висловлювань за правилом "ядерне – розгорнуте", а у результаті звичайного мовленнєвого спілкування дитини з дорослими цю довершену інформацію не можна отримати (у зв'язку з принциповою "невичерпністю" мовленнєвої продукції). Згідно з цим положенням, представники напрямку "генеративної (глибинної, трансформативної) граматики" дотримувалися **думки про вродженість основних правил оперування мовою (Дж. Міллер** та ін.). Така думка зумовила появу сумніву в інших науковців і проведення значної кількості експериментальних досліджень, спрямованих на її спростування. Зокрема думка про вродженість основних правил оперування мовою зазнала прискіпливої критику з боку дослідників Гарвардської школи психологів **(Т. Бівер, М. Гаррет, Д. Слобін, Дж. Шлезінгер),** психологів школи **Ж. Піаже,** філософів французької "соціологічної" школи **(А. Валлон, Р. Зазо),** а також з боку радянських психологів і філософів.

У роботах **Ж. Піаже** та його послідовників було доведено положення про те, що мовлення як людська здатність з'являється не водночас з народженням дитини, а формується на базі так званого сенсомоторного інтелекту, сенсомоторної "логіки", коли у дитини на базі досвіду маніпуляцій з різними предметами формується здатність до генералізації дій (перенесення схем дії з певним предметом на інші предмети). Це в кінцевому результаті й забезпечує розвиток функції символізації, окремим випадком якої є мовлення.

Схоже до **Ж. Піаже** розв'язував проблему походження "глибинних граматичних правил" й **Дж. Шлезінгер,** який вважав, що невербальна діяльність дитини, передусім взаємодія з дорослим, дає їй змогу оволодіти системою відношень реального світу, що фіксуються у синтаксичних структурах. Отож, "відкриття" дитиною відношень між елементами синтаксичних структур – це процес, зумовлений не стільки "вихідними мовними даними", скільки аналізом дитиною мовного спілкування з дорослими у типових ситуаціях, що неодноразово повторювалися.

Таким чином, **методологічні засади** психолінгвістичних досліджень були зрештою трансформовані у бік визнання впливу соціальних чинників на процеси засвоєння та використання людиною мови, визнання діяльнісного (співдіяльнісного) походження психічної основи комунікативних здібностей людини.

Описані вище положення стали основою для **"третьої версії" психолінгвістики – теорії мовленнєвої діяльності,** яку було обґрунтовано вітчизняними психологами. У зв'язку з цим **О.М. Леонтьєв** зазначив: "Отже, те, що досі називалося... психолінгвістикою тепер отримує, своє власне ім'я – теорія мовленнєвої діяльності... У нашому розумінні вона належить до загальної теорії діяльності як її невід'ємна частина, а не просто як окремий додаток: ми зовсім

не вивчаємо мовленнєві процеси ізольовано, самі по собі. Точніше, такий обмежений підхід можливий на нижчих сходинках аналізу, скажімо, у процесі вивчення фонетичного боку мови. Однак, переходячи до граматики і особливо до семантики, ми аж ніяк не можемо не враховувати незведення змістовного боку мовленнєвої діяльності до простої сукупності денотатів".

3. Психолінгвістика як теорія мовленнєвої діяльності

Основи **теорії мовленнєвої діяльності (ТМД)** було сформульовано в працях **О.М. Леонтьєва** у 60-70-х роках XX ст. Поява **ТМД** стала можливою завдяки глибокій традиції експериментальних досліджень у галузі психології мови і наявності у вітчизняній психології відповідної теоретичної бази: **культурно-історичної школи Л.С. Виготського та концепції єдності психіки та діяльності О.М. Леонтьєва.**

ТМД має декілька **суттєвих відмінностей від інших версій психолінгвістики.**

По-перше, вербальне спілкування не виступає процесом, що відірваний від інших форм людської життєдіяльності, а є процесом розв'язання широкого немовленнєвого завдання за допомогою вербальних засобів.

По-друге, предметом вивчення ТМД є не мова як продукт /текст (це вторинний аспект), а процес розвитку цього продукту, тобто динамічна організація мовленнєвих операцій, дій і діяльності.

По-третє, важливим положенням ТМД є положення про те, що "реальна системність мови" існує як організація мовних елементів лише у конкретній діяльності, здійснення якої вона забезпечує.

По-четверте, прихильники ТМД вважають, що жорсткої операційної схеми побудови мовленнєвого висловлювання, яку намагалися обґрунтувати **Н. Хомський** і **Дж. Міллер**, взагалі не існує. Натомість існує гнучка та чутлива до зовнішньодіяльнісних змін евристично-пошукова вербальна діяльність.

Представники ТМД заперечують думку про вродженість "мовленнєвої здатності (компетенції)" в людини. **Джерелом формування здатності до вербального спілкування є потреби дитини у спільній з дорослими діяльності та у невербальному спілкуванні.** Становлення системи засобів і правил спілкування (до яких

належать як мова в цілому, так і правила використання мовних знаків зокрема) є закономірним результатом процесу задоволення об'єктивно існуючої у дитини потреби, необхідною умовою продовження та поглиблення взаємодії між дитиною та дорослими. Отже, "мовленнєва компетенція" є продуктом взаємин дитини у процесі життєдіяльності й має досить відкриту схему формування.

ТМД покликана розв'язувати "класичні" проблеми психолінгвістики, що були поставлені на попередніх етапах її розвитку, наприклад, задачі моделювання процесу формування висловлювання.

4. Експериментальне вивчення мови і етнічних особливостей психіки

Значний інтерес представляють дослідження, що були проведені з метою перевірки припущення про лінгвістичну відносність когнітивної діяльності людини (**Е. Сепір, Б. Уорф, Д. Лі** та ін.), тобто **тези про залежність пізнавальних можливостей людини від характеристик її рідної мови.**

Так, дослідники припустили, що наявність чи відсутність у мові певних термінів впливає, зокрема, на те, як поділяє – услід за мовою – оточуюче середовище представник даного етносу, які властивості речей він бачить, а які мова виводить поза межі його уваги й сприйняття. Великі надії було покладено водночас на вивчення випадків так званих "мовних лакун", тобто відсутності у порівнюваних мовах прямих термінів-відповідників на означення певних явищ (деяких кольорів або їхніх відтінків, предметів природного середовища чи явищ культури тощо).

Зрештою було з'ясовано, що деякі міжетнічні відмінності у пізнавальних здібностях індивідів зумовлено особливостями їхньої рідної мови.

Наприклад, в експериментах, які були проведені ***Р. Брауном*** *та* ***Е. Леннебергом,*** *англомовним досліджуваним після 5-ти секундного показу чотирьох кольорових фішок необхідно було знайти відповідні кольори з-поміж 120-ти запропонованих зразків. У результаті з'ясувалося, що за умови введення паузи між розгляданням фішок і показуванням контрольних зразків досліджувані краще впізнають кольори з "легкими назвами", тобто такі, для назв яких у англійській мові існують загальновизнані терміни.*

Отже, емпірично було зафіксовано факт впливу особливостей лексики на один з мнемічних процесів людської психіки – впізнавання.

Продовжуючи такі дослідження, **Е. Леннеберг** та **Дж. Робертс** намагалися довести те, що люди, які розмовляють мовами з різним розподілом спектру, повинні відрізнятися здібностями до запам'ятовування та впізнавання кольорів залежно від наявності чи відсутності у мові слів, якими позначено певні кольори. Експерименти було проведено у трьох групах індіанців племені зуні, одна з яких володіла тільки рідною мовою, друга – лише англійською, а третя – двома мовами. Слід зазначити, що у мові зуні жовтий та помаранчевий кольори позначаються одним і тим самим словом, у англійській для їх позначення існують різні слова. Дослідники з'ясували, що зуні, які володіють лише рідною мовою, зіштовхнулися із значними труднощами під час впізнавання цих кольорів, у порівнянні з тими зуні, які володіли двома мовами чи однією англійською.

Цікаві результати про вплив етнічних особливостей граматичної побудови рідної мови на пізнавальну діяльність людини було отримано й іншими дослідниками. Один з таких експериментів був проведений **Дж. Керролом** і **Дж. Касагранде** у резервації індіанців навахо. У порівнянні з англійською, в мові навахо дієслова, що означають маніпуляції з предметами, вживаються у різних формах залежно від форми предметів (круглої, довгої й т. ін.). Зважаючи на цю мовленнєву специфіку, дослідники висунули припущення про те, що "одномовні" навахо класифікуватимуть предмети по-іншому, у порівнянні з навахо, які розмовляють англійською мовою, та американцями, оскільки мова останніх не вимагає від носія особливої уваги до форми класифікованих предметів. Таким чином, було б підтверджено висновок про залежність мислення від характеру мови.

"Дитина повинна була дати відповідь на запитання: до якого з двох продемонстрованих предметів більше пасує третій предмет. Наприклад, експериментатор показував дитині жовту мотузку та синю паличку... Після цього їй показували жовту паличку й запитували, до якого з показаних предметів вона пасує. Отримана відповідь співпала із припущенням дослідників: діти, які розмовляли мовою навахо, класифікували предмети швидше за формою, ніж за кольором, у порівнянні з англомовними дітьми" (за результатами досліджень **М. Коула та С. Скрібнера**).

Однак отримані експериментальні результати примусили науковців не визнати справедливість початкових припущень, а переглянути останні.

По-перше, це було зумовлено розумінням вченими того факту, що хоча й дійсно деякі особливості лексики конкретної мови полегшують упізнавання, а певні особливості граматичної структури пришвидшують зміни у мисленні дитини, це не означає, що індивід, який розмовляє іншою мовою, мислить чи сприймає принципово іншим способом.

По-друге, експериментальні дослідження однозначно засвідчили переважаючу "діяльнісну відносність" психічних процесів (термін "діяльнісна відносність" було введено **П. Тульвісте**).

Згодом ці висновки було підтверджено в інших дослідженнях. Так, у результаті проведення згаданого вище експерименту **Дж. Керрола** і **Дж. Касагранде** з іншим контингентом досліджуваних – англомовними дітьми із середніх прошарків Бостона (тобто на "типових американцях"), з'ясувалося, що вони, як і одномовні діти навахо, класифікують предмет за формою, а не за кольором. Дослідники пояснили цей факт тим, що бостонські діти, завдяки багатому досвіду маніпулювання з іграшками (якого не було в англомовних дітей навахо), змогли набути таких "навичок мислення", не зважаючи на те, що рідна мова їх до цього не стимулювала.

Наступний експеримент групи **М. Коула** з представниками африканського племені кпелле (Ліберія) підтвердив припущення про переважно "діяльнісну відносність" розумової активності представників різних етнічних угруповань. Так, мова кпелле орієнтує свого носія на надання переваги більшому за розміром предмету. *Наприклад, порівнюючи двох людей різного зросту, кпелле завжди посилаються на того, хто вищий, і замість того, щоб сказати "Джо нижчий від Джона", кажуть "Джон вищий від Джо" тощо.* **М. Коул** та його колеги спробували знайти лінгвістично зумовлену різницю у мисленні дітей кпелле та американських дітей, перевіряючи їх здатність розв'язувати задачу за

допомогою перенесення попередньо засвоєної навички вибирати як "правильний" більший чи навпаки, менший кубик з двох запропонованих експериментатором. Припускалося, що у порівнянні з американськими дітьми, кпелле раніше навчаться розуміти відношення "більше за" й переносити його на новий матеріал.

"...Однак це припущення не знайшло підтвердження. Майже всі діти, незалежно від мови і відвідування школи, оволоділи операцією перенесення, й виявилося несуттєвим, на розуміння якого відношення їх випробовували – "більше за" чи "менше за". Окрім того, час, потрібний на тренування, виявився однаковим для вибору більшого й меншого кубика" (за результатами досліджень **М. Коула та С. Скрібнера**).

У цілому щодо визначення кінцевих чинників етнопсихологічних відмінностей у специфіці організації мови слушно висловився **П. Тульвісте:** "Російською мовою неможливо говорити про минулі дії людини, якщо невідомо, чоловік це чи жінка. Естонською мовою це можливо, і, зазвичай, стать не вказується, оскільки граматика мови цього не вимагає. Однак це не означає, що естонець не помічає стать іншої людини".

Дослідження мовних лакун також не змінило загального напрямку еволюції етнопсихолінгвістичних досліджень у бік діяльнісного розуміння отриманих результатів. З'ясувалося, що відсутність у певній мові конкретного терміна для позначення явища чи ознаки не впливає на здатність представників етносу, які користуються даною мовою, фіксувати такі "невисловлювані" параметри середовища. Важливим виявилося не стільки те, існує чи не існує в мові те або інше окреме слово, а те, щоб досліджуваний зміг взагалі яким-небудь чином позначити дане явище (наприклад, ескімоси мають спеціальні слова для позначення снігу, який падає і який лежить, сухого та рихлого снігу, однак ці явища можна описати за допомогою інших мов, у яких такі спеціальні терміни відсутні). Отже, увага дослідників і тут була спрямована на способи використання мови, тобто на мовленнєву діяльність.

Розвиток загальнотеоретичних уявлень психолінгвістики і порівняльних етнопсихолінгвістичних досліджень у кінцевому результаті схилили дослідників до визнання діяльнісного підходу як найпродуктивнішого.

5. Етнопсихологічні дослідження у фоносемантиці

Одного разу професор **О.М. Леонтьєв** запропонував двом групам своїх студентів газетну публікацію про репортера, який, пообідавши у ресторані, потрапив до лікарні через харчове отруєння. Текст публікації для студентів з двох груп був однаковим, різними були лише назви газети та ресторану. Відповідаючи на запитання вченого, 82% студентів з першої групи вказали на те, що причиною отруєння була холодна страва, а 73% студентів з другої групи – що гаряча. Такі крайні розбіжності у відповідях досліджуваних науковці пояснили тим, що назви ресторану та газети у першому випадку були складені з холодних звуків *(х, к, м, н, д)*, а у другому – з гарячих *(ч, ж, щ та інших)*. З точки зору здорового глузду звуки не можуть бути ні холодними, ні гарячими, ні великими, ні малими, однак, як це не дивно звучить, психолінгвісти виявили, що конкретні звуки сприймаються людьми з певним "предметним навантаженням". Так, досліджувані **О. Журавльова** сприймали звук *"я"* як "великий", "світлий", "активний" та "хороший", *"о"* – як "обтічний", *"р"* – як "активний" та "рухливий". "Маленькими" носіями у більшості мов здаються голосний *"і"* та приголосні *"м"*, *"н"*, *"п"*, *"с"*, *"т"*, тоді як "великими" – приголосні *"р"*, *"д"*, *"б"*, *"г"*.

Семантика мовного знака є результатом засвоєння людиною певної системи діяльнісних ставлень, до яких був залучений (а точніше, в яких з'явився) мовний знак. Знак (у тому числі й слово) набуває значення завдяки тому, що є заключною ланкою процесу згортання системи початкових розгорнутих дій з предметами. Знак виступає початковою ланкою свідомого планування людиною власних довільних дій. Такий процес формування значення відбувається не лише на рівні окремого слова, речення чи великого тексту, а й окремого звука, зумовлюючи появу так званого фонетичного значення.

Питання про психологічні механізми, що забезпечують фоносемантичні явища першого рівня мовної організації, остаточно не вирішені й дотепер. Однак існують вагомі факти на користь визнання саме діяльнісної природи фонетичних значень і, зокрема, їхнього походження з певних моторних дій. Мало ймовірним є те, що продуктивними виявляться способи безпосереднього виведення семантики звука зі структури практи ої діяльності маніпулятивного типу

(праці, обмацування предмета руками тощо). Відомо, що структура стосунків оточуючого середовища відображається не лише в організації подібних макродій нашого тіла. Структурні особливості предметного середовища зумовлюють, наприклад, появу яких-небудь форм комунікативних жестів зображувального типу *(наприклад, що таке "гвинтові східці" – словами пояснювати довго, особливо людині, котра вперше про них почула; а одного жесту для такого пояснення виявляється цілком достатньо).* Наші голосові органи "запозичили" певні зображувальні дії у наших рук. "Ми збільшуємо ступінь відкритості рота, щоб показати великі, й зменшуємо його, аби показати маленькі розміри чого-небудь, – зауважив з цього приводу французький психолінгвіст **Ш. Баллі.** – Вказуючи на довжину, ми витягуємо губи уперед і т. ін." Отже, саме ці обставини можуть зумовлювати предметне "дешифрування" конкретних звуків.

Набагато складніше витлумачити з цих позицій "кольоровість" звуків. Так, для носіїв російської мови *"а"* найчастіше пов'язується з червоним та його відтінками, *"і"* – із синім або блакитним, *"и"* – з темними кольорами: з чорним, темно-синім, коричневим. У цьому прикладі виявляється тотожність результатів взаємодії фоносемантичних і оптичних явищ: у спектрі змішування блакитного та жовтого кольорів можна отримати зелений, сполучення звука "і" (синій) зі звуками "е" (жовто-зелений) та "о" (жовтий) дає в результаті зелені звуки "є" та "е" (за результатами досліджень **О. Журавльова**).

Об'єднуючись у слова, звуки не втрачають семантичної визначеності, й оцінка фонетичного значення слів за формулою **О. Журавльова** дає підстави припустити, що в етносах відбувається постійний процес узгодження звучання та значення слів і спочатку, здається, значення та звучання слова є тотожними (тобто збігаються фоносемантичне та предметне значення слова, що зумовлено подібною будовою початкових моторних дій). Психолінгвістики стверджують, що на початкових етапах засвоєння мови дитина вдається саме до фонетичного мотивування використання мовного знака (за результатами досліджень **О. Шахнарович і Н. Юр'євої**).

Виділено важливі для етнопсихологічної науки факти, які пов'язані зі сферою звукосимволізму.

По-перше, за кількісними співвідношеннями голосних і приголосних звуків з різних груп, реальна частотність їх використання у мовах народів світу є дуже варіативною. *Наприклад, у ітельменській мові 66 % приголосних, а в мовах полінезійців – 39-40 %. Частота губних приголосних зменшується з півдня на північ: найчастіше вони повторюються у мовах банту екваторіальної смуги Африки (18 %), у індоєвропейських мовах (10-13 %), а найменша частота припадає на Східну Азію (китайська, алеутська тощо).* Частотність приголосних, які утворюються у глибинних частинах мовленнєвого апарату, розпочинаючи з російських /українських середньоязикових (наприклад, *"к", "г", "х"*) та включаючи всі задні (аж до гортанних), що відсутні у названих мовах, розподілена в зворотному порядку. *Наприклад, у російській мові їх тільки 6 %, у тюркських мовах – 11-12 %, а на крайньому північному сході Азії та північному заході Америки їх частота є такою: 16 % – у чукотській, 19-20 % у мовах індіанців американської Півночі, 24 % – в алеутській та ітельменській мовах.*

Такий розподіл звуків у національних (етнічних) мовах має закономірний характер і безпосередньо пов'язаний зі специфікою людського існування та діяльності в різних природнокліматичних зонах. У суворих умовах Півночі, в умовах високогір'я, де є великий ризик отримати хворобу мовленнєвого апарату, основне навантаження у продукуванні мовлення припадає на моторику його глибинних ділянок. З одного боку, це зменшує ризик застуди, а з іншого – призводить до переважання "задніх" приголосних у мовах відповідних народів. Походження зазначених типів звуків з "глибинної" мовно-рухової моторики зумовлює їх "північну" чи "тропічну" семантику. Так, звуки *"к", "г", "х"* мають спільні семантичні ознаки "сухий", "світлий", "сильний", "холодний" ("твердий" тощо), а губні приголосні *"в", "ф", "п", "б"* – ознаки "крихкий", "легкий", "жорсткий" ("мокрий", "м'який" тощо) (за результатами досліджень **О. Журавльова, В. Левицького, І. Стерніна**).

По-друге, фоносемантичне значення слова є важливим чинником формування загального значення мовного знака, забезпечуючи не лише узгодження звучання та значення слова, а й усталеність асоціативних зв'язків на рівні суспільної свідомості, зокрема усталеність прикметникових визначень у фольклорній творчості етносу. Мабуть, саме тому в російській народній творчості море завжди "синє", тобто характеризується за кольором, оскільки фонетично

слово "море" вже оцінсно як "хороше, велике, могутнє". Водночас з описом його кольору існує цілковита невизначеність ("*о*" – "жовтий", "*р*" – "темно-червоний", "*е*" – "зелений"). Можливо, у зв'язку з цими особливостями "степ" у російських билинах завжди "широкий" і "привільний" (а не, скажімо "квітучий" чи "зелений"), адже фонетичне значення слова "степ" – це щось коротке та маленьке. Іншим прикладом є усталеність звороту української лірики – "очі дівочі". Адже фонетичне – "очі" – це щось "чоловіче", "позбавлене жіночості".

Отже, діяльнісний підхід до явищ психолінгвістичного кола є досить продуктивним і дає змогу не лише по-новому побачити деякі традиційні проблеми зі сфери взаємозв'язків психіки та мови, а й окреслити конкретні шляхи вивчення нетрадиційних аспектів цієї проблеми. Поза всяким сумнівом рух у цьому напрямку буде корисним і для етнопсихології: від теоретичних новацій у плані розробки загальної концепції етнопсихогенезу до практичних рекомендацій щодо вивчення іноземних мов.

Питання для самоконтролю

1. Вкажіть предмет дослідження етнопсихолінгвістики.
2. Розкрийте предмет вивчення психолінгвістики.
3. Визначте методологічні засади психолінгвістики за Ч. Осгудом і Дж. Міллером.
4. У чому полягає внесок Н. Хомського в розвиток психолінгвістики?
5. Вкажіть особливості теорії мовленнєвої діяльності.
6. Опишіть експерименти Р. Брауна та Е. Леннеберга про впізнавання кольорів з легкими і важкими назвами.
7. Розкрийте сутність експериментів Е. Леннеберга та Дж. Робертса щодо специфіки сприймання кольорів.
8. У чому полягають експериментальні дослідження Дж. Керрола і Дж. Касагранде стосовно впливу етнічних особливостей граматичної побудови рідної мови на пізнавальну активність людини.
9. Охарактеризуйте етнопсихологічні дослідження у фоносемантиці.

Змістовий модуль 3. ПСИХОЛОГІЯ МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН

Тема 11. МІЖЕТНІЧНА ВЗАЄМОДІЯ ЯК СФЕРА ВИЯВУ НАЦІОНАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЛЮДЕЙ

1. Поняття міжетнічної взаємодії.
2. Основні типи та етапи розвитку міжетнічних відносин.
3. Етноцентризм як механізм міжгрупового сприймання.
4. Поняття про етностереотипи і стереотипізацію. Властивості етностереотипів.
5. Соціальна каузальна атрибуція.

1. Поняття міжетнічної взаємодії

Специфіка функціонування і прояву національно-психологічних особливостей людей формувалася й закріплювалася у процесі розвитку етнічної спільності, діяльності та міжетнічної взаємодії.

В історії людства взаємодія стала початковою формою зародження і подальшого розвитку всього існування людей, а сама взаємодія перетворилася у повноцінну, різнорівневу і багатофункціональну спільну діяльність. Психологічна наука розглядає **взаємодію** як процес впливу людей один на одного, що призводить до появи взаємин між ними, спільних переживань, симпатій чи антипатії.

Під **взаємодією** у соціальній психології розуміють не лише вплив людей один на одного, а й безпосередню організацію їх спільних дій, що дозволяють групі реалізовувати спільну для її членів діяльність. Сама ж взаємодія виступає як систематичне і постійне здійснення дій, що мають за мету викликати відповідну реакцію з боку інших людей.

Міжетнічна взаємодія – це різноманітні контакти між етносами, що призводять до зміни індивідуальних і соціальних характеристик кожної з етнічних груп чи їх представників, які взаємодіють між собою, та до інтеграції їх певних властивостей.

Розрізняють **два основних типи** міжетнічної взаємодії:

1) відносини **субординації;**
2) **горизонтальні** відносини.

За умови **відносин субординації** одні етноси домінують над іншими, а останні займають нижчий статус, тобто підкоряються першим. Відносини субординації – це ранжована, пірамідальна система, яка з деякими варіаціями існує у США, Індії, Росії та інших країнах. Така структура взаємин етносів може відображатися в Конституції країни.

Наприклад, у Конституції СРСР були закріплені такі територіально-державні структури як союзні республіки, автономні республіки, автономні області та автономні округи. Це справжня етнодержавна піраміда.

Однак у багатьох країнах відносини між етносами не завжди відповідають цій схемі. Реальні суспільства є набагато складнішими, ніж будь-який ідеальний тип суспільства.

У випадку **горизонтальних відносин** етнічні групи існують паралельно, маючи однаковий соціальний статус. Кожна соціальна група сама по собі є суспільством, усередині якого є власна субординація різних шарів і класів. Суспільства, що містять дві чи більше самостійних етнічних групи, називають **полімодальними.** В цих суспільствах взаємодії між групами відбуваються через їх кордони, не зумовлюючи появу субординаційних відносин.

Відмінності між двома згаданими вище типами міжетнічних відносин було помічено **М. Вебером.** Перший тип (тобто, відносини субординації – *Авт.*) він назвав **кастовою структурою** (ієрархічно організовані групи), а другий тип (тобто, горизонтальні відносини – *Авт.*) – системою **етнічного співіснування.** Субординаційна система виникає з системи співіснування, коли з різних етносів шляхом соцієталізації створюється політична система. Якщо у системі етнічного співіснування кожний етнос зберігає власну гідність, то в кастовій, субординаційній системі більшою шаною користується вища етнічна група, вирізняючись своїм статусом.

Характерна **особливість кастової системи** полягає в тому, що різним групам, згідно з приписаними їм вродженими (за припущенням) властивостями, надається внутрішня цінність, пошана або чистота.

Розвиваючи ідеї **М. Вебера, Дж. Беррман** вказує на те, що кожна ранжована система є кастовою. Такі системи існують не лише в Індії, але й у Шрі-Ланці та інших країнах. Поняття **«ранжована»** – **«неранжована»** є досить широкими і містять, як окремий і кінцевий випадок, кастову систему.

Багато відмінностей між цими двома типами систем зумовлено тим, що такі системи виникають по-різному.

Ранжовані системи з'являються у результаті повного завоювання одним етносом іншого чи в результаті таких подій, що є тотожними до повного завоювання. Подібною подією може бути взяття у полон.

Наприклад, англійське завоювання Індії чи низки країн Африки призвело до створення ієрархізованих систем (з перетворенням подібних систем, що раніше існували в цих країнах). А ось суспільство США, яке також є ранжованим, є результатом як завоювання і міграції, так і ввезення негрів-невільників, що ототожнюється із завоюванням негритянських етносів Африки. Стародавній Рим з його станами і рабинями є ще одним прикладом ранжованої соціальної системи.

Після завоювання території та населення певної країни створюється система рангів (статусів), взаємин між індивідами та ідеологія підлеглої групи. *Прикладами таких суспільств дослідники (**Д. Горовіц** та ін.) називають Південну Африку і понадміру ранжоване суспільство Руанди.*

У ранжованих суспільствах етноси територіально є більше змішаними у порівнянні з неранжованими соціальними системами. Ймовірно, що без просторової близькості етносів, які її утворюють, ця система не може довго існувати.

Неранжовані багатоетнічні системи утворюються у результаті вторгнення з неповним завоюванням чи більш-менш добровільної міграції. Такі суспільства з'являються й у результаті розміщення на єдиній території груп, які раніше не мали ніяких відносин між собою. Ці шляхи можуть комбінуватися. Так, вторгнення з невдалим завоюванням призводить до існування паралельних груп *(наприклад, на о. Цейлон, в Нігерії та інших країнах).*

Міграція, що була зумовлена економічними чинниками, сприяла створенню неранжованих систем у Малайзії, Гвіані та Тринідаді. Аналогічні процеси було помічено у колишньому СРСР: утворення груп російського населення в союзних республіках і етнічних груп інших народів у великих містах Росії. Схожі процеси мають

місце в деяких країнах Західної Європи, зокрема у Німеччині, де проживають великі за чисельністю групи турок і курдів.

Паралельні етнічні групи можуть жити як просторово ізольовано, так і змішано. Неповне завоювання і міграція зумовлюють появу міжетнічних проблем, які тривалий час залишаються нерозв'язаними. *Наприклад, група, яку не вдалося завоювати, може зберегти свої територіальні претензії, а група, територія якої завойована частково, може зберегти ідею реваншу.*

Схожі проблеми було помічено у відносинах турків зі своїми сусідами. Не зважаючи на те, що в Малій Азії та Європі у турків немає батьківщини і вони є прибульцями та завойовниками, турки мають територіальні домагання майже до всіх своїх сусідів. У греків, вірмен й інших народів також є бажання реваншу, оскільки вони втратили значні частини своїх споконвічних територій. Представники цих народів вважають присутність турків на своїх землях незаконною із самого початку.

Виділяють три основні **види етнічної взаємодії:**

1) вплив однієї спільності на іншу, за умови якого один етнос є активним і домінуючим, а інший – інертним та пасивним щодо даного впливу *(наприклад, маніпулювання, примус тощо);*

2) співдія, за якої два чи кілька етносів на однакових правах надають допомогу, підтримку один одному, досягають єдності в намірах; найвищою формою співдії виступає співробітництво;

3) протидія, тобто перешкода діям, суперечності в позиціях, блокування зусиль іншого етносу чи створення йому перешкод та активна протидія аж до військових дій. Для здійснення протидії необхідно мати такі якості як енергійність і боєздатність.

Кожний з видів взаємодії має свій діапазон проявів, між якими існують перехідні форми, що можуть трансформуватися в інші.

Особливості кожного виду взаємодії виявляються і в специфіці їх результативності. Підсумком тривалого впливу може стати **природна чи насильницька асиміляція,** яка з одного боку виявляється в активному придушенні одного етносу іншим, а з іншого – у втраті "пасивним" етносом деяких характеристик (традицій, звичаїв, вірувань, мови).

До результатів етнічного впливу належить і **дискримінація,** тобто обмеження або позбавлення прав певної категорії громадян за ознакою національної чи мовної належності.

Крайньою формою міжетнічної взаємодії є **геноцид,** тобто знищення окремих груп населення за расовими, національними чи релігійними ознаками, а також умисне створення умов, розрахованих на повне або часткове знищення цих груп.

Іншою крайньою формою прояву етнічної чи расової дискримінації є **сегрегація**, тобто обмеження в правах за мотивом расової або етнічної належності. Сегрегація породжує у людей зневагу до інших народів, національну гордовитість, почуття національного відчуження.

2. Основні типи та етапи розвитку міжетнічних відносин

Розвиток міжетнічних відносин, етапи і результати цього процесу залежать від того, яким чином вперше зустрілися два чи більше етносів. Міжетнічні відносини з'являються у різних історичних і географічних умовах та вирізняються різноманітністю.

У зв'язку з цим виокремлюють декілька **типів** і **етапів розвитку** міжетнічних відносин.

Перший тип міжетнічних відносин вперше описав американський соціолог **Р. Парк**. Дослідник відзначив той випадок, за умови якого **етнічна група чи її частина включається у вже існуюче суспільство.**

У цьому випадку виділяється **чотири етапи** формування взаємовідносин між етнічною групою і суспільством.

Перший етап – це етап первинного контакту з однією чи кількома етнічними групами, з яких складається це суспільство. На даному етапі велике значення має той факт: моноетнічне чи багатоетнічне це суспільство.

Типовим є приклад еміграції до США нових етнічних груп з Європи, Азії та Латинської Америки в той час, як багатоетнічне та ієрархізоване американське суспільство вже утворилося. Етнічні групи італійців, які з'явилися у США переважно в кінці XIX ст. – на початку XX ст., опинилися у схожій ситуації.

Подібний опис є у вірменських істориків. У християнських народів було негативне ставлення до гунів та інших тюркських племен та сформувався негативний стереотип щодо них. Чинниками розвитку такого ставлення і стереотипу виступили: їх дика поведінка, потворна зовнішність і садизм.

Другий етап – це етап суперництва. Після перших контактів настає суперництво, чинником якого є розподіл землі та робочих місць. Новоприбулі розпочинають своє життя з найнижчого соціального статусу і з виконання таких видів праці, які не вимагають спеціальної професійної підготовки. По-іншому, мабуть, неможливо, оскільки вони не володіють мовою домінуючого етносу та не знають культури даного співтовариства, а кращих умов, зазвичай, їм ніхто не пропонує. Не зважаючи на це, емігранти працюють з ентузіазмом за тих умов, якщо не піддаються гонінням і геноциду, що буває досить часто.

Третій етап – етап акомодації настає після закінчення етапів контакту і суперництва. На етапі акомодації спостерігаються спільні узгоджені дії етносів, між якими встановлюються стратифікаційні відносини. Кожна із сторін розпочинає розуміти, як необхідно діяти по відношенню до іншої сторони.

Нерідко етнічні групи спеціалізуються у певних областях праці. Інколи навіть створюється враження, що вони мають природну схильність до цих видів діяльності. На даному етапі боротьба за існування перетворюється у боротьбу за певний статус у суспільстві, що дає людині чи групі владу, багатство та пошану з боку інших людей. Так, з'являються "етнічні острівці", в яких зберігається і розвивається власна культура. Ця відносна ізоляція дозволяє етносам зберегти свою мову та традиції.

Наприклад, у США є багато таких колоній: Гарлем у Нью-Йорку, маленька Сіцілія в Чікаго, Чайна-таун у Сан-Франциско та ін., які постійно поповнюються новими представниками відповідних етнічних груп.

Четвертий етап – це етап асиміляції. Приймаючи культуру великого суспільства, члени етнічної меншини з часом асимілюються в ньому. Водночас з прийняттям і засвоєнням культури нового суспільства утворюються змішані шлюби.

Зазвичай, розпочинаючи з другого і третього поколінь емігрантів, асиміляція прискорюється. Так, здійснюється перехід від акомодації до асиміляції, в ході якого колонії етнічних меншин розпадаються. Під час цього процесу збільшується кількість випадків дезорганізації, девіантної поведінки (злочини, проституція, вживання наркотиків і т. ін.), знижується рівень пошани дітей

до батьків. Таким чином, нові покоління опиняються у ситуації, за якої заохочуються зразки поведінки, що відхиляються від норми. Такі групи етнічних меншин стають об'єктом пильної уваги з боку поліції.

На етапі асиміляції спостерігається поступове підвищення статусу групи емігрантів, оскільки вони наполегливо працюють і вирізняються сильною мотивацією до підвищення свого статусу в суспільстві. Однак у результаті змішаних шлюбів з'являється новий фізичний (антропологічний) тип. Після зміни декількох поколінь фізичний тип мігрантів зникає. Зникає також й колонія: вона стає звичайною частиною великої соціальної спільності. Отже, асиміляція завершується. Основною, а інколи й єдиною реальною перешкодою на шляху асиміляції етнічної меншини, стає опір суспільства, у якому вони намагаються адаптуватися. В деяких випадках цей опір є вельми слабким.

Так, у США фактично зникли такі специфічні етнічні "одиниці", як ірландці, шотландці, англійці, скандинави і німці. Деяке етнічне самовизначення зберігають італійці, греки, вірмени та ін. Не асимілюються китайці, мексиканці та пуерториканці.

Подібні процеси асиміляції та відмінності між етнічними групами спостерігаються й в інших багатоетнічних країнах. Описана вище послідовність не завжди повторюється в інших країнах. *Наприклад, вірмени в республіках колишнього СРСР адаптувалися і асимілювалися по-різному, зокрема, в Азербайджані вони стали частиною російськомовного населення цієї країни.*

Другий тип міжетнічних відносин – це **"завоювання і домінування".** Цей тип характеризується тим, що велика кількість мігрантів захоплює порівняно слаборозвинену територію, маючи намір залишитися там для постійного проживання. У багатьох випадках окупанти виселяють аборигенів.

Наприклад, за другим типом міжетнічних відносин європейці здійснили завоювання Австралії, Нової Зеландії та Південної Африки, а турки – тих територій, які тепер вважають своєю батьківщиною.

Між справжніми господарями землі та завойовниками виникають конфлікти і боротьба. Якщо завойовники перемагають, то все життя країни змінюється. Згодом кількість аборигенів розпочинає

зменшуватися. Якщо суспільство аборигенів розпадається, то поширюються різноманітні види поведінки, яка відхиляється від норми, і хвороби. Багато представників корінного населення залишають країну своїх предків. У тих випадках, за яких аборигени чинять серйозний опір, розпочинаються конфлікти, кризи і війни, взаємне винищування, інколи – масове. Незважаючи на те, що слово "геноцид" з'явилося нещодавно, практика знищення цілих народів має тривалу історію (**К. Кван, Т. Шибутані**).

Основним **механізмом геноциду** виступає **дегуманізація аборигенів:** психологічно позбавивши їх справжніх людських якостей і вважаючи "низькими тваринами", завойовники тим самим перестають ідентифікувати себе з ними і розпочинають їх винищувати, виганяти з країни і т. ін., а в деяких випадках – ізолювати на певних територіях (резерваціях).

Ці уявлення можна конкретизувати на прикладі завоювання британцями Тасманії та винищування тасманців. Справа дійшла навіть до того, що британці знищували цих людей "зі спортивного інтересу": вони полювали на тасманців, вбивали їх і згодовували трупи своїм собакам; ґвалтували і вбивали тасманських жінок. Аборигени на ці дії відповідали актами відплати і таким чином розпочиналися військові дії. З метою зменшення кількості вбивств, уряд колонізаторів призначив винагороду за живих тасманців. У кінцевому результаті вдалося переконати аборигенів здатися на милість завойовників. Таким чином, усіх аборигенів поселили в резервацію. Останній з аборигенів помер у 1876 р.

Однак не завжди місцевих жителів повністю винищують: найчастіше їх перетворюють на рабів та ізолюють. *Наприклад, апартеїд в ПАР. Схожим чином китайці завоювали Тибет і Тайвань.*

Третім типом міжетнічних відносин **є створення колоній.** Для цього типу характерні випадки, за яких нечисленні завойовники, маючи економічну і військову перевагу, підпорядковують собі цілі країни, перетворюючи їх на власні колонії. *Наприклад, британські колонії в Африці та Азії. Колоніальний порядок призводить до занепаду культури і соціального ладу підлеглих етнічних груп. У колоніях широкого поширення набувають злочини і аморальна поведінка, рабська праця та інші ознаки занепаду. Ставляться під сумнів етнічні символи і святині.*

У результаті ослаблення етноцентризму етносів, що опинилися в рабському становищі, створюються умови, які сприяють об'єднанню їх зусиль для спільної боротьби проти завойовників. Якщо ця боротьба успішно завершується, то тим самим створюються передумови для появи і розвитку нових багатонаціональних держав.

В колоніях інколи з'являється група маргінальних людей, які частково приймають спосіб життя завойовників, відмовляючись водночас від своїх етнічних традицій. Поведінка групи маргіналів є реакцією на культурний тиск з боку колонізаторів. Маргінали організовують повстання і у більшості випадків витісняють колонізаторів. З колонізаторів залишаються лише ті, що готові асимілюватися до місцевої культури (зазвичай, таких людей дуже мало). Отож, асиміляція етнічних груп – це завжди двобічний процес.

Четвертий тип міжетнічних відносин вирізняється тим, що етнос з високим рівнем розвитку культури, який має великий авторитет з-поміж інших народів, потрапляє у ярмо до етносу з низьким рівнем культурного розвитку, примітивною культурою і мисленням. У цьому випадку, не зважаючи на те, що військова і адміністративна влада опиняється в руках завойовників, представники останніх поступово засвоюють культуру завойованих народів.

Наприклад, завоювання Риму варварськими німецькими племенами, Китаю маньчжурами й т. ін.

Розпад могутніх імперій, які були створені нещодавно, розпочинається з асиміляції народів, що проживають на околицях. Представники цих народів і діти, які народжені від змішаних шлюбів, поступово проникають до усіх сфер життя імперії – до армії, економіки та політики і т. ін., а інколи розпочинають відігравати в них визначну роль. *Наприклад, помітною є роль вірмен в історії Візантії упродовж декількох століть.*

Одним з шляхів асиміляції є шлюби жінок – представниць підвладних народів з чоловіками – представниками домінуючого народу, оскільки діти, які народилися у цих шлюбах, приймають культуру своїх батьків.

Кожний тип міжетнічних відносин може зберігатися упродовж багатьох десятиліть і навіть століть, а вивчення цих типів значною мірою сприяє розумінню відносин між народами й сьогодні.

3. Етноцентризм як механізм міжгрупового сприймання

Поняття етноцентризму вперше було визначено як соціально-психологічне явище у 1906 р. За **У. Самнером, етноцентризм – це таке світобачення, згідно з яким своя група виявляється в центрі, а всі інші порівнюються з нею або оцінюються з посиланнями на неї.**

Сучасний дослідник **І.С. Кон** визначає **етноцентризм** як властивість "сприймати і оцінювати життєві явища крізь призму традицій, цінностей власної етнічної групи, що є певним еталоном чи оптимумом". Етноцентризм виявляється у задоволенні, яке отримують люди при сприйманні анекдотів, в сюжеті яких міститься змагання між представниками різних етнічних груп і найкращим виявляється представник їх власного етносу.

Основними **показниками** етноцентризму є:

– сприймання елементів своєї культури як "звичних" і "правильних", а елементів іншої культури – як "незвичних" і "неправильних";

– розгляд звичаїв власної групи як універсальних;

– оцінка цінностей, норм, ролей своєї групи як безсумнівно правильних;

– уявлення про те, що для людини звично співпрацювати з членами власної групи, допомагати їм, надавати перевагу своїй групі, пишатися нею і не довіряти чи навіть ворогувати з членами інших груп (**М. Бруер і Д. Кемпбелл**).

Щодо розуміння етноцентризму не існує єдиної думки. Багато психологів розглядають **етноцентризм як негативне соціально-психологічне явище, що виявляється в тенденції неприйняття всіх чужих груп у поєднанні із завищеною самооцінкою власної групи.**

Етноцентризм виконує як **негативні**, так і **позитивні функції**, а саме:

– перешкоджає міжгруповій взаємодії;

– підтримує позитивну ідентичність;

– зберігає цілісність і специфічність етнічної групи (**Т.Г. Стефаненко**).

Виокремлено два види етноцентризму: **1) войовничий; 2) гнучкий.** Поява цих видів зумовлена соціальною структурою, об'єктивним характером міжетнічних відносин і культурними особливостями етносу.

Так, якщо люди не лише роблять висновки про чужі цінності, виходячи з власних, а нав'язують свої цінності іншим, то йдеться про **войовничий етноцентризм.** Цей різновид етноцентризму виявляється у ненависті, недовірі, страхові та звинуваченні інших етнічних груп у власних невдачах.

Однак, якщо етноцентризм не містить у собі ворожого ставлення до інших етнічних груп, то він може поєднуватися з толерантним ставленням до міжгрупових відмінностей. Спроби зрозуміти особливості чужої культури за умови об'єктивного оцінювання якостей власної групи, називають **гнучким етноцентризмом.**

Основними механізмами, які виконують функцію міжгрупової диференціації, виступають:

– **стереотипізація** – індивіду приписуються властивості згідно з його груповою належністю;

– **соціальна каузальна атрибуція** – приписування чинників поведінки і досягнень людини згідно з її груповою належністю;

– **етнічна установка** – готовність особистості до сприймання тих чи інших явищ національного життя, міжетнічних відносин та відповідно готовність діяти певним чином у конкретній ситуації.

4. Поняття про етностереотипи і стереотипізацію. Властивості етностереотипів

Етностереотипи – це спрощені, схематизовані образи етнічних груп, які характеризуються високим ступенем узгодженості індивідуальних уявлень.

Під етнічними стереотипами розуміють відносно стійке уявлення про моральні, розумові, фізичні якості, що притаманні представникам різних етнічних спільностей.

Виділено два **види етнічних стереотипів:**

1) автостереотипи – це думки, судження і оцінки, які стосуються власної етнічної спільності;

2) гетеростереотипи – сукупність оцінних суджень про інші народи, про представників певної чужої етнічної групи.

До **структури етностереотипу** належать такі компоненти:

– **ядро,** яке складається з системи уявлень про зовнішність представників даної етнічної групи, її історичне минуле, особливості способу життя, трудові навички;

– **мінливі судження** щодо моральних і комунікативних характеристик даної етнічної спільності, які тісно пов'язані з ситуаціями міжетнічних і міждержавних відносин.

Стереотипи є соціальним явищем, а стереотипізація – це психологічний процес. **Стереотипізація** є результатом категоризації соціальних об'єктів. Створюючи соціальні категорії, індивід акцентує увагу на властивостях, за якими люди, що належать до тієї чи іншої категорії, сприймаються схожими один на одного та водночас такими, що відрізняються від інших.

Соціально-психологічними **функціями** стереотипізації є:

– **спрощення та систематизація** складної та великої за об'ємом інформації;

– **міжгрупова диференціація,** що найчастіше оцінюється на користь своєї групи і сприяє підтриманню позитивної групової ідентичності;

– **пояснення існуючих відносин між групами;**

– **виправдання існуючих міжгрупових відносин;**

– **збереження існуючих відносин.**

Стереотипізація є важливим **механізмом** розуміння індивідом соціального значення інформації. Тобто, за допомогою стереотипізації відображається соціальна реальність.

Основними **властивостями** етностереотипів є:

– **їх емоційно-оцінний характер;**

– **стійкість** (і навіть ригідність) **щодо нової інформації;**

– **узгодженість;**

– **неточність.**

Щодо **емоційно-оцінного характеру** стереотипів слід відзначити, що є позитивно та негативно емоційно забарвлені стереотипи. Так, до **стереотипів з негативним зарядом С. Фіск** відносить: стереотипи зневаги, стереотипи захоплення, стереотипи заздрощів і стереотипи патерналізму. **Стереотипи зневаги** існують по відношенню до представників низькостатусних, некомпетентних і "холодних" груп. **Стереотипи захоплення** з'являються, переважно, по відношенню до власних груп, яким приписується високий статус, компетентність і "тепло". **Стереотипи заздрощів** з'являються по відношенню до представників високостатусних, компетентних і "холодних" груп. **Стереотипи патерналізму** існують по відношенню до представників низькостатусних, некомпетентних і "теплих" груп.

Дослідники відзначають таку важливу властивість етностереотипів як **стійкість** (і навіть ригідність) **щодо нової інформації.** Однак ця стійкість є відносною, що зумовлено зміною відносин між групами, появою нової інформації. *Наприклад, після Другої світової війни у принстонських студентів в негативний бік змінилися стереотипи щодо німців і японців.*

Узгодженість етностереотипів – це високий ступінь єдності уявлень в усіх членів етнічної групи, яка створила той чи інший стереотип. Згідно з теорією **Дж. Тернера,** до узгодженості стереотипів у представників національних груп призводить випуклість соціальної ідентичності, а саме: 1) посилення гомогенності своєї групи, що сприймається; 2) очікування взаємної згоди між представниками групи та його реалізація; 3) сприяння активному досягненню консенсусу, що забезпечується взаємовпливом.

Неточність етностереотипу з'являється у результаті оцінювання кожного члена групи за допомогою певної якості, навіть у тому випадку, якщо ця якість в дійсності характеризує всю групу.

Таким чином, **етностереотипи відображають реальні особливості стереотипізованої групи, що в свою чергу зумовлює появу проблеми істинності (точності) етностереотипу.**

Ознаками істинності етностереотипу є:

1) наявність єдиної думки в двох чи більшої кількості груп щодо характеристик третьої групи;

2) схожість між культурами, що сприяє підвищенню точності етностереотипів;

3) узгодженість між сприйманням групою самої себе та сприйманням цієї групи з боку інших груп.

Отже, реальні міжетнічні відносини значною мірою впливають на етностереотипи. Характером відносин (співробітництво чи суперництво, домінування чи покора) зумовлюються основні **виміри етностереотипів**: зміст, спрямованість, ступінь точності та ступінь сприятливості.

Етнічні стереотипи сприяють отриманню інформації про наявність тієї чи іншої етнічної групи, появі певного ставлення до цієї групи, тобто кожний етностереотип містить певну програму дій по відношенню до іншої етнічної спільності.

5. Соціальна каузальна атрибуція

До початку 70-х рр. XX ст. одне з провідних місць у світовій соціальній психології займала проблематика каузальної атрибуції. Однак результати численних досліджень, що проводилися на інтеріндивідуальному рівні, в перспективі міжособистісних стосунків не могли переноситися на рівень відносин між соціальними спільностями, зокрема й етнічними. На відсутність соціального характеру в американських концепціях атрибуції звернули увагу європейські учені. У зв'язку з цим **Ж.-К. Дешам** відзначив, що "... даремним було б вивчення процесів атрибуції без урахування відносин між групами та взаємодії між індивідами, які належать до різних соціальних категорій".

Теорію соціальної атрибуції було обґрунтовано європейськими психологами **М. Х'юстоном і Й. Ясперсом. Соціальна (чи групова) каузальна атрибуція – це інтерпретація поведінки і результатів діяльності людей за ознакою їх групової належності.**

Така атрибуція є **соціальною** за походженням, оскільки з'являється і розвивається у результаті соціальної взаємодії між індивідами чи під впливом соціальної інформації. Водночас ця атрибуція є **груповою:** 1) як об'єкт спрямованості (на представника конкретної соціальної групи) і 2) зважаючи на подібність членів соціальної групи та міжгрупові відмінності.

Основна **функція** соціальної каузальної атрибуції полягає у формуванні, підтриманні чи посиленні позитивної групової ідентичності. Так, основною **функцією етноцентричної атрибуції** є надання людиною переваги представникам своєї групи.

Стратегія збереження позитивної групової ідентичності М. Х'юстона і Й. Ясперса полягає у використанні таких етноцентричних атрибуцій, згідно з якими позитивна поведінка (успіх) своєї групи і негативна поведінка (невдача) чужої групи пояснюються за допомогою внутрішніх чинників, а негативна поведінка (невдача) своєї групи і позитивна поведінка (успіх) чужої групи – за допомогою зовнішніх чинників.

Найвідоміше емпіричне дослідження, на результати якого посилаються практично всі дослідники проблем соціальної атрибуції, було проведено на початку 70-х рр. у Південній Індії. Досліджуваним-індуїстам пропонували описи чотирьох ситуацій, в яких індуїст чи мусульманин здійснює соціально бажані та соціально небажані вчинки (крамар виявляє щедрість чи обманює покупця, вчитель хвалить чи карає учня, домовласник запрошує до будинку або не звертає уваги на перехожого, який потрапив під зливу і т. ін.). Досліджуваним необхідно було інтерпретувати поведінку представників двох конфесій за допомогою одного із запропонованих чинників, які належали до двох груп: 1) збіг обставин, правила поведінки, які встановлені у суспільстві й т. ін. (зовнішні); 2) щедрість чи жадібність торговця, поганий або добрий характер вчителя й т. ін. (внутрішні).

Отримані результати переконливо підтвердили стратегію збереження позитивної групової ідентичності. Досліджувані дотримувалися етноцентричних атрибуцій – внутрішні чинники приписувалися соціально-бажаній поведінці представників своєї групи і негативній поведінці мусульман і навпаки.

Подібні атрибуції було виявлено й у результаті проведення низки досліджень, в яких взяли участь представники етнічних спільностей. У зв'язку з цим науковці стали розглядати використання етноцентричних атрибуцій як елементарну помилку атрибуції.

Однак згодом соціальні психологи з'ясували, що етноцентричні атрибуції, в яких надається перевага своїй групі, **не є універсальними.** По-перше, члени груп підлеглої меншості, які не бачать альтернатив щодо існуючої системи, досить часто використовують етноцентричні атрибуції, що відображають тенденцію до знецінення своєї групи і надання переваги домінантній групі. *Наприклад, китайці, як представники дискримінованої меншості в Малайзії, за допомогою внутрішніх чинників пояснювали позитивну поведінку малайців (групи більшості), а не членів своєї групи.*

По-друге, атрибуції, які було продемонстровано індуїстами в Південній Індії та китайцями в Малайзії, можна представити як полюси певного континууму, що відповідають достатньо високому рівню фаворитизму та є емпіричними індикаторами міжгрупової диференціації у формі протиставлення.

За сприятливих умов міжетнічної взаємодії (відсутність відкритих конфліктів, відносна рівність статусів і т. ін.) для підтримання позитивної етнічної ідентичності не потрібно створювати етноцентричні атрибуції. За умови надання переваги одній з груп в атрибуціях може виявлятися неоднакове ставлення до окремих сфер життєдіяльності двох спільностей. Диференціація власної та чужої груп буде знаходитися у межах від протиставлення на користь своєї групи до протиставлення на користь чужої групи.

Ці висновки було підтверджено й результатами досліджень, проведених **Т.Г. Стефаненко** в кінці 80-х pp. XX ст. У дослідженні взяли участь московські студенти. Досліджувані найчастіше пояснювали позитивну поведінку радянського перехожого, який допомагає іноземному туристові, що заблукав, за допомогою внутрішніх чинників (якостей чуйності та безкорисливості в радянського перехожого). На противагу, таку поведінку американського перехожого, на їх думку, було зумовлено зовнішніми чинниками (обставинами). Виявлені етноцентричні атрибуції (із зіставленням на користь своєї групи) ґрунтувалися на позитивних для цієї сфери автостереотипах, які є основним джерелом для інтерпретації поведінки і досягнень групи за допомогою внутрішніх чинників.

При поясненні успіхів і невдач радянського та американського наукових колективів досліджувані продемонстрували зовнішньогруповий фаворитизм – протиставлення на користь чужої групи. Так, з-поміж внутрішніх чинників досягнень студенти назвали такі стереотипні якості американців: працелюбність, діловитість, заповзятливість. Невдачу радянських вчених, на думку досліджуваних, було зумовлено недостатньою працелюбністю, заповзятливістю і т. ін. Тоді як найбільш можливим чинником невдачі американських вчених виступило невезіння.

Таким чином, на етноцентричне визначення чинників поведінки та результатів діяльності значною мірою впливає чинник **локусу**, тобто, які саме чинники використовуються у приписуванні: зовнішні чи внутрішні.

У сучасному світі етноцентричні тенденції, що використовуються для підтримання позитивної етнічної ідентичності, можуть сприяти формуванню та збереженню ворожих стереотипів і перешкоджати способам урегулювання міжгрупових конфліктів.

Питання для самоконтролю

1. Що таке “міжетнічна взаємодія”?
2. Опишіть відносини субординації.
3. Визначте горизонтальні відносини.
4. Які суспільства називають полімодальними?
5. У чому полягають особливості кастової системи?
6. Які системи називають ранжованими?
7. Дайте визначення неранжованих систем.
8. Охарактеризуйте основні види етнічної взаємодії.
9. Що таке дискримінація?
10. Дайте визначення поняття геноциду.
11. Розкрийте сутність поняття “сегрегація”.
12. Охарактеризуйте типи міжетнічних відносин.
13. Опишіть етапи формування взаємовідносин між етнічною групою і суспільством.
14. Дайте визначення етноцентризму.
15. Вкажіть основні показники етноцентризму.
16. Визначте функції етноцентризму.
17. Порівняйте войовничий і гнучкий етноцентризм.
18. Визначте поняття етностереотипу.
19. Вкажіть види етностереотипів.
20. Розкрийте сутність механізму стереотипізації.
21. Охарактеризуйте основні соціально-психологічні функції стереотипізації.
22. Опишіть основні властивості етностереотипів.
23. Дайте визначення соціальної каузальної атрибуції.
24. Розкрийте суть теорії соціальної атрибуції М. Х’юстона та Й. Ясперса.

2. Теорії виникнення етнічних конфліктів.
3. Види і стадії етнічних конфліктів.
4. Чинники та шляхи врегулювання етнічних конфліктів.

1. Поняття і форми етичних конфліктів

Будь-які міжгрупові відносини складаються з нерозривної єдності конфліктів і співробітництва. Однак саме конфлікти вносять у будь-яке суспільство основні проблеми.

Російсько-американський соціолог **П. Сорокін** наводить такі статистичні дані: за 24 століття історії людства **на чотири мирних роки припадав такий рік,** який супроводжувався насильницькими конфліктами – війнами, революціями, бунтами. Експерти вважають, що XXI століття стане століттям національних конфліктів. Так, ЗМІ повідомляли про трагічні події у Боснії та Герцеговині, Конго і Нігерії, Афганістані та Індії, Чечні й т. ін.

З-поміж міжгрупових (соціальних у широкому розумінні) конфліктів виділяють такі **типи:**

– **політичні конфлікти,** під час яких відбувається боротьба за владу, домінування, вплив, авторитет;

– **соціально-економічні конфлікти** (чи соціальні у вузькому розумінні) між "працею і капіталом" *(наприклад, між профспілками і працедавцями);*

– **етнічні конфлікти** – пов'язані з правами та інтересами етнічних спільностей.

Охарактеризуємо конфлікти між етнічними спільностями. Етнічні конфлікти не існують у "чистому" вигляді, тобто вони є взаємопроникаючими конфліктами, кожен з яких є джерелом для іншого.

Під **етнічним конфліктом** розуміють будь-яку конкуренцію між групами – від реального протистояння за володіння обмеженими ресурсами до соціальної конкуренції – в усіх тих випадках, якщо у сприйманні однієї сторони протилежна визначається з позиції етнічної належності її членів.

Основними **формами** конфліктів є: **боротьба** та **війна.**

Боротьба – це форма конфлікту, в якій супротивники прагнуть продемонструвати свою перевагу, примушуючи противника її визнати. Метою боротьби є примус супротивника до капітуляції шляхом визнання переваг і прийняття умов, які зумовлено цим визнанням переваг.

Війна – це збройна боротьба за реалізацію політичних цілей етнічної групи. Тому боротьба існувала в усіх історичних періодах і суспільствах, тоді як війна з'являється лише з появою політично-організованих етнічних спільностей (держав).

2. Теорії виникнення етнічних конфліктів

У психології міжетнічних відносин вивчаються проблеми виникнення, протікання та врегулювання конфліктів, що розглядаються у руслі більш загальних теорій.

Теорії міжгрупових конфліктів як продукту універсальних психологічних характеристик

Однією з перших соціально-психологічних концепцій, згідно з якою колективна боротьба детермінується інстинктом "забіякуватості", виступає **гідравлічна модель У. Макдугалла.** Дослідник вважає, що в організмі людини є деякий природний імпульс, що зумовлює появу агресивності.

Гідравлічну модель психіки було покладено в основу теорії **З. Фройда** про чинники війн в історії людства. Вчений відзначив, що ворожості між групами неможливо уникнути, оскільки конфлікт інтересів між людьми розв'язується лише за допомогою насильства. Індивід наділений деструктивним потягом, який початково спрямований всередину, однак потім цей потяг спрямовується на зовнішній світ, тобто є сприятливим для людини. Ворожість між групами позитивно впливає на їх розвиток, оскільки сприяє появі стабільності, встановленню почуття спільності у представників певних груп. Ворожість по відношенню до якої-небудь групи може виступати чинником об'єднання декількох інших груп, наприклад під час війни. Сприятливий вплив ворожості на людину, групу та об'єднання груп призводить до неможливості уникнення насильства.

Провідна ідея гідравлічної моделі **К. Лоренца** полягає у тому, що агресивна поведінка людей, яка виявляється під час війн, злочинів

і т. ін., зумовлена біологічно заданою агресивністю. Водночас агресія людини, що спрямована на вороже налаштованих сусідів, сприяє збереженню групи.

Л. Берковіц вважав, що об'єктом агресії може виступати не лише людина, а й група в цілому, наприклад, за критеріями расової та етнічної належності. За допомогою своїх ідей дослідник пояснив чинники расових хвилювань і конфліктів, зумовлених етнічними упередженнями.

Недоліком перерахованих вище теорій є те, що вони зводять міжгрупові конфлікти до внутрішньо особистісних чи міжособистісних, не зважаючи на такі соціальні чинники як цінності, норми та інші регулятори поведінки.

Теорії міжгрупових конфліктів, основою яких виступають індивідуальні відмінності

Соціально-динамічна **концепція авторитарної особистості,** як одна з найбільш відомих теорій з даної групи, була обґрунтована американськими науковцями **Т. Адорно, Е. Френзель-Брунсвіком, Д. Левінсоном і Р. Сенфордом.** Ставлення до чужих груп розвивається у процесі соціалізації дитини в ранньому дитинстві та детермінується **амбівалентністю емоційних взаємин у сім'ї.** Так, у індивіда, якого виховували в авторитарній сім'ї, частина агресії спрямована на ті зовнішні групи, з якими індивід себе не ідентифікує.

Окрім неприйняття чужих груп до характеристик **авторитарної особистості** належать й такі:

– **конвенціоналізм,** тобто дотримання традиційних соціальних норм;

– **беззаперечна покора владі та авторитетним особистостям;**

– **авторитарна агресія,** що спрямована на людей, які порушують конвенційні норми і пов'язана з потребою засудити чи покарати їх;

– **антиінтрацепція** – неприйняття всього суб'єктивного, чуттєвого, сповненого фантазії;

– **стереотипність мислення та схильність до марновірства** (віри в забобони);

– **силове мислення і культ сили,** тобто мислення за допомогою понять **сила-слабкість, володарювання-покора** та підтримка жорстких методів влади;

– **деструктивність і цинізм** – загальна ворожість, злобне ставлення до людства;

– **проективність** – схильність вірити в силу заговорів і похмуре майбутнє людства;

– **сексуальне святенництво**.

Соціальні та економічні кризи, політичні перевороти і т. ін. виступають основними чинниками появи авторитарної особистості в якій-небудь країні.

Теорії реального конфлікту

В основу цих теорій покладено припущення про те, що міжгрупові конфлікти з'являються у результаті **несумісності групових інтересів.** У цьому випадку перемогу може отримати лише одна сторона з одночасним неврахуванням і невдоволенням інтересів іншої. Прихильник теорії реального конфлікту **М. Шеріф** припускає, що функціональна взаємозалежність між двома групами у формі конкуренції зумовлює появу ворожості, яка виявляється у негативних стереотипах, у зростанні групової згуртованості. Описане вище в цілому призводить до ворожих дій.

Ідеї **М. Шеріфа** започаткували появу низки теорій, в яких використовувався соціально-психологічний підхід до вивчення міжгрупових відносин, згідно з яким основним джерелом міжгрупової ворожості виступають характеристики міжгрупової взаємодії. Однак поза увагою дослідника залишилися внутрішні закономірності соціально-психологічних процесів, що й стало підставою для обґрунтування нових теорій, зокрема теорій соціальної ідентичності.

Теорії соціальної ідентичності

За результатами досліджень **А. Тешфела** та групи науковців було з'ясовано, що найбільш значущими умовами появи міжетнічних конфліктів виступають **соціальна ідентичність і пов'язані з нею когнітивні та перцептивні процеси.** У проведеному експерименті взяли участь створені за випадковим порядком групи англійських школярів, між якими не було конфліктів інтересів чи міжгрупової ворожості. Однак досліджуваним про це не було відомо. Тому, грошову винагороду за участь в експерименті з-поміж учасників своєї та чужої груп ними було розподілено на користь своєї групи, що виступило свідченням підтримання позитивної соціальної ідентичності.

Таким чином, соціальна категоризація зумовлює появу міжгрупової дискримінації та ворожості по відношенню до чужої групи.

3. Види і стадії етнічних конфліктів

Види етнічних конфліктів виокремлюють за такими **критеріями:** інтенсивність прояву, масштаби прояву і мета боротьби між конфліктуючими сторонами.

До **основних видів** етнічних конфліктів відносяться:

• **за інтенсивністю проявів:**
– швидкоплинні;
– ті, що протікають в'яло.

• **за масштабами прояву:**
– локальні;
– регіональні;
– глобальні.

• **за цілями, які ставлять перед собою конфліктуючі сторони у боротьбі:**
– соціально-економічні (висуваються вимоги громадської рівності);
– культурно-мовні (висувається вимога збереження чи відродження функцій мови і культури етнічних спільностей);
– політичні (етнічні меншини добиваються політичних прав – автономії);
– територіальні (на основі зміни кордонів, приєднання до інших держав).

Зауважимо, що за певних умов одні види конфліктів можуть переходити в інші.

Майже скрізь існують суперечності між етнічними спільнотами, тобто міжетнічна напруженість. Ця напруженість є найбільш вираженою у поліетнічних спільнотах.

Окрім відкритих є **приховані** міжнаціональні конфлікти, які ще не переросли у відкрите протистояння. Так, між домінантною етнічною спільнотою і етнічною меншістю конфліктні дії можуть протікати як у відкритій, так і у прихованій формі чи у формі соціальної конкуренції (тліючий конфлікт).

Конфліктні дії виникають за тих умов, якщо протидіючі сторони усвідомили несумісність своїх інтересів і мають відповідну

мотивацію, тобто конфлікт знаходиться на стадії **усвідомлення та емоційного дозрівання.**

Якщо об'єктивна конфліктна ситуація усвідомлена, то навіть випадкові події з притаманною їм емоційністю, а інколи ірраціональністю, можуть призвести до конфліктної взаємодії. На цій стадії міжетнічний конфлікт має тенденцію до ескалації (саморозростання) – від масових дій громадської непокори до кривавих сутичок, чи навіть до етнополітичних воєн.

Виокремлюють такі **стадії етнічних конфліктів:**
– передкризова;
– власне кризових проявів (пік кризи);
– посткризового періоду.

Тривалість кожної стадії може відрізнятися, що зумовлюється специфікою даної кризової ситуації. На **другій стадії** можуть використовуватися такі **тактики:** мітинги, маніфестації, акції "громадської непокори", нерідко із зіткненнями і військовими конфліктами.

Конфлікти найчастіше виникають у зв'язку з суперечностями в таких видах відносин, як: політичні та соціально-політичні; економічні й соціально-економічні; територіальні; міжетнічні; мовні; релігійні.

4. Чинники та шляхи врегулювання етнічних конфліктів

Соціально-психологічні чинники етнічних конфліктів зумовлюють формування та функціонування суспільної думки з питань щодо національних і міжнаціональних цінностей і виявляються у вигляді національної та етнічної дискримінації.

До основних психологічних **чинників етнічних конфліктів** належать:
– **етнічна та національна упередженість;**
– **націоналістичні настрої.**

Етнічна та національна упередженість – це установка упередженого чи ворожого ставлення до представників певних етнічних груп, будь-яких фактів дійсності, що пов'язані з їх діяльністю, поведінкою, соціальним станом, без достатніх для цього підстав і знань. Значущими **умовами** розвитку етнічної та національної упередженості виступають соціально-економічні умови нерівності

щодо різних спільностей, які разом співіснують. Економічний чинник призводить до появи **ксенофобії** як форми національної упередженості. Ксенофобія – це неприязнь до іноземців в цілому. Ксенофобія найчастіше зустрічається у тих етнічних групах, в яких існує конкуренція на ринку праці.

Націоналістичні настрої є окремим видом предметно-орієнтованих суспільних настроїв, яким притаманні емоційний характер, імпульсивність і динамічність. Націоналістичні настрої з'являються у результаті дії **механізму переміщення,** за допомогою якого певні емоційні реакції людей (гнів чи ворожість) спрямовуються на який-небудь об'єкт (людину, політичну партію, ідеї, уявлення, ідеологію, річ або тварину), який не має жодного відношення до дійсних чинників цих емоцій.

Спрямованість настроїв на етнічну спільність – свою чи чужу, що супроводжується відповідним комплексом почуттів, стереотипів і установок, призводить до появи націоналістичних чи патріотичних настроїв.

Шляхи врегулювання конфліктів. У багатонаціональних країнах (наприклад, США) існують служби, які орієнтовані на розв'язання етнічних конфліктів.

Виділяють **три основних шляхи розв'язання етнічних конфліктів**:

1) **застосування правових механізмів** (за допомогою зміни законодавства, зміни соціальної структури);

2) **переговори** – основна форма участі психологів у конфліктологічній службі – посередництво під час проведення переговорів з суб'єктами конфліктів;

3) **інформаційний шлях,** який передбачає:

а) взаємний обмін інформацією між групами за дотримання умов, які сприятимуть зміні ситуації. Психологи повинні брати участь у виборі способів подачі інформації у ЗМІ при висвітленні гострих конфліктів;

б) підвищення психологічної компетентності представників конфліктуючих груп за допомогою ознайомлення з соціально-психологічною інформацією, що сприяє появі таких уявлень про процеси, які зумовлюють вплив на міжетнічні відносини; психологічне розуміння конфлікту;

в) передача інформації про схоже та відмінне між різними культурами та їх представниками;

г) цілеспрямований показ фільмів з позитивним героєм-представником конфліктуючої сторони (темношкірий поліцейський і т. ін.).

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні типи міжгрупових конфліктів.
2. Визначте поняття етнічного конфлікту.
3. Вкажіть основні форми конфліктів.
4. У чому полягає сутність гідравлічної моделі У. Макдугалла?
5. Охарактеризуйте теорію З. Фройда про чинники війн в історії людства.
6. У чому полягають основні ідеї теорій Л. Берковіца, К. Лоренца?
7. Розкрийте сутність концепції авторитарної особистості.
8. Охарактеризуйте теорію реального конфлікту М. Шеріфа.
9. Опишіть основні ідеї теорії соціальної ідентичності А. Тешфела.
10. Вкажіть основні види етнічних конфліктів.
11. Охарактеризуйте стадії етнічних конфліктів.
12. Що таке етнічна та національна упередженість?
13. Що означає поняття "ксенофобія"?
14. Розкрийте сутність націоналістичних настроїв.
15. Які основні шляхи розв'язання етнічних конфліктів?

Тема 13. АДАПТАЦІЯ ДО НОВОГО КУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА

1. Адаптація, аккультурація і пристосування. Значення міжкультурної адаптації.
2. Культурний шок і етапи міжкультурної адаптації.
3. Чинники адаптації до нового культурного середовища.
4. Наслідки міжкультурної взаємодії для індивіда та груп.

1. Адаптація, аккультурація і пристосування. Значення міжкультурної адаптації

До зміни людиною місця проживання призводять різноманітні чинники (війни, стихійні лиха і т. ін.).

Виокремлюють три основних **параметри,** згідно з якими розрізняються групи та індивіди, що вступають у нові міжкультурні контакти:

1) наявність чи відсутність переміщення у просторі *(наприклад, мігранти, біженці вступають у міжетнічні контакти, опинившись в іншому культурному середовищі; аборигенам нову культуру "приносять" на місце їх постійного проживання);*

2) добровільність чи примусовість міграцій *(наприклад, мігранти добровільно вступають у міжкультурну взаємодію, а біженці чи аборигени – вимушено);*

3) часові межі міграцій *(наприклад, мігранти залишають батьківщину назавжди; туристи опиняються у незвичному оточенні на нетривалий час).*

Усі люди, які вступають у міжетнічні контакти, зіштовхуються з певними труднощами в процесі взаємодії з людьми, які мають іншу культуру й поведінку.

Найбільш сприятливо на міжкультурну та міжетнічну взаємодію впливають такі **умови і чинники:**

– територія, що може бути спільною чи "своєю" для однієї з груп;

– тривалість взаємодії (постійна, довготривала чи короткочасна);

– мета (спільна діяльність, проживання, навчання, дозвілля);

– тип залучення до життя суспільства (від участі до епостереження);

– частота і глибина контактів;

– відносна рівність статусу та прав;

– кількісне співвідношення (більшість – меншість);

– явні диференціюючі ознаки (мова, релігія, раса).

Однак навіть за найсприятливіших умов у переселенця можуть з'явитися труднощі та напруженість під час спілкування з іншими представниками країни проживання. Досить часто мігрантів охоплює ностальгія – туга за батьківщиною.

Міжкультурна адаптація – це складний процес, у результаті успішного закінчення якого людина досягає відповідності (сумісності) до нового культурного середовища, приймає його традиції як свої власні та діє згідно з цими традиціями.

Виокремлюють психологічну та соціально-культурну адаптацію. **Психологічна адаптація** – це внутрішній аспект адаптації, що виявляється у почутті вдоволення та повноти життя. **Соціально-культурна адаптація** є зовнішнім аспектом адаптації, проявами якого виступають: участь індивіда у соціальному і культурному житті нової групи, повноправній міжособистісній взаємодії з її представниками.

Тривалий час етнологами **(Р. Лінтон, Р. Редфілд, М. Херсковіц)** досліджувався феномен **"аккультурації". Аккультурація** є результатом безпосереднього, тривалого міжкультурного, міжгрупового контакту, що призводить до зміни паттернів культури однієї чи двох груп. Отже, аккультурація – це процес зміни групи у культурі. **Психологічна аккультурація** є процесом зміни людини в культурі.

Тісно пов'язаним з міжкультурною адаптацією є процес **міжкультурного пристосування,** що містить такі складові: збереження позитивного емоційного стану та психічного здоров'я мігрантів, набуття ними соціальних вмінь і навичок, необхідних для успішного виконання повсякденних завдань.

2. Культурний шок і етапи міжкультурної адаптації

У процесі міжкультурного пристосування можуть відбуватися певні аккультураційні зміни на груповому рівні: **культурний шок,** шок переходу, культурна втомлюваність.

Культурний шок пов'язаний з появою неприємних почуттів (втрата друзів і статусу, плутанина у ціннісних орієнтаціях, соціальній та особистісній ідентичності та ін.) під час входження до нової культури **(К. Оберг)**.

Симптомами культурного шоку виступають: постійні переживання щодо якості їжі, питної води, чистоти посуду, загальна тривожність, роздратованість, невпевненість у собі, психосоматичні розлади і т. п. Відчуття втрати контролю над ситуацією, власної некомпетентності та нереалізованість очікувань можуть виявлятися у приступах гніву, агресивності та ворожості по відношенню до представників тієї країни, в якій проживає індивід. Описані вище прояви негативно впливають на процес міжособистісних взаємин між індивідом та представниками цієї країни.

До позитивних наслідків культурного шоку належать прийняття людиною нових цінностей і моделей поведінки, оцінка проблем та їх подолання, що сприяють її особистісному зростанню. У зв'язку з цим **Дж. Беррі** запропонував поняття "культурний шок" замінити на поняття **"стрес аккультурації"**.

Проблема культурного шоку розглядається у контексті **кривої процесу адаптації (U - крива),** згідно з якою виокремлено п'ять етапів процесу адаптації.

Перший етап (добре) вирізняється ентузіазмом, гарним настроєм і великими сподіваннями індивіда. Цей етап є короткочасним.

На **другому етапі (гірше)** людина відчуває негативний вплив незвичного оточуючого середовища *(наприклад, некомфортні житлові умови, відсутність взаєморозуміння з місцевими жителями)*, що призводить до розчарування, фрустрації та депресії. Під час цього етапу індивід більше спілкується із земляками, намагаючись уникнути реальності.

Симптоми культурного шоку, що є характерними для **третього етапу (погано),** досягають критичної точки та виявляються у серйозних хворобах і почутті повної безпорадності. Люди, які не змогли успішно адаптуватися до нового середовища, повертаються додому чи переїздять до іншої країни. Однак досить часто мігранти отримують соціальну підтримку від оточуючих людей і долають культурні відмінності – вивчають мову, знайомляться з місцевою культурою.

На **четвертому етапі (краще)** з'являється оптимізм, відчуття впевненості та вдоволення. Людина почуває себе пристосованою й інтегрованою у життя суспільства.

П'ятий етап (добре) виступає етапом адаптації, тобто з'являються відносно стабільні зміни індивіда, що зумовлені вимогами середовища. Результатом успішної адаптації є взаємна відповідність між індивідом і середовищем.

Однак людина, яка успішно адаптувалася в чужій країні, повернувшись на батьківщину, може відчути "шок повернення" у **період реадаптації.** Спочатку індивід радіє зустрічам з рідними, друзями, можливості спілкуватися рідною мовою і т. ін., а згодом помічає, що особливості рідної культури сприймаються ним як незвичні чи дивні. Зважаючи на отримані результати, дослідниками було запропоновано **концепцію W-подібної кривої адаптації.**

3. Чинники адаптації до нового культурного середовища

Різноманітні чинники адаптації до нового культурного середовища об'єднані у дві групи: **1) індивідуальні; 2) групові.**

До **індивідуальної групи** належать такі чинники:

– **демографічні та особистісні характеристики.** Суттєвий вплив на процес адаптації мають **вік і рівень освіченості.** Чим старша людина, тим складнішим для неї є процес її адаптації. Успішніше адаптуються індивіди з високим рівнем освіченості. За даними окремих дослідників, характеристиками **універсального комунікатора людини для закордону** є: високий рівень професійної компетентності, висока самооцінка, терпимість до невизначеності, високий рівень комунікативності, екстраверсія, домінування загальнолюдських цінностей у власній системі цінностей. Згідно з **ідеєю культурної поведінки,** особистісні якості людини повинні узгоджуватися з новими культурними нормами;

– **мотивація, очікування і життєвий досвід індивіда.** Мотивація до адаптації, готовність до змін сприяє сприйняттю змін. Думки дослідників щодо характеру взаємозв'язку між очікуваннями людей, які перебувають в іншому культурному середовищі, та успішністю їх адаптації розходяться. Деякі науковці переконані у тому, що існує пряма залежність адаптації від очікувань: чим гірші очікування, тим складнішою є адаптація. Інші дослідники вважають, що

очікування у поєднанні із знаннями про культурний шок і можливі проблеми в процесі адаптації, зумовлюють сприятливий вплив на адаптацію. Особливо значущим є **реалізм очікувань** та їх відповідність реальному досвіду перебування в іншому культурному середовищі. *Наприклад, на успішність адаптації мігрантів і біженців в Америці негативно впливає їх впевненість у тому, що це країна безмежних можливостей.* Важливим чинником успішної адаптації є наявність **доконтактного досвіду** – ознайомлення з історією, культурою, умовами проживання в певній країні; знання мови і т. ін. Успішність адаптації залежить від таких **чинників:** вміння встановити дружні стосунки з місцевими жителями; участь у діяльності та членство в престижних соціальних групах; наявність неформальних міжособистісних взаємин з місцевими жителями і т. ін.

З-поміж **групових** чинників виділяють такі **характеристики культур, які взаємодіють між собою:**

– **ступінь схожості чи відмінності між культурами.** Експериментально доведено, що ступінь прояву культурного шоку знаходиться у прямій залежності з **культурною дистанцією.** Тобто, значна схожість нової культури з рідною полегшує процес адаптації. Ступінь схожості між культурами оцінюється за допомогою **індексу культурної дистанції І. Бабікера.** Складовими цього індексу є: мова, релігія, структура сім'ї, рівень освіти, матеріальні блага, клімат. **Розширений індекс аккультурації,** окрім перерахованих вище складових, містить такі: темп життя, цінності, ідеологія, дружні взаємини і т. ін. Важливими чинниками, які впливають на сприйняття індивідом ступеню схожості між культурами, виступають: конфлікти в історії відносин між народами; знання мови та рівень знань про особливості культури іншої країни; ступінь відмінності між статусом свого і чужого народів.

– **специфіка культури, до якої відносяться переселенці.** З'ясовано, що найскладніше процес адаптації відбувається у представників народів з сильною владою традицій і ритуалів. Труднощі адаптації зазнають представники так званих "великих" народів, оскільки вони переконані у тому, що вчитися повинні інші, а не вони самі.

– **особливості країни перебування,** зокрема, толерантність до культурного різноманіття у власній країні чи її відсутність. Наприклад, у Японії "не сприймають" іноземців.

4. Наслідки міжкультурної взаємодії для індивіда та груп

Урахування міжетнічних і міжкультурних стосунків сприяє глибокому вивченню культурного шоку та міжкультурної адаптації.

Виділено чотири категорії **наслідків міжкультурного контакту для групи:**

1) геноцид – знищення групи-супротивника;

2) асиміляція – поступове добровільне чи примусове прийняття звичаїв, вірувань, норм домінантної групи до повного розчинення у ній;

3) сегрегація – окремий розвиток груп;

4) інтеграція – збереження групами власної культурної ідентичності за умови їх об'єднання в одну спільність на нових значущих засадах.

Наслідки міжкультурних контактів для індивіда є такими: перебіжчик відкидає власну культуру на користь чужої; **шовініст** відкидає чужу культуру на користь своєї; **маргінал** сумнівається у виборі однієї з двох культур; **посередник** синтезує обидві культури **(С. Бокнер)**.

Згідно з **концепцією стратегій аккультурації Дж. Беррі,** у міжкультурних контактах групи (індивіди) обирають одну з таких стратегій:

– **інтеграція** – кожна з двох груп чи індивіди, зберігаючи власну культуру, встановлюють тісні контакти між собою;

– **асиміляція** – група або індивіди підтримують контакти з іншою культурою, втрачаючи водночас свою культуру;

– **сепаратизм / сегрегація** – група чи індивіди зберігають власну культуру, не підтримуючи контактів з іншою культурою;

– **маргіналізація** – група або індивіди втрачають свою культуру і не підтримують контактів з представниками іншої культури.

Дж. Беррі виявлено такі зв'язки між успішністю адаптації в інших культурах та стратегіями аккультурації: **найскладніше адаптація відбувається за умови вибору маргіналізації, найуспішніше – інтеграції.** Доведено, що сепаратизм і маргіналізація негативно впливають на стан здоров'я індивіда (психосоматичні розлади, серцево-судинні захворювання та ін.), тоді як інтеграція сприяє зниженню ймовірності неврозів.

Мігранти у різних сферах життєдіяльності виявляють неоднакові стратегії аккультурації: індивід може дотримуватися сепаратизму в шлюбі, прагнути до лінгвістичної інтеграції, вивчаючи іншу мову, та асимілюватися до сфери економіки.

Успішна адаптація є результатом соціальної та психологічної інтеграції в іншу культуру із збереженням цінностей своєї культури і не є наслідком асиміляції з чужою культурою. Міжкультурна адаптація є процесом поступового засвоєння норм, цінностей, зразків поведінки нової культури.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні параметри диференціації груп та індивідів, що вступають у нові міжкультурні контакти.
2. Вкажіть умови і чинники міжкультурної та міжетнічної взаємодії.
3. Розкрийте сутність поняття "міжкультурна адаптація".
4. Дайте визначення поняття "аккультурація".
5. Визначте поняття "культурний шок" та його ознаки.
6. Охарактеризуйте етапи міжкультурної адаптації.
7. Опишіть індивідуальні чинники адаптації до нового культурного середовища.
8. Охарактеризуйте групові чинники адаптації до нового культурного середовища.
9. Вкажіть основні наслідки міжкультурного контакту для групи за С. Бокнером.
10. Розкрийте сутність концепції стратегій аккультурації Дж. Беррі.

ПРАКТИКУМ

ЧАСТИНА 1
ЗМІСТ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ ДЛЯ СТУДЕНТІВ НАПРЯМУ ПІДГОТОВКИ 6. 020303. ФІЛОЛОГІЯ. УКРАЇНСЬКА МОВА ТА ЛІТЕРАТУРА. СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ "УКРАЇНОЗНАВСТВО"

Практичне заняття № 1
Тема: ЕТНІЧНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК ГАЛУЗЬ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ (2 години)

Мета: узагальнити та систематизувати знання студентів про етнопсихологію як галузь психологічної науки; визначити міжпредметні зв'язки етнопсихології з іншими науками; сформувати у студентів навички групової роботи та вміння застосовувати отримані знання у практиці виховання учнів.

Попередня підготовка до заняття

І. Питання для підготовки до практичного заняття

1. Вивчення груп у психології.
2. Суспільна психологія, рівні її вивчення.
3. Предмет, завдання і функції етнопсихології.
4. Методи дослідження в етнопсихології.
5. Зв'язок етнопсихології з іншими науками.

Рекомендована література

1. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 375 с.
2. Баронин А.С. Этническая психология / А.С. Баронин. – К.: Тандем, 2000. – С. 7-28.
3. Етнопсихологія: Навчально-методичний посібник / ред. Л.Е. Орбан, В.Д. Хруща. – Івано-Франківськ, 1994.– С. 7-16.
4. Лебедева Н.М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию / Н.М. Лебедева. – М.: Ключ-С, 1999. – 270 с.

5. Пірен М.І. Основи етнопсихології: підручник / М.І. Пірен. – К.: Друкарня МВС України, 1998. – С. 32-49.
6. Савицька О.В. Етнопсихологія: Курс лекцій / О.В. Савицька. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. – С. 4-9.
7. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Т.Г. Стефаненко. – М.: Аспект-Пресс, 2003. – С. 29-44.

II. Підготувати план та викласти основний зміст бесіди з учнями на тему:

"Україна – поліетнічна держава".

III. Виписати в термінологічний словник значення таких понять: етнопсихологія, соціальна психологія, етнопедагогіка, етнографія, суспільна психологія, ідеологія, великі групи, крос-культурне дослідження, стандартне дослідження.

Аудиторна робота

I. Робота з тестовими завданнями

Уважно прочитайте завдання та виберіть одну (або декілька) правильних відповідей (чи правильне закінчення речення).

1. **Виберіть рядок, у якому перераховані лише великі групи:**
   а) натовп, учнівський клас, народність, соціальний клас, релігія;
   б) глядачі, плем'я, педагогічний колектив, аудиторія, професійні групи;
   в) колектив заводу, плем'я, соціальний клас, партія, глядачі;
   г) натовп, народність, професійна група, партія, плем'я.
2. **Виберіть з перерахованих нижче ті особливості групи, які характеризують етнос:**
   а) відносна тривалість у просторі та часі;
   б) випадковість утворення;
   в) відносна гомогенність щодо складу чи інших ознак;
   г) легка утворюваність;
   д) невизначеність становища, нездатність існувати як структурне утворення у складі інших соціальних спільностей;
   е) самостійність як суб'єкта історичної та соціальної дії;

   є) гетерогенність за складом;
   ж) єдність щодо спільної діяльності.
3. **Теоретичну форму відображення соціальної дійсності, що опосередкована науковими дослідженнями і за допомогою якої інтерпретуються результати цих досліджень, називають:**
   а) суспільною психологією;
   б) національною ідеологією;
   в) національною свідомістю;
   г) національною самосвідомістю.
4. **У суспільній психології представлені особистісні риси, які:**
   а) притаманні індивідам чоловічої статі певного етносу;
   б) є типовими, однак представлені різною мірою у кожному представникові етнічної спільності;
   в) є простою сумою особистісних якостей усіх представників етнічної спільності.
5. **Виберіть рядок, у якому перераховано лише функції етнопсихології:**
   а) гносеологічна, комунікативна, прогностична, дидактична, культурологічна, історична;
   б) описова, гносеологічна, культурологічна, історична, прогностична, виховна;
   в) гносеологічна, описова, комунікативна, культурологічна, прогностична, етнополітична.
6. **З перерахованих нижче методів дослідження етнопсихології виберіть ті, що запозичені з мовознавства:**
   а) аналіз продуктів діяльності;
   б) крос-культурні дослідження;
   в) понятійно-категоріальний аналіз;
   г) кореляційні дослідження;
   д) формально-структурний аналіз;
   е) опитування;
   є) дескриптивний аналіз;
   ж) біографічний метод;
   з) контент-аналіз.
7. **З перерахованих нижче об'єктів виберіть ті, що вивчаються в етнопсихології:**
   а) нації та народності;

б) колективи і особистість;
в) мислення й мовлення;
г) ландшафт і клімат.

8. **Виберіть рядок, в якому визначено крос-культурне дослідження:**

а) це дослідження, яке передбачає вивчення і порівняння національно-психологічних особливостей представників однієї етнічної спільності;

б) це дослідження, яке передбачає вивчення національно-психологічних особливостей типового представника етнічної спільності;

в) це дослідження, яке передбачає вивчення і порівняння національно-психологічних особливостей представників кількох етнічних спільностей.

9. **Виберіть рядок, у якому розкрито сутність етнопсихолінгвістики:**

а) це наукова галузь, у якій досліджується рівень організації національного буття;

б) це наукова галузь, у якій досліджується національно-культурна варіативність у мовленнєвих діях і свідомості, в організації процесів спілкування;

в) це наукова галузь, у якій досліджуються національно-культурні особливості соціалізації молодих представників етнічної групи;

г) це наукова галузь, у якій досліджуються етнічні особливості психіки людини, національні особливості світосприйняття та взаємин, національний характер і закономірності формування етнічної групи.

10. **Виберіть рядок, у якому найбільш точно визначено етнопсихологію як самостійну галузь психологічної науки:**

а) це наукова галузь, у якій досліджується рівень організації національного буття;

б) це наукова галузь, у якій досліджується етнічна, культурологічна і психологічна своєрідність людей, народів, націй, які виділяються в процесі свого історичного розвитку та належать до певних етнічних об'єднань;

в) це наукова галузь, у якій досліджуються національно-культурні особливості соціалізації молодих представників етнічної групи;

г) це наукова галузь, у якій досліджується національно-культурна варіативність у мовленнєвих діях, мовленнєвій свідомості, організації процесів спілкування.

II. Групова робота з картками

Академічну групу необхідно поділити на мікрогрупи з 3-4 студентів. Кожна мікрогрупа отримує картки, на яких записано основні напрямки досліджень, завдання та функції етнопсихології. Студентам необхідно встановити взаємооднозначну характеристику між поняттями та поясненням їх сутності.

Після закінчення роботи виконані завдання перевіряються та обговорюються.

Тексти завдань для групової роботи:

Напрямки досліджень в етнічній психології:

– порівняльні;
– культурологічні;
– дослідження етнічної свідомості і самосвідомості;
– дослідження етнічних особливостей соціалізації дітей;
– дослідження етнічних особливостей психофізіології, когнітивних процесів, емоцій, які водночас є невід'ємною складовою відповідних розділів загальної та соціальної психології;
– дослідження, які спрямовані на виявлення особливостей символічного світу, народної культури, ціннісних орієнтацій, культури, що пов'язано з етнографією, фольклористикою, мистецтвознавством та ін.;
– дослідження, в яких вивчаються соціальні установки, стереотипи, міжетнічні відносини;
– напрямок безпосередньо пов'язаний з соціологією та дитячою психологією і який вивчає культурно-національні особливості розвитку особистості дітей і підлітків.

Завдання етнопсихології:

– осмислення та узагальнення даних про чинники і джерела формування національно-психологічних особливостей представників конкретних етнічних спільностей та виявлення на цій основі специфіки розвитку етносів та їх психології;
– вивчення мотиваційної сфери представників етнічних спільностей з метою аналізу своєрідності прояву дійсності, ініціативи,

ступеня прикладання зусиль та інших якостей, які визначають найвищі показники ефективної діяльності людей;

– дослідження інтелектуально-пізнавальної активності представників конкретної національності – рівня розвитку логіки, абстрагування, швидкості осмислення, організації ходу інтелектуальних процесів, глибини сприймання, концентрації та стійкості уваги й т. ін.;

– виявлення та аналіз закономірностей розвитку національних почуттів і специфічних проявів емоційної сфери;

– порівняльне вивчення національно-психологічних особливостей різних народів світу з метою гармонізації міжетнічних відносин;

– вивчення специфіки впливу національних установок на вольову активність: виявлення стійкості та специфіки вольових процесів, вольових зусиль, які здатні виявляти представники тих чи інших етносів;

– дослідження специфіки комунікативної сфери у представників різних етнічних спільностей під час їх спільної взаємодії, особливостей спілкування людей у малих групах;

– вивчення політико-правової специфіки в життєдіяльності народів поліетнічних держав з метою узагальнення як негативних, так і позитивних сторін їх життєдіяльності та соціально-психологічного прогнозування їх подальшого розвитку тощо;

– вивчення специфічних традиційних рис і психологічних особливостей етносів з різними релігійними вподобаннями; з'ясування особливостей націй з власними національними релігіями.

Функції етнопсихології:

– гносеологічна;

– пізнання закономірностей психіки суб'єктів етнопсихології;

– описова;

– фіксація результатів вивчення етнічних груп та спільностей у певній системі наукових понять;

– прогностична;

– практика та теорія етнопсихологічного прогнозування;

– культурологічна;

– вивчення культурних процесів у конкретному етносі;

– комунікативна;

– вивчення процесів міжособистісного спілкування представників різних етнічних груп та особливостей поведінки;

– етнополітична;

– ґрунтовне вивчення етнічних процесів в етнічних групах з метою розробки рекомендацій з безконфліктної політиці держави по відношенню до тих етнічних груп, які її населяють;

– виховна:

– вивчення психологічних особливостей представників етнічних груп з метою формування ефективної програми їх навчання.

III. Питання для обговорения:

1. Чому вивчення великих груп у психології не менш важливе, ніж вивчення малих груп?
2. Етнопсихологія виникла на межі етнографії та соціальної психології. Чи правильне для етнопсихології твердження про те, що всі проблеми та завдання, які вона розв'язує, висуває суспільна практика? Відповідь обґрунтуйте.
3. Чому вивчаючи окремих індивідів не можна дослідити національно-типове? Відповідь обґрунтуйте.

IV. Обговорення основного змісту та структури підготовлених студентами бесід з учнями на задану тему.

Підбиття підсумків заняття

Практичне заняття № 2
Тема: ОГЛЯД ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ЕТНОПСИХОЛОГІЇ (2 години)

Мета: поглибити знання студентів про основні етапи розвитку етнопсихології у світі в цілому та в Україні зокрема, основні етнопсихологічні ідеї та концепції; формувати у студентів навички застосування теоретичних знань при розв'язанні практичних завдань, розвивати вміння відстоювати власну позицію та вміння працювати з науковими текстами.

Попередня підготовка до заняття

І. Питання для підготовки до практичного заняття

1. Філософські дослідження епохи Просвітництва (Дж.Віко, О.Конт, Ш-Л.Монтеск'є, І.Гердер, Г.Гегель).

2. Психологія народів та історична психологія (Г.Штейнталь, М.Лацарус. В.Вундт). Дослідження закономірностей соціальних явищ (Е.Дюркгейм, Г.Лебон, Ф.Тенніс).
3. Дослідження первісних культур (Спенсер, Кардинер, Л.Леві-Брюль, К.Леві-Строс, Дж.Фрейзер, Б.Бенедикт).
4. Мова як прояв самобутності народу.
5. Становлення етнопсихологічних знань в Україні.

Рекомендована література:

1. Пірен М.І. Основи етнопсихології: підручник / М.І. Пірен. – К.: Друкарня МВС України, 1998. – С. 6-31.
2. Савицька О.В. Етнопсихологія: Курс лекцій / О.В. Савицька. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет. інформаційно-видавничий відділ, 2002. – С. 9-18.
3. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Т.Г. Стефаненко. – М.: Аспект-Пресс, 2003. – С. 46-100.
4. Коул М. Культурно-историческая психология / М. Коул. – М.: Когито-центр, 1997. – 432 с.
5. Коул М. Культура и мышление: психологический очерк / М. Коул, С. Скрибнер; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1977. – 262 с.
6. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление / Л. Леви-Брюль // Психология мышления / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер и В.В. Петухова. – М: Изд-во МГУ, 1980. – С. 130–140.
7. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К.: Орій, 1992. – 230 с.

II. Підготувати план та викласти основний зміст бесіди з учнями на тему:

"Чи потрібно вивчати свій родовід?"

III. Анотування:

а) Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибранє / М.П. Драгоманов. – К.: Либідь, 1991. – С. 461-558.

IV. Виписати в термінологічний словник значення таких понять: психологія народів, психологія мас, психологія натовпу, концепція базової та модальної особистості, концепція "Культура

і особистість", географічний детермінізм, колективна душа, колективні уявлення, етапи розвитку етнопсихологічних знань в Україні.

Аудиторна робота

І.Обговорення теоретичних питань згідно з планом практичного заняття.

II. Розв'язування завдань:

1. *Охарактеризуйте підхід Геродота до пояснення чинників етнічних відмінностей за таким висловлюванням:*

"Подібно до того, як небо в Єгипті інше, і як річка у них відрізняється певними природними властивостями у порівнянні з іншими річками, так і звичаї й норов єгиптян майже в усіх відношеннях протилежні до норову та звичаїв в інших народів".

2. *Проаналізуйте підхід Ш.Монтеск'є до пояснення чинників етнічних відмінностей, що представлений у такому висловлюванні:*

"Чимало речей управляють людьми: клімат, релігія, закони, принципи управління, зразки давнини, мораль, звичаї… над дикунами володарює переважно природа і клімат…, китайцями управляють звичаї, а в Японії тиранічна влада належить законам…".

Зазначте схожість та відмінності у підходах Геродота та Ш.Монтеск'є щодо пояснення чинників етнічних відмінностей.

3. *Прокоментуйте такі слова М.Бердяєва:*

"Ані раса, ані територія, ані мова, ані релігія не є ознаками, які визначають національність, хоча всі вони відіграють ту чи іншу роль у її визначенні. Національність – це складне історичне утворення, яке з'являється у результаті кровного змішування рас і племен, багатьох перерозподілів земель, з якими вона пов'язує свою долю і духовно-культурного процесу, що створює духовне обличчя".

Висловіть власну думку щодо тих основних ознак, які визначають національність.

4. *Проаналізуйте такі рядки з автобіографії Л. Толстого з позиції представників концепції "Культура і особистість":*

"Я зв'язаний, мені хочеться випростати руки, і я не можу цього зробити. Я кричу, плачу, і мені самому неприємний мій крик, але я не можу зупинитися… Я волію свободи; вона нікому не заважає, і

мене не турбує. Їм (дорослим) мене шкода, і вони зв'язують мене, і я, кому все так цікаво, я слабкий, а вони сильні".

5. У великій сім'ї, як зазначає М.Мід, дитина може розраховувати на турботу з боку багатьох родичів, однак з першого місяця життя її передають з одних випадкових жіночих рук до інших і вона "засвоює такий урок: не симпатизуй дуже сильно жодній людині, не пов'язуй дуже великих очікувань з жодним своїм родичем".

З позиції представників концепції "Культура і особистість" вкажіть, які риси характеру формуватимуться у цієї дитини? Відповідь поясніть.

6. *Поясніть, що мав на увазі де Сосюра, зазначаючи таке:* "Без мови рідної, юначе, народу твойого нема!"

Охарактеризуйте погляди відомих Вам мовознавців, що вивчали етнічні особливості мови, які пов'язані з цими словами.

III. Обговорення основного змісту та структури підготовлених студентами бесід з учнями на задану тему.

Підбиття підсумків заняття

Практичне заняття № 3
Тема: ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЕТНІЧНОЇ СПІЛЬНОСТІ (2 години)

Мета: узагальнити та систематизувати знання студентів про статичні особливості етнічної спільності; навчити студентів за описом визначати етнопсихологічне явище та використовувати етнопсихологічні знання при викладанні української мови та літератури; формувати дидактичні навички в майбутніх вчителів української мови.

Попередня підготовка до заняття

I. Питання для підготовки до практичного заняття

1. Соціально-психологічні особливості етнічної спільності.
2. Національна свідомість. Етнічна самосвідомість.
3. Маргінальна особистість.
4. Менталітет. Етноментальність і чинники її розвитку.
5. Архетип як глибинний рівень національної свідомості.

Основна література

1. Баронин А.С. Этническая психология / А.С. Баронин. – К.: Тандем, 2000. – С. 54-85.
2. Пірен М.І. Основи етнопсихології / М.І. Пірен. – К.: Друкарня МВС України, 1998. – С. 140-163.
3. Савицька О.В. Етнопсихологія: Курс лекцій / О.В. Савицька. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. – С. 22-25.
4. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Т.Г. Стефаненко. – М.: Аспект-Пресс, 2003. – С. 135-149.
5. Юнг К. Архетипи колективного несвідомого. Психічні типи // Читанка з історії філософії: У 6 кн. / Під ред. Г.І. Волинки. – К.: Довіра, 1993. – Кн. 6.: Зарубіжна філософія XX ст. / Під ред. Г.І. Волинки. – С. 167-179.

II. Підготувати план та розкрити основний зміст бесіди з учнями на одну з тем:

"Світовідчуття українців",
"Хто такі етнічні маргінали і як вони почуваються в нації",
"Знаки-символи України",
"Символізм української писанки".
"Коли, як і чому відбувається національна ідентифікація".

III. Записати 2-3 українські народні пісні. Здійснити психологічний аналіз образів-символів, які відображені у пісенних рядках.

IV. Анотування:

а) Юнг К. Архетипи колективного несвідомого. Психічні типи // Читанка з історії філософії: У 6 кн. / Під ред. Г.І. Волинки. – К.: Довіра, 1993. – Кн. 6.: Зарубіжна філософія XX ст. / Під ред. Г.І. Волинки. – С. 167-179.

V. Виписати в термінологічний словник значення таких понять: етнос, плем'я, народність, нація, національна меншина, національна свідомість, етнічна самосвідомість, етнічна маргінальність, архетип, етнічна самоідентифікація, кордоцентричність, інтровертованість, анархічний індивідуалізм.

Аудиторна робота

І. Обговорення питань згідно з планом практичного заняття.

ІІ. Розв'язування психологічних завдань:

1. *Уважно прочитайте подані нижче ситуації та визначте описане етнопсихологічне явище.*

Опишіть його основні властивості, ознаки і закономірності вияву.

Чим зумовлені зміни у цьому явищі?

1) Г.Шпет зазначив: "Людина, дійсно, сама духовно визначає себе, відносить себе до певного народу, вона може навіть "змінити" народ, увійти за духом до складу іншого народу, однак знову не "довільно", а шляхом довгої та наполегливої діяльності з перетворення духовного устрою, що його детермінує";

2) хлопчик, батьки якого переїхали до Києва з Узбекистану ще до його народження, живе в оточенні українців, розмовляє українською не лише з ровесниками, але й у сім'ї, і не помічає, що чимось від них відрізняється. Однак у школі через азіатське ім'я та смуглявий колір шкіри він може отримати образливе прізвисько "чучмек". Згодом на запитання: "Хто ти за національністю?" – підліток може відповісти: "Узбек", – але його відповідь може бути й не настільки однозначною;

3) дівчинка з сім'ї українських емігрантів у США дуже швидко вивчила англійську мову, вільно нею розмовляє і є перекладачем для старших членів сім'ї. Дівчинка більше часу проводить зі своїми американськими друзями і пишається тим, що вона американка. Однак, з подорослішанням, у неї з'явилося бажання виявити власну індивідуальність, що реалізувалося у демонструванні дівчинкою своєї культурної відмінності та акцентуванні уваги на тому, що вона "українська американка";

4) він вважався поляком і вважав себе поляком. У 35 років переїхав до Польщі. Там переконався, що з поляками його об'єднує релігія, а в усьому іншому він – білорус. З того часу усвідомлює себе білорусом.

2. "Я давно почуваю себе ніби складеною з двох половинок, я фізично відчуваю, як крізь мене проходить не розріз, а шов. Я сама є цей шов. Що цим швом, поки я жива, щось у мені зшилося, щось спаялося, що я ніби і є в природі одним із прикладів спайки, злиття, гармонізації, що я живу недаремно, однак сутність у тому, що я така, яка я є: один з феноменів синтезу в світі антитез".

Вкажіть, яке етнопсихологічне явище описала Н.Н. Бербекова? У чому полягає його сутність? У чому полягає його відмінність від явищ, описаних у завданні 1?

3. У 1993 році на сторінках журналу "Питання психології" було виділено такі складові російської ментальності:

– розрив між теперішнім і майбутнім;
– занурення у майбутнє;
– відсутність особистої свідомості, а тому й відповідальності за прийняття рішень у ситуаціях ризику і невизначеності;
– відкритість;

Порівняйте складові української та російської ментальності. Вкажіть чинники, які, на Вашу думку, зумовили ці відмінності.

ІІІ. Психологічний аналіз образів-символів відображених у народних піснях.

а) Ой, ти місяцю – я зіронька ясная,
Ой, ти парубок – я дівонька красная.

б) Ой, хмелю мій, хмелю, хмелю зелененький,
Ой, сину ж мій, сину, сину молоденький.

в) Мати мені наказала
рушники давати.
Перший дала, другий дала, а на третій стала,
А четвертим білесеньким рученьки зав'язала.

IV. Обговорення основного змісту та структури підготовлених студентами бесід з учнями на задану тему.

Підбиття підсумків заняття

Практичні заняття № 4-5
Тема: НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР (4 години)

Мета: систематизувати теоретичні знання студентів про основні підходи до вивчення національного характеру в психологічній і філософській науках; ознайомити студентів з проявами та рисами українського національного характеру; навчити студентів

виокремлювати за описами основні риси національного характеру; розвивати аналітико-синтетичні здібності та формувати дидактичні навички у майбутніх педагогів.

Попередня підготовка до заняття

І. Питання для підготовки до практичного заняття

1. Поняття про етнічно-зумовлені властивості особистості.
2. Поняття про національний характер.
3. Формування національного характеру. Риси національного характеру українців.
4. Національні здібності та національний темперамент: проблема розмежування.

Рекомендована література:

1. Баронин А.С. Этническая психология / А.С. Баронин. – К.: Тандем, 2000. – С. 86-129.
2. Налчаджян А.А. Этнопсихология / А.А. Налчаджян. – СПб: Питер, 2004. – С. 108-119.
3. Пірен М.І. Основи етнопсихології / М.І. Пірен. – К.: Друкарня МВС України, 1998. – С. 100-139.
4. Савицька О.В. Етнопсихологія: Курс лекцій / О.В. Савицька. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. – С. 25-26.
5. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Т.Г. Стефаненко. – М.: Аспект-Пресс, 2003. – 368 с.

ІІ. Підготувати план та викласти основний зміст бесіди з учнями на одну з тем:

"Характер особистості та національний характер",
"Національний характер: природа, формування, прояви".

ІІІ. Описати 1-2 етикетну норму, 1-2 звичаї суто українського вжитку. Проаналізувати потребу в їх виникненні й збереженні.

IV. Підібрати за творами українських (або зарубіжних) письменників психологічний опис образу українця (росіянина, єврея, японця, німця тощо – на вибір викладача).

V. Виписати в термінологічний словник значення таких понять: національний характер, теорія успадкування рис національного характеру, національні здібності, національний темперамент.

Аудиторна робота

І. Обговорення питань згідно з планом практичного заняття.

ІІ. Розв'язування психологічних завдань:

1. І.Кант написав: "Французький народ з-поміж інших вирізняється великим смаком у громадському житті, французи дуже ввічливі. Зворотна сторона медалі – це їх жвавість, недостатня стриманість до обдуманих рішень, а при світлому і ясному розумі – легковажність, "дух вільності"".

Вкажіть, яке етнопсихологічне явище описав І.Кант? Дайте йому загальну характеристику.

2. *Прокоментуйте таке висловлювання А. Павловського:*

"Я знайшов у них щось приємне, меланхолійне, що відрізняє їх, можливо, від усіх жителів земної кулі. Вони мають природну уважність, гостроту, схильність до музики і здібності до співу. Гостинність і простота взаємин становлять їх суттєві риси, у вчинках – прості, у справах – справедливі, у розмовах – відверті, хоча часто делікатні та дуже хитрі; в намірах солідні, люблять охайність, чистоту, працюють тихо, але ґрунтовно. У пристрастях рідко бувають помірними. До наук схильні, здається від природи".

Яке етнопсихологічне поняття описано у фрагменті? Назвіть його ознаки.

3. *Прокоментуйте таке твердження І.С.Кона:*

"…щоб зрозуміти характер народу, потрібно вивчати, перш за все, його історію, суспільний лад і культуру; індивідуально-психологічні методи тут недостатні".

Які методи, на Вашу думку, необхідно використовувати для вивчення національного характеру?

ІІІ. Обговорення основного змісту та структури підготовлених студентами бесід з учнями на задану тему

IV. Лабораторно-практичне завдання

Виявлення типових рис національного характеру українців, росіян та представників інших етносів

Мета: навчитися за описами національних характерів представників різних етнічних спільностей виокремлювати основні, типові риси національного характеру кожного з представлених етносів;

навчитися відокремлювати прояви національного характеру, опис зовнішності представника етносу від опису рис національного характеру.

Хід роботи:

Академічну групу необхідно поділити на мікрогрупи з 3-4 студентів. Кожна мікрогрупа отримує картки, на яких подано завдання та описи представників різних етнічних груп за літературними та історико-етнографічними творами.

Після виконання завдань у мікрогрупах готуються висновки. Організовується обговорення.

Завдання до карток:

Уважно перечитайте запропоновані уривки літературних та історико-етнографічних творів.

Користуючись цими описами:

1) виділіть визначальні риси національного характеру українців, росіян, німців і євреїв та класифікуйте їх до трьох видів (позитивні, негативні, нейтральні) й запишіть до табл. 1;

2) випишіть ознаки зовнішності представника кожної етнічної спільності, які зафіксовані у запропонованих уривках (табл. 2).

Особливу **увагу зверніть** на необхідність виокремлення саме *рис характеру, а не їх проявів*. Якщо це можливо, то за проявами національного характеру визначте рису національного характеру.

Таблиця 1

Перелік рис національного характеру різних етносів

Риси національного характеру українців			Риси національного характеру росіян			Риси національного характеру євреїв			Риси національного характеру німців		
позитивні	негативні	нейтральні	позитивні	негативні	нейтральні	позитивні	негативні	нейтральні	позитивні	негативні	нейтральні

Таблиця 2

Опис зовнішності представників різних етносів

Особливості зовнішності українців	Особливості зовнішності росіян	Особливості зовнішності євреїв	Особливості зовнішності німців

На основі проведеного аналізу необхідно зробити такі **висновки**:

а) які риси національного характеру (позитивні, негативні, нейтральні) переважають у запропонованих описах. Чим це можна пояснити?

б) чи можна розглядати типову зовнішність представника певного етносу?

в) чи завжди одна й та ж риса характеру має однакові прояви у різних етносах? Проілюструйте це на прикладах.

Уривки літературних та історико-етнографічних творів, пропоновані студентам для аналізу:

1) Високий, статний, з круглими очима, підстриженою бородою, прямим носом, червоними, мов малини, вустами. Він був веселий, говіркий, дотепний, сипав жартами і забавляв мабуть ціле товариство, бо всі громадилися і тиснулися навколо нього.

(Опис єврея за твором І.Франка "Борислав сміється")

2)...Герман Гольдкремер, найповажніший, найбагатший від усіх присутніх обивателів. Стриманий, тихий, а навіть трохи чогось маркітний, хоч і намагався не показувати того.

(Опис єврея за твором І.Франка "Борислав сміється")

3) Швидко цілий плац був заповнений людьми, котрі, за своїм звичаєм говорили всуміш, голосно і борзо снували, мов мурашки у розваленій купині, оглядали все і немов фіксували все очима, а відтак зітхали і похитували головами, немовби разом і дивувалися багатству Леона, і жалували, що це багатство у нього, а не в їх руках.

(Опис єврея за твором І.Франка "Борислав сміється")

4) Рифка була бідною, працьовитою дівчиною. Куди поділася тогочасна Рифка: проворна, працьовита, жартівлива і вдоволена

тим, що мала? Двадцять літ минуло коли вона, здорова, міцна, працьовита була… Від народження сильна і здорова, вона потребувала руху, праці. справи, якими могла б займатися. Важке життя і праця, звичайно, розвинули її тіло та силу, однак зовсім не вплинули на її розум, думки. Вона виросла в цілковитій невідомості та темноті духовній, не мала навіть тієї природної здібності та "розторопності", яку ми зазвичай помічаємо у сільських дівчат.

(Опис єврея за твором І.Франка "Борислав сміється")

5) Карл Францович – цей високий, статечний чоловік, з густим сивим волоссям і ясними очима, був не дуже балакучим. На хуторі в нього все мало своє місце. Хуторяни жили в достатку, навіть в неврожайні роки – помітно було ощадливого і розумного господаря. На токах було багато пшениці і Карлу Францовичу радили поставити гуральню, та він не хотів святий хліб переводити на те, що людей з розуму зводить.

(Опис німця за твором Т. Шевченка "Музикант")

6) Народ мужній, благородної раті, сором'язливий, чесний і правдивий. Разом з тим це народ обережний, добросовісний, можна сказати, що має повільний і неповороткий характер.

(Опис німця за працями Гердера)

7) Чацький – це романтик, однак такий романтик, що вирізняється прагматичними здібностями. Він підкорює глибоким і гострим розумом, благородною палкістю, почуттям честі, шаною до свого дому, силою волі та мужністю, незалежністю і принциповістю, ніжністю та сердечністю, саркастичною іронією.

(Опис росіянина за критичними статтями про "Горе від розуму" О.Грибоїдова)

8) Перше враження, що справляє на Вас вигляд цієї людини, це почуття якоїсь грубої, важкої, але чарівної сили. Складений він був незграбно, "збитень", як кажуть у нас, однак від нього так і несло незламним здоров'ям, і – дивна справа – його ведмежа статура набувала якоїсь своєрідної грації, що походила, можливо, від абсолютно спокійної впевненості у власній могутності. Важко було з першого разу вирішити, до якого прошарку належав цей Геркулес. Особливо вражала мене у ньому суміш якоїсь вродженої природної люті і такого ж вродженого благородства, – суміш, якої я не зустрічав ні в кому іншому.

(Опис росіянина за твором І.С. Тургенєва "Записки мисливця")

9) Така постава! Один зріст чого тільки вартий, сила, погляд! Не образить, не переб'є, лагідний. А сердиться – неначе грім гримить. Бенкет задасть – Москву споїть!

(Опис росіянина за твором І.С. Тургенєва "Записки мисливця")

10) Тримає вона себе грізно, одноосібно управляє великим головльовским маєтком, живе самотньо, за розрахунком, майже скупо, із сусідами не дружить, місцевій владі благодіє, а від дітей вимагає, щоб вони при кожному вчинкові запитували себе, що про це матінка скаже? В цілому має характер самостійний, непохитний та інколи норовливий.

(Опис росіянина за твором М.Е.Салтикова-Щедріна "Господа Головльови")

11) Росіяни не люблять вільних мистецтв і високих наук. Вони вирізняються кмітливістю та хитрістю, користуються своїм розумом, у всьому шукають вигоду та користь. Вони уникають правди і вдаються до брехні. Самі дуже рідко вірять будь-кому. Всі вони, особливо ті, хто за щастям чи багатством, родом або чином знаходяться вище над станом простолюдинів, дуже пихаті та бундючні, чого вони не приховують по відношенню до чужинців і відкрито це демонструють своїм виразом обличчя, своїми словами і вчинками…

У спалахах гніву та у сварках вони вживають численні огидні слова та глум, мовлять їх не лише дорослі та старі, але й малі діти….

(Опис росіянина за твором Адама Омарії "Опис подорожі у Маковію і через Московію до Персії й назад")

12) Українці люблять свободу і простір. У них високо розвинуті особистісні засади, що виявляються у почуттях власної гідності, незалежності, індивідуалізмі. Якщо українцю сказали, що прохання виконати неможливо, то він більше не стане просити; не дозволяє, щоб його принижували грубими словами, він поважає себе.

(Опис українця за працями М.Костомарова)

13) Я знайшов у них щось приємне, меланхолійне, що відрізняє їх, можливо, від усіх жителів земної кулі. Вони мають природну уважність, гостроту, схильність до музики і здібності до співу. Гостинність і простота взаємин становлять їх суттєві риси, у вчинках

– прості, у справах – справедливі, у розмовах – відверті, хоча часто делікатні та дуже хитрі; в намірах солідні, люблять охайність, чистоту, працюють тихо, але ґрунтовно. У пристрастях рідко бувають неміірними. До наук схильні, здається від природи.

(Опис українця за твором А.Павловського "Граматика малоросійського мовлення")

14) Палкий, як порох, сміливий як голодний вовк, високого зросту, статний, бравий, широкоплечий, як із заліза зроблений; меткий як заєць, співун, реготун. Повновидий, рум'яний, з чорними веселими очима, з чорним лискучим вусом.

(Опис українця за твором Панаса Мирного "Хіба ревуть воли, як ясла повні")

15) Немолодий чоловік, коренастий, з довгими вусами, із закрученим за вухо оселедцем, не кидав свого запорозького звичаю – воювання.

(Опис українця за твором Панаса Мирного "Хіба ревуть воли, як ясла повні").

Підбиття підсумків заняття

Практичні заняття № 6-7
Тема: ЕТНОЦЕНТРИЗМ, ЙОГО ПРОЯВИ ТА РІЗНОВИДИ (4 години)

Мета: узагальнити та поглибити знання студентів про динамічні характеристики етносу; навчити студентів визначати динамічні характеристики етносу за описами; ознайомити студентів з проективною методикою з вивчення етнічних стереотипів та зробити висновки про їх різновиди, структуру та специфіку; формувати у майбутніх педагогів дослідницько-пошукові та дидактичні здібності.

Попередня підготовка до заняття

І. Питання для підготовки до практичного заняття

1. Поняття етноцентризму та його різновиди.
2. Етностереотипи та їх різновиди. Механізми появи етностереотипів.
3. Етнічна установка.
4. Основні чинники національних особливостей психіки.

Рекомендована література

1. Налчаджян А.А. Этнопсихология / А.А. Налчаджян. – СПб: Питер, 2004. – С. 346-378.
2. Савицька О.В. Етнопсихологія: Курс лекцій / О.В. Савицька. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. – С. 27-29.
3. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Т.Г. Стефаненко. – М.: Аспект-Пресс, 2003. – С. 236-255.

ІІ. Підготувати план та викласти основний зміст бесіди з учнями на одну з тем:

"Етноцентризм як соціально-психологічне явище".

"Що таке етнічний стереотип і як він утворюється".

ІІІ. Описати автостереотип українця.

IV. Виписати в термінологічний словник значення таких понять: етноцентризм, войовничий етноцентризм, гнучкий етноцентризм, етностереотипи, автостереотипи, гетеростереотипи, ядро стеретипу, етнічна установка.

Аудиторна робота

І. Обговорення питань згідно з планом практичного заняття.

ІІ. Розв'язування психологічних завдань:

1. *Яку етнічну ознаку описав Л.Гумільов у такому епізоді:*

До трамваю, у якому їдуть представники різних народів, заходить агресивно налаштований п'яничка. У ситуації, що склалася, росіянин скаже кілька сакраментальних слів, німець кликатиме міліціонера, татарин відійде в бік, грузин схопить п'яничку і намагатиметься викинути його з трамваю.

2. У XVIII столітті англієць описувався як людина бездоганно чесна, порядна і релігійна, цьому сприяло переконання у високому моральному рівні англійської літератури. У XIX столітті інформація про Англію стає різноманітнішою, у зв'язку з чим ідеалізований образ англійця поступово тьмяніє. З точки зору моралі його вже не можна віднести до людського ідеалу у порівнянні з представниками інших народів.

Проаналізувавши це твердження, опишіть механізм утворення етнопсихологічного феномену, про який йдеться.

3. Студентам Прінстонського університету запропонували список з 84 особистісних рис, з яких необхідно було вибрати п'ять найбільш характерніших для таких десяти етнічних груп: білих американців, афроамериканців, британців, ірландців, німців, італійців, євреїв, китайців, японців і турків. Брейлі й Кац виявили високий ступінь згоди у приписуванні студентами певних рис тим або іншим етносам.

За допомогою якого етнопсихологічного явища можна інтерпретувати результати цього експерименту? Відповідь обґрунтуйте.

4. Студентам з десяти країн світу запропонували "заселити" безлюдну планету жителями своєї та ще семи інших країн, заповнивши "порожню" карту з двома півкулями. У експерименті було помічено, що частина студентів виявляли такі тенденції: вони розмістили свою країну в центрі малюнка таким чином, що вона межувала з усіма іншими державами і мала левову частку території. На противагу, інші студенти розмістили у центрі не "свою" країну, а ту, що на їх думку, досягла найвищого рівня розвитку, або ж намагалися певним чином об'єднати країни на новій планеті.

Визначте, яке явище етнопсихологічного буття вивчалося у цьому експерименті? Поясніть отримані результати експерименту.

IV. Обговорення основного змісту та структури підготовлених студентами бесід з учнями на задану тему.

V. Лабораторно-практичне завдання

ПРОЕКТИВНА МЕТОДИКА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ЕТНІЧНИХ СТЕРЕОТИПІВ Т.В. ІВАНОВОЇ [35]

Мета: ознайомитися з проективною методикою вивчення етнічних стереотипів; навчитися здійснювати обробку та інтерпретувати отримані результати; визначити на основі отриманих результатів структуру та специфіку гетеро- та автостереотипів.

Матеріали та обладнання: аркуш паперу білого кольору, олівець, гумка.

Інструкція. Намалюйте українця, росіянина та американця. Малюнок повинен відображати найтиповіші, на Вашу думку, особливості кожної нації. На виконаному малюнку вкажіть Ваш вік, стать і національність.

Обробка та інтерпретація отриманих результатів

Для обробки результатів дослідження утворюють мікрогрупи з 5-8 студентів. Студентам пропонується уважно розглянути свої малюнки і малюнки своїх одногрупників та порівняти їх з малюнками, отриманими від викладача.

Аналіз усіх малюнків здійснюється за такою **схемою**:

Крок перший. Характеристика вибірки:

а) відокремити роботи, що виконані представниками різних етнічних спільностей;

б) у кожній групі розподілити малюнки за критерієм статі;

в) у межах кожної групи виділити малюнки, що виконані особами різного віку.

Крок другий. Характеристика образів і символів на малюнках.

Розглядаючи малюнки з кожної групи, підрахувати символи та образи, які містять малюнки представників різної статі та віку.

Отримані результати необхідно подати до табл. 1 і табл. 2.

Таблиця 1

Якісна характеристика образів та символів на малюнках

Якість образів певної категорії	Зображення українців	Зображення росіян	Зображення американців
Абстрактні			
Побутові особливості життєдіяльності			
Їжа			
Напої			
Алкоголь			
Національно-побутові символи			
Праця в побуті			
Звичаї, традиції, дозвілля			
Економічне життя			
Елементи реклами			
Техніка			
Промисловість			
Політичне життя			
Оточуюче середовище проживання			
Окремий індивід як представник етносу			
Негативна символіка			

Таблиця 2

Кількісна характеристика образів та символів на малюнках

Категорія образів	Українці				Росіяни				Американці			
	Чоловіки		Жінки		Чоловіки		Жінки		Чоловіки		Жінки	
	До 20р.	Від 21р	До 20р.	Від 21р	До 20р.	Від 21р	До 20р.	Від 21р	До 20р.	Від 21р	До 20р.	Від 21р
Абстрактні малюнки												
Конкретні зображення												
Побутові особливості життєдіяльності												
Їжа												
Напої												
Алкоголь												
Національно-побутові символи												
Праця в побуті												
Звичаї, традиції, дозвілля												
Економічне життя												
Елементи реклами												
Техніка												
Промисловість												
Політичне життя												
Оточуюче середовище проживання												
Окремий індивід як представник етносу												
Негативна символіка												

Необхідно зробити такі **висновки** про особливості етнічних стереотипів:

а) переважання символів з певної категорії у авто- та гетеростереотипах "далеких" та "близьких" етнічних спільностей. Вказати чинники цього переважання;

б) виділити групу чинників, які впливають на формування етностереотипу та зміни у ньому;

в) де і з якою метою можна використовувати отримані знання про специфіку етнічних стереотипів.

Підбиття підсумків заняття

Практичне заняття № 8
Тема: ЕТНОКУЛЬТУРНА ВАРІАТИВНІСТЬ СОЦІАЛІЗАЦІЇ (2 години)

Мета: поглибити знання студентів про етнічні особливості соціалізації; з'ясувати сутність і специфіку процесів соціалізації, інкультурації та культурної трансмісії; формувати навички роботи у групі.

Попередня підготовка до заняття

І. Питання для підготовки до практичного заняття

1. Поняття соціалізації, інкультурації й культурної трансмісії, взаємозв'язок та відмінності між ними.
2. Порівняльно-культурні вивчення соціалізації:
 а) архівні дослідження соціалізації Р. Ронера та Г. Баррі;
 б) польові дослідження соціалізації Б. та Дж. Уайтінгів;
 в) експериментальні дослідження соціалізації У. Ламберта.
3. Розгляд підліткової кризи як періоду переходу до світу дорослих.

Рекомендована література

1. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Т.Г. Стефаненко. – М.: Аспект-Пресс, 2003. – С. 102-128.
2. Этническая психология: Хрестоматия / Под ред А.И. Егоровой. – СПб.: Речь, 2003. – С. 289-314.
3. Мацумото Д. Психология и культура / Д. Мацумото. – СПб: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – С. 153-158.

II. Підготувати план та викласти основний зміст бесіди з учнями на тему:

"Що таке культура і як ми її засвоюємо?"

III. Проілюструвати на прикладах процеси соціалізації та інкультурації (по 2-3 приклади до кожного процесу). Визначити агентів соціалізації у кожному з наведених прикладів.

IV. Анотування:

а) Мацумото Д. Культура, воспитание детей, родительские обязанности и семьи // Психология и культура / Д. Мацумото. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – С. 153-158.

V. Виписати у термінологічний словник значення таких понять: соціалізація, інкультурація, культурна трансмісія, культура, агенти соціалізації.

Аудиторна робота

I. Обговорення питань згідно з планом практичного заняття.

II. Робота в мікрогрупах

Студенти об'єднуються у групи по 4-6 осіб. У групах зачитують підготовлені заздалегідь приклади соціалізації та інкультурації, визначають агентів соціалізації. Після закінчення роботи у мікрогрупах організовується обговорення результатів.

III. Обговорення основного змісту та структури підготовлених студентами бесід з учнями на задану тему.

IV. Робота з етнопсихологічним опитувальником.

Студентам пропонується відповісти на запитання етнопсихологічного опитувальника.

Після закінчення роботи студенти повинні:

а) запропонувати спосіб обробки результатів;

б) спрогнозувати результати опитування;

в) визначити можливості використання етнопсихологічного опитувальника у навчально-виховному процесі школи.

ЕТНОПСИХОЛОГІЧНИЙ ОПИТУВАЛЬНИК [7, с.74-79]

Інструкція. Уважно прочитайте запитання і всі варіанти відповідей. Потім виберіть відповідь, яка відповідає Вашій думці, та обведіть кружечком номер цього варіанту. Якщо відповіді, яка б

Вас влаштовувала, немає, то впишіть її самі у вільній графі. При заповненні таблиці слід поставити позначку в графі, яка відповідає Вашій думці. Будь ласка, не пропускайте запитань і не радьтеся з оточуючими, а висловлюйте власну думку.

1. Наскільки добре Ви володієте рідною мовою?

а) вільно розмовляю читаю, пишу;

б) вільно розмовляю, але не читаю і не пишу;

в) розумію і можу порозумітися;

г) не володію.

2. Якою мовою Ви найчастіше розмовляєте вдома?

а) тільки рідною;

б) переважно рідною;

в) однаковою мірою рідною та іноземною;

г) в основному іноземною;

д) тільки іноземною.

3. Якою мовою Ви розмовляєте зі своїми друзями, знайомими вашої національності у навчальному закладі та в інших місцях?

а) тільки рідною;

б) в основному рідною;

в) однаковою мірою рідною та іноземною;

г) в основному іноземною;

д) тільки іноземною.

4. Якщо де-небудь на вулиці, в якому-небудь закладі, громадському місці Вам необхідно було б звернутися до людини Вашої національності, то якою мовою Ви б звернулися?

а) тільки рідною;

б) іноземною;

в) це залежить від конкретної ситуації.

5. Поясніть, будь ласка, Ваш вибір відповіді на попереднє запитання.

____

____

____

____

____

____

6. Якою мовою Вам приємно було б спілкуватися (розмовляти) в позаурочний час з викладачами Вашої національності?

а) своєю рідною мовою;

б) іноземною;

в) мені байдуже.

7. Чи дратує Вас, коли у колективі люди однієї національності розмовляють своєю рідною мовою, а всі решта їх не розуміють?

а) дратує, оскільки я вважаю, що в багатонаціональному колективі потрібно розмовляти доступною для усіх мовою;

б) дратує, хоча я вважаю, що люди мають право розмовляти своєю мовою де завгодно і коли завгодно;

в) ні, мене це не дратує, я вважаю, що це цілком природно;

г) мені байдуже.

8. Нижче подано список деяких видів діяльності. Будь ласка, відмітьте (поставте позначку у відповідній графі) як часто ви приділяєте час кожному з них.

№ з/п	Вид занять	Завжди	Дуже часто	Часто	Деколи	Рідко	Ніколи
1.	Читання книг рідною мовою						
2	Читання газет, журналів рідною мовою						
3	Прослуховування народних пісень, музики						
4	Перегляд телепередач рідною мовою						
5	Інтерес до національного прикладного мистецтва						

9. Спробуйте пригадати і назвати відомі Вам українські народні казки, пісні танці, оповідання, легенди.

10. Скажіть, будь ласка, які пісні та танці Вам найбільше подобаються?

а) національні пісні і танці;

б) пісні і танці різних народів нашої країни і зарубіжні, але надаю перевагу все-таки національним;

в) подобаються різні пісні і танці однаковою мірою – свої національні, народні, закордонні;

г) пісні і танці народів нашої країни;

д) подобаються закордонні пісні й танці.

11. Чи вважаєте Ви, що необхідно збільшити друк книг про історичне минуле свого народу?

а) так, це необхідно;

б) достатньо того, що є;

в) ні, не обов'язково;

г) важко відповісти.

12. Як Ви вважаєте, чи обов'язково отримувати згоду батьків при одруженні?

а) так, обов'язково;

б) мабуть, не обов'язково;

в) ні, не обов'язково;

г) важко відповісти.

13. Як би Ви поставилися до того, що хтось з Ваших близьких родичів одружиться з людиною іншої національності?

а) вважаю такий шлюб небажаним;

б) надаю перевагу людині своєї національності, але заперечувати не став би;

в) національність у шлюбі немає значення, якщо жінка (чоловік) дотримується звичаїв свого народу;

г) національність у шлюбі немає ніякого значення;

д) важко відповісти.

14. Якщо Ви не одружені, то як би Ви хотіли одягнутися на своєму весіллі?

а) у національний одяг;

б) у національний одяг з елементами сучасного вбрання;

в) в сучасний костюм з елементами національного одягу;

г) в сучасний костюм;

д) важко відповісти.

15. А якому весіллю Ви б надали перевагу?

а) урочистому обіду;

б) обіду з елементами національного обряду;

в) національному обряду, але не старовинному;

г) старовинному обряду;

д) важко відповісти.

16. Що, на Вашу думку, повинно бути основним при визначенні національності людини (виберіть лише одну ознаку)?

а) національність батьків;
б) національність матері;
в) мова в сім'ї;
г) власне побажання;
д) місце та країна проживання;
е) що ще (вкажіть) ______________________.

17. Як Ви вважаєте, чим передусім відрізняються представники різних національностей (можна відзначити три ознаки)?

а) рисами характеру, психологією;
б) особливостями поведінки;
в) культурними традиціями, звичаями;
г) зовнішнім виглядом;
д) віруваннями;
е) важко визначити;
є) немає різниці;
ж) важко відповісти;
з) Ваш варіант (вкажіть) ______________________

18. Що, на Вашу думку, зближує Вас з людьми Вашої національності (можна відзначити до трьох ознак)?

а) рідна мова;
б) народні звичаї, обряди, культура;
в) спільне історичне минуле;
г) релігія;
д) зовнішній вигляд;
е) риси характеру, психологія;
є) спільна поведінка;
ж) родинні зв'язки;
з) ніщо не зближує;
и) важко сказати;
і) що ще ______________________.

19. Скажіть, будь ласка, хто за національністю Ваші близькі друзі? (дайте відповідь у кожному варіанті)

а) за спільним навчанням ______________________
б) за місцем проживання ______________________

20. Які риси характеру Ви найбільше цінуєте в:

а) українців ______________________;
б) росіян ______________________;
в) білорусів ______________________;
г) поляків ______________________;
д) ______________________
(вкажіть іншу національність та її риси).

21. А тепер, будь ласка, напишіть деякі відомості про себе:

а) вік (в повних роках) ______________________;
б) національність______________________;
в) стать ______________________;
г) місце проживання (село, місто) ______________________.

Підбиття підсумків заняття

Практичне заняття № 9
Тема: НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА СПЕЦИФІКА МОВЛЕННЄВОГО СПІЛКУВАННЯ (2 години)

Мета: узагальнити та систематизувати знання студентів про етнічні особливості мовлення та мовленнєвого спілкування; розглянути основні теорії мовленнєвої діяльності; навчити студентів за описом визначати етнопсихологічні умови та фактори мовленнєвого спілкування.

Попередня підготовка до заняття

І. Питання для підготовки до практичного заняття

1. Мова. Мовлення. Спілкування. Науки, які вивчають специфіку мовленнєвого спілкування.
2. Національно-культурні чинники мовленнєвого спілкування.
3. Рівні етнічних відмінностей мовленнєвого спілкування.
4. Етнопсихолінгвістика, психолінгвістика, етнопсихолінгвістика.
5. Психолінгвістика як наука про процеси кодування і декодування мовної інформації.
6. Генеративна граматика.
7. Психолінгвістика як теорія мовленнєвої діяльності.

Рекомендована література

1. Савицька О.В. Етнопсихологія: Курс лекцій / О.В. Савицька. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний

педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. – С. 29-34.
2. Коул М. Культура и мышление: психологический очерк / М. Коул, С. Скрибнер; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1977. – С. 54-80.
3. Национально-культурная специфика речевого поведения / Ред. коллегия: А.А. Леонтьев, Ю.А. Сорокин, Е.Ф. Тарасов. – М., 1977. – 324 с.

II. Підготувати план та викласти основний зміст бесіди з учнями на одну з тем:

"Двох рідних мов не буває",

"Національна специфіка мовленнєвої поведінки".

III. Проілюструвати на прикладах рівні етнічних відмінностей мовленнєвого спілкування (4-5 прикладів).

IV. Анотування:

а) Коул М. Культура и мышление: психологический очерк / М. Коул, С. Скрибнер; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1977. – С. 54-80.

V. Виписати у термінологічний словник значення таких понять: мова, мовлення, спілкування, рівні етнічних відмінностей мовленнєвого спілкування, психолінгвістика, генеративна граматика, теорія мовленнєвої діяльності.

Аудиторна робота

I. Обговорення питань згідно з планом практичного заняття.

II. Розв'язування психологічних завдань:

1. *Прокоментуйте слова В. Сосюри:*

"З одного боку звичаї нації відбиваються у мові, а з іншого боку саме мова значною мірою формує націю".

Охарактеризуйте мову як одну з основних ознак етносу.

2. *Прокоментуйте наступні висловлювання, спираючись на отримані знання з етнопсихології:*

а) "Різні раси (нації) не можуть говорити однією й тією ж мовою. Випадковості захворювань, комерційних інтересів можуть, без сумніву, змусити який-небудь народ прийняти чужу мову, однак упродовж небагатьох поколінь запозичена мова цілковито перебудовується. Така перебудова буде глибшою, якщо раса, у якої мову було запозичена, значною мірою відрізняється від тієї, котра цю мову запозичила" *(Г. Лебон);*

б) "Мова –... не лише одна із стихій народності, але й найдосконаліший її зразок… Коли б єднання людства за мовою і взагалі за народністю було б можливе, воно було б згубним для загальнолюдської думки… немає мови й говірки, які б не були здатними стати знаряддям неосяжної, різнобічної та глибокої думки" *(О.О. Потебня);*

в) "Мова – це наша національна ознака, в мові наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова – це форма нашого життя, життя культурного і національного, це форма національного організування. Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб… Звичайно, не сама по собі мова, а мова, як певний орган культури, традицій… і поки живе мова – житиме й народ, його національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розпорошиться з-поміж інших народів" *(І. Огієнко);*

г) "Мова не є засобом для вираження готової думки, а засобом для її створення…, вона не відображення світогляду, який вже склався, а діяльність, що його складає" *(О.О. Потебня);*

д) "Мова – це п'ята ефірна стихія, яка обволікає національний простір, і зменшення її сфери призводить до появи своєрідних озонних отворів, крізь які вривається чорна енергія, що деморалізує народ… Мова – це певним чином і антропологія. Зміна мови не може не позначитися на зміні антропологічного типу. Водночас із зменшенням об'єму пам'яті зазнають змін і півкулі головного мозку. Якщо замість 40 найменувань криги у балкарців чи 30 назв снігу у ненців вживається лише одна – просто "сніг", і просто "крига", то, зрозуміла річ, це не може не позначитися на усіх параметрах того чи іншого генотипу" *(П. Мовчан);*

е) "Мова для культури – те саме, що центральна нервова система для людини" *(С. Лем).*

3. *Прокоментуйте висловлювання В.О. Сухомлинського:*

"Без поваги, без любові до рідного слова не може бути ні всебічної людської вихованості, ні духовної культури… Мовленнєва культура – це живодайний корінь культури розумової, всього розумового виховання, високої, справжньої інтелектуальності".

Опишіть як, на Вашу думку, може поєднуватися національне виховання та вивчення рідної мови.

4. Російська мова вирізняється багатством невизначеності у порівнянні з іншими мовами. Розпливчастих форм висловлювань

(наприклад, нескінченні ніби-то, мабуть, може бути й т. ін.), невизначених займенників у ній значно більше, ніж в інших мовах.

Як, на Вашу думку, такі особливості мови можуть відображатися на змісті та якості творів, які перекладаються з російської мови на європейські? Чи можна те ж саме сказати про українську мову? Обґрунтуйте свою думку і наведіть приклади.

6. *Визначте, які групи національно-культурних чинників спілкування представлено в таких прикладах:*

а) полінезійці обіймають та потирають один одному спини при зустрічі;

б) німці тримають двері при розмові зачиненими, тоді як американці навпаки – відчиненими, оскільки людина, яка стоїть на порозі, на думку німця, перебуває в приміщенні, а на думку американця – назовні;

в) у Чехії тривалий час студенти, вітаючись з деканом, говорили: "Товариш декан або Ваша Спектабилита";

г) ескімоси з річки Коппер вітають чужеземців ударом кулака по голові чи по плечу;

д) "...на мою думку, – пише В. Ла Барра – південні китайці ходять зовсім інакше, ніж сенегальці, хоча ті та інші ходять босоніж; бенгальці високо піднімають ноги, сильно згинають лікті та коліна при ходінні, тоді як пенджабці тримаються дуже прямо, як ляльки, все їх тіло скуте при ходінні";

е) у слов'ян (українців, росіян) звертання до певної особи на ім'я, на ім'я та по батькові, чи на прізвище чітко визначається соціальними й віковими ознаками;

є) у японців листя папороті означає побажання численних успіхів у Новому році, а у росіян це листя асоціюється зі смертю та кладовищем; у монголів білий колір – це символ благополуччя і чистоти, жовтий колір символізує кохання, тоді як у росіян жовтий – це колір зради, а білий – це символ чистоти і свіжості;

ж) американці, зазвичай, ображаються на те, що іноземці дуже наближаються у процесі спілкування, для англійців американці стоять занадто близько, говорять голосно та не дивляться співрозмовникові в очі;

з) специфічне японське невербальне привітання – це поклон, коли той, що зустрічає, згинається навпіл, застигає на місці, опускає

голову, а потім крадькома кидає погляд, щоб одночасно розігнутися. За час поклону необхідно оцінити свого візаві;

к) форми привітання: "Доброго дня! (вечора чи ранку)", "Добридень!", "Здрастуйте, як справи?", "Здоровенькі були!", "Привіт!", "Здоров був!" й т. ін. використовуються згідно із соціальним статусом того, з ким вітаються, з його віком і ситуацією привітання;

л) певний порядок вказування імені та прізвища у різних мовах та культурах, додавання певних слів (сер, фрау й т. ін.);

м) на поведінку гостя абхазького дому накладено обмеження, якого немає в багатьох слов'янських народів: гість не повинен говорити дівчині з цього дому про своє кохання;

н) калина в українців є символом дівочої краси та жінки; у росіян цим символом є береза чи горобина;

о) європейський архітектор бачить лінію, а японський – точку, як перетин ліній. Тому, в Японії називають перехрестя, а не вулиці. Будинки нумеруються не за порядком, а за часом будівництва;

п) стереотипна форма розмови в Японії, в якій переважають самозницущувальні форми: "жалюгідний тип буде говорити про свою негідну дружину, про своїх дітей-кретинів, про ваші царські хороми, про вашу дружину, яка має осяйну красу і т.д.".

Підбиття підсумків заняття

ПРАКТИКУМ

Частина 2
ЗМІСТ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ ДЛЯ СПЕЦІАЛЬНОСТІ 8.03010201. ПСИХОЛОГІЯ

Практичне заняття № 1
Тема: ЕТНІЧНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК ГАЛУЗЬ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ (2 години)

Мета: поглибити та узагальнити знання студентів про специфіку етнічної психології, її основні концепції та теорії, етапи становлення і розвитку; формувати навички ведення дискусії.

Попередня підготовка до заняття

І. Питання для підготовки до практичного заняття

1. Предмет, завдання і функції етнопсихології.
2. Філософські дослідження епохи Просвітництва (Дж. Віко, О. Конт, Ш.-Л. Монтеск'є, І. Гердер, Г. Гегель).
3. Психологія народів та історична психологія (Г. Штейнталь, М. Лацарус, В. Вундт).
4. Дослідження закономірностей соціальних явищ (Е. Дюркгейм, Г. Лебон. Ф. Тенніс).
5. Дослідження первісних культур (Спенсер, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Строс, Дж. Фрейзер).
6. Становлення етнопсихологічних знань в Україні.
7. Методи дослідження в етнопсихології.
8. Зв'язок етнопсихології з іншими науками.

Рекомендована література:

1. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 375 с.
2. Баронин А.С. Этническая психология. / А.С. Баронин. – К.: Тандем, 2000. – С. 7-28.
3. Етнопсихологія: Навчально-методичний посібник / За ред. Л.Е. Орбан, В.Д. Хруща. – Івано-Франківськ, 1994.– С. 7-16.

4. Коул М. Культура и мышление: психологический очерк / М. Коул, С. Скрибнер; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1977. – 262 с.
5. Коул М. Культурно-историческая психология / М. Коул. – М.: Когито-центр, 1997. – 432 с.
6. Лебедева Н.М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию / Н.М. Лебедева. – М.: Ключ-С, 1999. – 270 с.
7. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление / Л. Леви-Брюль // Психология мышления / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер и В.В. Петухова. – М: Изд-во МГУ, 1980. – С. 130-140.
8. Пірен М.І. Основи етнопсихології: Підручник / М.І. Пірен – К.: Друкарня МВС України, 1998. – С. 6-49.
9. Савицька О.В. Етнопсихологія: Курс лекцій / О.В. Савицька. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. – С. 4-18.
10. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Т.Г. Стефаненко. – М.: Аспект-Пресс, 2003. – С. 29-44, 46-100.
11. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К.: Орій, 1992. – 230 с.

ІІ. Виписати у термінологічний словник значення таких понять: етнопсихологія, етнографія, соціальна психологія, етнопедагогіка, крос-культурне і стандартне дослідження; функції, завдання та методи етнопсихології, концепції базової та модальної особистості, концепція "Культура і особистість", географічний детермінізм, колективна душа, колективні уявлення, етапи становлення етнопсихологічних знань в Україні.

Аудиторна робота

І. Обговорення питань згідно з планом практичного заняття.

ІІ. Розв'язання психологічних завдань:

1. Охарактеризуйте підхід Геродота до пояснення чинників етнічних відмінностей у такому висловлюванні:

"Подібно до того, як небо в Єгипті інше, і як річка у них відрізняється певними природними властивостями у порівнянні з іншими річками, так і звичаї й норов єгиптян майже в усіх відношеннях протилежні до норову та звичаїв в інших народів".

2. *Проаналізуйте підхід Ш.Монтеск'є до пояснення чинників етнічних відмінностей, що представлений у такому висловлюванні:*

"Чимало речей управляють людьми: клімат, релігія, закони, принципи управління, зразки давнини, мораль, звичаї... над дикунами володарює переважно природа і клімат..., китайцями управляють звичаї, а в Японії тиранічна влада належить законам...".

Зазначте схожість та відмінності у підходах Геродота та Ш.Монтеск'є щодо пояснення чинників етнічних відмінностей.

3. *Прокоментуйте такі слова М.Бердяєва:*

"Ані раса, ані територія, ані мова, ані релігія не є ознаками, які визначають національність, хоча всі вони відіграють ту чи іншу роль у її визначенні. Національність – це складне історичне утворення, яке з'являється у результаті кровного змішування рас і племен, багатьох перерозподілів земель, з якими вона пов'язує свою долю і духовно-культурного процесу, що створює духовне обличчя".

Висловіть власну думку щодо цих національних ознак.

4. *Проаналізуйте такі рядки з автобіографії Л. Толстого з позиції представників концепції "Культура і особистість":*

"Я зв'язаний, мені хочеться випростати руки, і я не можу цього зробити. Я кричу, плачу, і мені самому неприємний мій крик, але я не можу зупинитися... Я волію свободи; вона нікому не заважає, і мене не турбує. Їм (дорослим) мене шкода, і вони зв'язують мене, і я, кому все так цікаво, я слабкий, а вони сильні".

5. У великій сім'ї, як зазначає М.Мід, дитина може розраховувати на турботу з боку багатьох родичів, однак з першого місяця життя її передають з одних випадкових жіночих рук до інших і вона "засвоює такий урок: не симпатизуй дуже сильно жодній людині, не пов'язуй дуже великих очікувань з жодним своїм родичем".

З позиції представників концепції "Культура і особистість" вкажіть, які риси характеру формуватимуться у цієї дитини? Відповідь поясніть.

III. Дискусія

Магістрам пропонується три запитання, на які вони повинні дати аргументовану відповідь. Обмін думок організовується у формі дискусії.

Запитання для обговорення:

1. Психологія етносів, націй та народностей (етнопсихологія) – це особлива галузь соціально-психологічних знань, яка відображає реально існуючу систему почуттів, настроїв, думок, традицій, звичаїв тощо, які вирізняють кожну націю з-поміж інших, а також особливості її мови, культури, господарського та побутового устрою.

Для чого у практичній діяльності людини необхідне вивчення, знання і врахування національної психології? (вкажіть не менше п'яти аргументів-цілей)?

Чи потрібне спеціальне вивчення психології корінного населення керівником (вихователем, педагогом, психологом, менеджером тощо), який також є його представником (наприклад, українець, який працює з українцями, вивчає українську національну психологію)? Відповідь обґрунтуйте.

2. *У чому полягає значення етнічної психології та її місце в психологічній науці?*

3. *Яке прикладне значення етнічної психології для професійної діяльності керівника, педагога, практичного психолога та інших представників соціономічних професій?*

Підбиття підсумків заняття

Практичне заняття № 2
Тема: ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ. ЕТНІЧНА СВІДОМІСТЬ ТА САМОСВІДОМІСТЬ (2 години)

Мета: розширити та узагальнити знання студентів про етнічну самосвідомість та етнічну ідентичність людини; формувати вміння та навички роботи в групі, відстоювати свої думки та позиції; розвивати дослідницькі вміння; ознайомити студентів з елементами тренінгу етнічної ідентичності.

Попередня підготовка до заняття

І. Питання для підготовки до практичного заняття

1. Культура як психологічне поняття. Чинники розвитку культури. Функції культури.
2. Взаємозв'язок між культурою та етносом.
3. Поняття та етапи становлення етнічної ідентичності.

4. Вплив соціал ого контексту на формування етнічної ідентичності.
5. Стратегії підтримання етнічної ідентичності.
6. Проблема зміни етнічної ідентичності.
7. Модель двох вимірів етнічної ідентичності.
8. Поняття "етнічної свідомості" й "етнічної самосвідомості" та співвідношення між ними.
9. Етнічна самосвідомість як структурний компонент самосвідомості особистості.
10. Етнічна самосвідомість, її структура та функції.
11. Національна свідомість та її складові. Національна самосвідомість.

Рекомендована література

1. Баронин А.С. Этническая психология / А.С. Баронин. – К.: Тандем, 2000. – С. 54-129.
2. Налчаджян А.А. Этнопсихология / А.А. Налчаджян. – СПб: Питер, 2004. – С. 108-119, 346-378.
3. Пірен М.І. Основи етнопсихології / М.І. Пірен. – К.: Друкарня МВС України, 1998. – С. 100-163.
4. Савицька О.В. Етнопсихологія: Курс лекцій / О.В. Савицька. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. – С. 22-29.
5. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Т.Г. Стефаненко. – М.: Аспект-Пресс, 2003. – С. 135-149, 236-255.
6. Юнг К. Архетипи колективного несвідомого. Психічні типи. // Читанка з історії філософії: У 6 кн. / Під ред. Г.І. Волинки. – К., Довіра, 1993. – Кн. 6.: Зарубіжна філософія XX ст. / Під ред. Г.І. Волинки. – С. 167-179.

II. Виписати у термінологічний словник значення таких понять: етнічна ідентичність, етнічна ідентифікація, культура, етнос, етнічна свідомість, етнічна самосвідомість, національна самосвідомість.

Аудиторна робота

I. Робота з тестовими завданнями

Виберіть лише <u>одну</u> правильну відповідь (чи правильне закінчення речення):

1. Культура, на думку етнопсихологів, – це:

а) сукупність фізичних і біологічних особливостей, поведінки, музики, танців та інших видів діяльності;

б) певна структура влади і структура соціуму;

в) обмежений, унікальний, більш-менш інтегрований мотиваційний і когнітивний всесвіт, динамічний центр усвідомлення емоцій, судження, дій, організований в деяке характерне ціле, і протилежний до інших подібних утворень, до соціального і природного середовища;

г) динамічна система правил, встановлених групами з метою забезпечення свого виживання, що містить установки, цінності, уявлення, норми і моделі поведінки, загальні для усієї групи, однак реалізовані специфічним об'єднанням всередині групи; ці правила передаються від покоління до покоління, є відносно стійкими, але здатні змінюватися з часом.

2. Поняття "культура", "раса" та "етнос" знаходяться у такому співвідношенні:

а) ці поняття тотожні між собою;

б) "культура" є ширшим порівняно з поняттями "раса" та "етнос;

в) поняття "культура" і "етнос" є тотожними, а поняття "раса" є ширшим у порівнянні з ними;

г) між ними існують суттєві відмінності.

3. Основними чинниками розвитку культури є:

а) виживання, щільність населення, технологія, ресурси, їх надлишок, клімат;

б) виживання, кількість населення, технологія, ресурси, їх надлишок;

в) виживання, кількість населення, технологія, техніка, будівлі;

г) виживання, щільність населення, природне середовище, клімат, атмосферний тиск.

4. Етнічне (або расове) "Я" – це:

а) уявлення людини про те, що про неї думають оточуючі;

б) уявлення людини про свою етнічну (чи расову) належність;

в) уявлення людини про те, якою вона хоче стати в майбутньому, за сприятливих умов;

г) це уявлення людини про свою зовнішність, колір шкіри, будову тіла.

5. Основними складовими етнічних уявлень людини про себе є:

а) уявлення про деяку культурну схожість (мову, історію й т. ін.);

б) стереотипізація, відчуття неповторності та індивідуальності;

в) уявлення про фізичні особливості;

г) ідентифікація зі спільністю та відчуття спільної долі.

6. Етнічна самоідентичність – це:

а) психічний процес, який полягає у тому, що індивід усвідомлює себе представником певного етносу;

б) усвідомлення індивідом належності до певної етнічної групи;

в) сукупність очікувань, які ставляться до характерних рис і поведінки представників етносу;

г) усвідомлення індивідом належності іншого індивіда до певної етнічної групи.

7. Складовими етнічної самосвідомості є:

а) когнітивна, афективна, поведінкова;

б) когнітивна, ефективна, поведінкова;

в) конативна, рефлексивна, емоційна;

г) емпатійна, рефлексивна, афективна.

Дайте відповідь на таке запитання: "Скільки етнічних "Я" має людина?"

II. Виконання вправ з тренінгу етнічної ідентичності

ВПРАВА "ХТО Я?" (М.Ю.Чібісова) [82]

Матеріали та обладнання: стиплер, олівці, паперова "квітка", текст опитувальника.

Інструкція. "Напишіть не менше 10-ти і не більше 20-ти відповідей на запитання "Хто Я?"

Після закінчення роботи, на виконання якої дається 10-15 хвилин, кожен студент називає своє ім'я і зачитує не більше трьох відповідей.

Обговорення відповідей

Які сторони соціальної ідентичності виявилися для кожного студента найбільш значущими (зазвичай, ці відповіді записані першими)?

Чи були з-поміж відповідей такі поняття, які відносяться до етнічної ідентичності? Якщо так, то який ранг їм було надано?

Чи задумувалися Ви над тим, що це означає?

Якщо так, то в яких ситуаціях?

РОБОТА В МІНІ-ГРУПАХ (М.Ю.Чібісова) [82]

Хід роботи. Академічну групу необхідно поділити на мікрогрупи з 3-5 студентів. Кожна мікрогрупа отримує картку із запитаннями для обговорення.

Запитання для обговорення:

1. Навіщо людині потрібна етнічна ідентичність?
2. Чи може змінюватися етнічна ідентичність?
3. Чи пов'язані між собою етнічна ідентичність і громадянство? У чому полягає цей зв'язок?

Викладачем організовується обговорення у такий спосіб: кожна група зачитує запитання і відповіді на них. Студенти з інших висловлюються з приводу почутого, ставлять запитання. Після закінчення обговорення студенти роблять висновки.

ВПРАВА "ЯК ЛЮДИ УСВІДОМЛЮЮТЬ ЗВ'ЯЗОК ЗІ СВОЇМ НАРОДОМ" (М.Ю.Чібісова) [82]

Хід роботи

І етап

Академічну групу необхідно поділити на мікрогрупи з 3-5 студентів.

Кожний студент отримує картку із завданням закінчити такі речення:

Як представник свого народу я....

На відміну від більшості представників свого народу я....

Я відчуваю належність до свого народу, коли...

Бути представником свого народу для мене означає....

У мікрогрупах студенти зачитують закінчення речень, аналізують їх і виокремлюють ознаки, необхідні для усвідомлення своєї ідентичності.

Після закінчення роботи у мікрогрупах, її результати повідомляються усім. Усі ознаки усвідомлення своєї ідентичності записуються на аркушах паперу, що вирізані у вигляді пелюсток, і за

допомогою скотчу чи стиплера прикріплюються до круга, у центрі якого написано слова: **"етнічна ідентичність".** Таким чином, у результаті цієї роботи отримують "квітку" етнічної ідентичності.

2 етап

Кожна мікрогрупа отримує список компонентів етнічної ідентичності, аналізує його, вибирає найбільш значущі компоненти і, за потреби, додає пелюстки до "квітки".

Ознаки етнічної групи:

- усвідомлення себе як групи;
- усвідомлення своїх відмінностей від інших;
- мова;
- біологічні ознаки, спільне походження;
- територія проживання;
- культура, традиції;
- сімейний та побутовий устрій.

Бути представником свого народу означає:

- вживати та вміти готувати національні страви;
- знати рідну мову;
- дивитися фільми чи телевізійні програми на рідній мові або які присвячені своєму народові;
- відзначати національні свята;
- купувати чи мати вдома традиційні предмети;
- носити або мати вдома національний одяг;
- слухати, знати народну музику;
- вивчати танці свого народу;
- використовувати і вивчати методи народної медицини;
- відвідувати релігійні служби, дотримуватися релігійних обрядів;
- брати участь в політичних або соціальних подіях, які пов'язані зі своїм народом;
- належати до національно-культурної організації;
- займатися традиційним видом спорту;
- займатися традиційними мистецтвами;
- вивчати історію і культуру свого народу;
- поділяти цінності свого народу;
- мати психологічні характеристики, притаманні своєму народові;

- жити на одній території з представниками свого народу;
- жити на землі своїх предків.

Обговорення результатів роботи

III. Діагностика типу етнічної ідентичності

МЕТОДИКА "ТИПИ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ" (Г.У. Солдатова, С.В. Рижова) [71]

Інструкція. Нижче подано висловлювання різних людей з питань національних відносин і національної культури. Подумайте і оцініть, згідно із запропонованими критеріями, наскільки Ваша думка співпадає з думкою цих людей.

Бланк методики

№ з/п	Я – людина, яка	Згоден	Швидше згоден, ніж ні	У чомусь погоджуюся, а в чомусь ні	Швидше не згоден	Не згоден
1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*
1.	надає перевагу образу життя свого народу, але з великим інтересом ставиться до інших народів.					
2.	вважає, що міжнаціональні шлюби руйнують народи.					
3.	часто відчуває перевагу людей іншої національності.					
4.	вважає, що права нації завжди вищі від прав людини.					
5.	вважає, що у повсякденному спілкуванні національність немає значення.					
6.	надає перевагу способу життя лише свого народу.					
7.	зазвичай не приховує своєї національності.					
8.	вважає, що справжня дружба може бути лише між людьми однієї національності.					

Продовження бланка методики

1	2	3	4	5	6	7
9.	часто переживає сором за людей своєї національності.					
10.	вважає, що будь-які засоби є добрими для захисту інтересів свого народу.					
11.	не надає переваги будь-якій національній культурі, зокрема і власній.					
12.	часто відчуває перевагу свого народу над іншими.					
13.	любить свій народ, однак поважає мову і культуру інших народів					
14.	вважає суворо необхідним збереження чистоти нації.					
15.	важко вживається з людьми своєї національності.					
16.	вважає, що взаємини з людьми інших національностей часто є джерелом неприємностей.					
17.	байдуже ставиться до своєї етнічної належності.					
18.	переживає напруження, якщо чує навкруги чужу мову.					
19.	готова мати справу з представниками будь-якого народу, не зважаючи на національні відмінності.					
20.	вважає, що народ має право вирішувати свої проблеми за рахунок інших народів.					
21.	часто переживає власну неповноцінність у зв'язку із своєю національною належністю.					
22.	вважає свій народ більш обдарованим і розвинутим у порівнянні з іншими народами.					
23.	вважає, що представники інших національностей повинні обмежуватися у праві проживання на території моєї нації.					

Продовження бланка методики

1	2	3	4	5	6	7
24.	дратується від близького спілкування з представниками інших національностей.					
25.	завжди знаходить можливість спокійно розв'язати міжнаціональну суперечку.					
26.	вважає за необхідне "очищення" культури свого народу від впливу інших культур.					
27.	не поважає свій народ.					
28.	вважає, що на території її народу всі права на користування природними і соціальними ресурсами повинні належати лише власному народу.					
29.	ніколи серйозно не ставилася до міжнаціональних проблем.					
30.	вважає, що її власний народ не кращий і не гірший за інші народи					

Обробка та інтерпретація результатів

Отримані відповіді переводяться у бали за такою шкалою:
згоден – 4 бали;
швидше згоден, ніж ні – 3 бали;
у чомусь погоджуюся, а в чомусь ні – 2 бали;
швидше не згоден – 1 бал;
не згоден – 0 балів.

За ключем підраховується кількість балів до кожного з п'яти типів етнічної ідентичності:

1. Етнонігілізм – висловлювання 3, 9, 15, 21, 27.
2. Етнічна індиферентність – висловлювання 5, 11, 17, 29, 30.
3. Норма (позитивна етнічна ідентичність) – висловлювання 1, 7, 13, 19, 25.
4. Етноегоїзм – висловлювання 6, 12, 16, 18, 24.
5. Етноізоляціонізм – висловлювання 2, 8, 20, 22, 26.
6. Етнофанатизм – висловлювання 4, 10, 14, 23, 28.

Залежно від суми балів, які набрані за кожною шкалою (від 0 до 20 балів) можна зробити висновок щодо прояву кожного типу

етнічної ідентичності. Порівняння кількості балів за всіма шкалами дозволяє виокремити один чи кілька домінуючих типів етнічної ідентичності.

Студентам пропонується здійснити кількісний і якісний аналіз отриманих результатів, користуючись ключем до методики та описом типів етнічної ідентичності.

Висновок записується в зошит та обговорюється в групі.

Опис типів етнічної ідентичності

Типи ідентичності за різною якістю та рівнем прояву етнічної толерантності виділені на основі широкого діапазону шкали етноцентризму: розпочинаючи від "заперечення" ідентичності, якщо зафіксовано негативізм і нетерпимість до власної етнічної групи, до національного фанатизму – апофеозу нетерпимості та крайнього негативізму по відношенню до інших етнічних груп.

Типи етнічної ідентичності:

1. Етнонігілізм – одна з форм гіпоідентичності, яка за своєю сутністю є відходом від власної етнічної групи і пошуком стійких соціально-психологічних ніш не за етнічним критерієм.

2. Етнічна індиферентність – відсутність меж етнічної ідентичності, що виявляється у невизначеності етнічної належності, неактуальності етнічності.

3. Норма (позитивна етнічна ідентичність) – поєднання позитивного ставлення до власного народу з позитивним ставленням до інших народів. В поліетнічному суспільстві позитивна етнічна ідентичність має характер норми і є властивою для більшості людей. Така ідентичність надає оптимального балансу толерантності по відношенню до власної та інших етнічних груп, що дозволяє розглядати її як значущу умову самостійності та стабільності етнічної групи, з одного боку, та як умову мирної міжкультурної взаємодії у поліетнічному світі, з іншого боку.

4. Етноегоїзм може виявлятися у безневинній формі, на вербальному рівні, як результат сприймання інших етносів за допомогою конструкту "мій народ". Однак цей тип етнічної ідентичності може супроводжуватися напруженням і роздратуванням у спілкуванні з представниками інших етнічних груп або визнанням права власного народу вирішувати свої проблеми за "чужий" рахунок.

5. Етноізоляціонізм – впевненість у перевагах свого народу над іншими, у потребі "очищення" національної культури; негативне ставлення до міжетнічних шлюбів, ксенофобія.

6. Етнофанатизм – готовність вдаватися до будь-яких дій для захисту так чи інакше витлумачених етнічних інтересів, аж до етнічних "чисток". Відмова іншим народам у праві користування природними ресурсами і соціальними привілеями, визнання пріоритету етнічних прав народу над правами людини, виправдовування будь-яких жертв у боротьбі за благополуччя свого народу.

Підбиття підсумків заняття

Практичне заняття № 3
Тема: СТАТИЧНІ І ДИНАМІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЕТНОСУ (2 години)

Мета: розширити та поглибити знання студентів про статичні і динамічні характеристики етносу; навчати розпізнавати етнопсихологічні явища за їх описом; формувати в студентів вміння узагальнювати інформацію, організовувати і проводити етнопсихологічні тренінгові заняття.

Попередня підготовка до заняття

1. Запитання для підготовки до практичного заняття

1. Архетип як глибинний рівень національної свідомості.
2. Ментальність як інтегративна етнопсихологічна ознака нації.
3. Психологічна сутність і зміст національного характеру.
4. Національні почуття. Етноцентризм, етнічна установка, етнічні стереотипи.

Рекомендована література:

1. Баронин А.С. Этническая психология / А.С. Баронин. – К.: Тандем, 2000. – С. 54-129.
2. Налчаджян А.А. Этнопсихология / А.А. Налчаджян. – СПб: Питер, 2004. – С. 108-119, 346-378.
3. Пірен М.І. Основи етнопсихології / М.І. Пірен. – К.: Друкарня МВС України, 1998. – С. 100-163.
4. Савицька О.В. Етнопсихологія: Курс лекцій / О.В. Савицька. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний

педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. – С. 22-29.
5. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Т.Г. Стефаненко. – М.: Аспект-Пресс, 2003. – С. 135-149, 236-255.
6. Юнг К. Архетипи колективного несвідомого. Психічні типи // Читанка з історії філософії: У 6 кн. / Під ред. Г.І. Волинки. – К.: Довіра, 1993. – Кн. 6.: Зарубіжна філософія XX ст. / Під ред. Г.І. Волинки. – С. 167-179.

II. Виписати у термінологічний словник значення таких понять: архетип, ментальність, національний характер, національні почуття, етноцентризм, етнічна установка, етнічні стереотипи.

Аудиторна робота

I. Письмова робота.

Завдання для письмової роботи

Варіант 1

1. І.Кант написав: "Французький народ з-поміж інших вирізняється великим смаком у громадському житті, французи дуже ввічливі. Зворотна сторона медалі – це їх жвавість, недостатня стриманість при обдумуванні рішень, а при світлому і ясному розумі – легковажність, "дух вільності".

Вкажіть, яке етнопсихологічне явище описав І.Кант? Дайте йому загальну характеристику.

2. Студентам Принстонського університету запропонували список з 84 особистісних рис, з яких необхідно було вибрати п'ять найбільш характерних для таких десяти етнічних груп: білих американців, афроамериканців, британців, ірландців, німців, італійців, євреїв, китайців, японців і турків. Брейлі й Кац виявили високий ступінь згоди у приписуванні студентами певних рис тим або іншим етносам.

За допомогою якого етнопсихологічного явища можна інтерпретувати результати цього експерименту? Відповідь обґрунтуйте.

Варіант 2

1. *Прокоментуйте таке висловлювання А. Павловського:*

"Я знайшов у них щось приємне, меланхолійне, що відрізняє їх, можливо, від усіх жителів земної кулі. Вони мають природну уважність, гостроту, схильність до музики і здібності до співу.

Гостинність і простота взаємин становлять їх суттєві риси, у вчинках – прості, у справах – справедливі, у розмовах – відверті, хоча часто делікатні та дуже хитрі; в намірах солідні, люблять охайність, чистоту, працюють тихо, але ґрунтовно. У пристрастях рідко бувають помірними. До наук схильні, здається від природи".

Яке етнопсихологічне поняття описано у фрагменті? Назвіть його ознаки?

2. Студентам з десяти країн світу запропонували "заселити" безлюдну планету жителями своєї та ще семи інших країн, заповнивши "порожню" карту з двома півкулями. У експерименті було помічено, що частина студентів виявляли такі тенденції: вони розмістили свою країну в центрі малюнка таким чином, що вона межувала з усіма іншими державами і мала левову частку території. На противагу, інші студенти розмістили у центрі не "свою" країну, а ту, що на їх думку, досягла найвищого рівня розвитку, або ж намагалися певним чином об'єднати країни на новій планеті.

Визначте, яке явище етнопсихологічного буття вивчалося у цьому експерименті? Поясніть отримані результати експерименту.

Варіант 3

1. *Прокоментуйте таке твердження І.С. Кона:*

"…щоб зрозуміти характер народу, потрібно вивчати, перш за все, його історію, суспільний лад і культуру; індивідуально-психологічні методи тут недостатні".

Які методи, на Вашу думку, необхідно використовувати для вивчення національного характеру?

2. *Яку етнічну ознаку описав Л.Гумільов у такому епізоді:*

До трамваю, у якому їдуть представники різних народів, заходить агресивно налаштований п'яничка. У ситуації, що склалася, росіянин скаже кілька сакраментальних слів, німець кликатиме міліціонера, татарин відійде в бік, грузин схопить п'яничку і намагатиметься викинути його з трамваю.

II. Виконання вправ з тренінгу

"ЕТНІЧНІ СТЕРЕОТИПИ І МЕЖІ МІЖКУЛЬТУРНОГО РОЗУМІННЯ"

Вправа "ЛАНЦЮЖОК СТЕРЕОТИПІВ" (О.Є. Хухлаєв)

Мета: усвідомлення стереотипів міжкультурної взаємодії.

Хід вправи

Студенти стають у коло, в центрі якого навприсядки, в незручній позі, розміщується один з них. Студент з центра кола обирає певну етнічну групу. Після цього кожному студенту з кола необхідно висловитися щодо цієї етнічної групи. Такими висловлюваннями можуть бути які-небудь психологічні характеристики, розповіді, анекдоти, описи літературних образів її представників.

Роль у центрі виконують усі студенти по черзі, обираючи різні етнічні групи.

Після закінчення вправи організовується її обговорення за такими питаннями:

1. Що Ви відчули, перебуваючи у ролі представника етнічної меншини?
2. Що Ви відчули, перебуваючи у ролі представника етнічної більшості?
3. Чи погоджуєтеся Ви з висловлюваннями, які Вам були адресовані?
4. Чи хотілося Вам відповісти на ці висловлювання?
5. Чи хотіли б Ви стати представником зіграного Вами народу?
6. Що нового про цей народ Ви сьогодні дізналися?

Вправа "ЗА І ПРОТИ" (М.Ю. Чібісова)

Мета: виявити користь і шкоду етнічних стереотипів.

Хід вправи

Студенти по черзі висловлюються щодо позитивного і негативного впливу етнічних стереотипів на життя суспільства і людини, закінчуючи такі речення:

"Стереотипи необхідні тому, що .....";

"Стереотипи заважають, оскільки ......".

Викладач організовує обговорення висловлювань.

Вправа "СІНКВЕЙН"

Мета: розвивати у студентів здатність резюмувати інформацію.

Хід вправи

Викладач пояснює, що сінквейн – це такий вірш, який складається з коротких висловлювань і потребує вміння синтезувати інформацію. Слово для назви вірша запозичене з французької мови.

Сінквейн – це вірш, який містить п'ять рядків.

Перший рядок – іменник, який є темою чи назвою вірша.

Другий рядок – два прикметника згідно з темою.

Третій рядок – три дієслова згідно з темою.

Четвертий рядок – висловлювання з чотирьох слів, у якому виявляється ставлення до іменника.

П'ятий рядок – резюме згідно з темою (одне слово чи словосполучення).

Для складання сінквейну студентам пропонується обрати одну з таких тем: нація, етноцентризм, толерантність, архетип.

Кожен зі студентів пише сінквейн на окремому аркуші. Після закінчення роботи сінквейни зачитуються і складається один спільний сінквейн.

Підбиття підсумків заняття

Практичне заняття № 4
Тема: ЕТНІЧНІ КОНФЛІКТИ: ЧИННИКИ ВИНИКНЕННЯ ТА ШЛЯХИ ВРЕГУЛЮВАННЯ (2 години)

Мета: ознайомити студентів з чинниками міжетнічних конфліктів і шляхами їх врегулювання; розвивати у студентів навички синтезування інформації, формувати навички дослідницької роботи.

Попередня підготовка до заняття

І. Запитання для підготовки до практичного заняття

1. Поняття і форми етнічних конфліктів.
2. Теорії виникнення етнічних конфліктів.
3. Види і стадії етнічних конфліктів.
4. Чинники етнічних конфліктів.
5. Шляхи урегулювання етнічних конфліктів.

Рекомендована література

1. Баронин А.С. Этническая психология / А.С. Баронин. – К.: Тандем, 2000. – С. 110-129.
2. Крысько В.Г. Этническая психология / В.Г. Крысько. – М.: Академия, 2008. – С. 118-126.

3. Стефаненко Т.Г. Етнопсихология / Т.Г. Стефаненко. – М.: Ин-т психологии РАН, 1999. – С. 256-278.
4. Мацумото Д. Психология и культура: Современные исследования / Д. Мацумото. – СПб.: Еврознак, 2002. – С. 306-313.
5. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности / Г.У. Солдатова.– М.: Смысл, 1998. – С. 10-24.
6. Этническая психология: Хрестоматия / Под ред. А.Н. Егоровой. – СПб.: Речь, 2003. – С. 280-288.

II. Виписати у термінологічний словник значення таких понять: міжетнічний конфлікт, соціально-економічні конфлікти, етно-територіальні конфлікти, етнодемографічні конфлікти, еміграція, геноцид, депортація, терор, нейтралізація конфлікту.

Аудиторна робота

І. Письмова робота

Завдання для письмової роботи:

Схематично представити чинники і типологію міжетнічних конфліктів.

II. Гра "АДСЬКІ БАШТИ"

Мета: ознайомити студентів з чинниками конфліктів, які пов'язані з комунікативними бар'єрами та чинниками, що сприяють і заважають формуванню групи.

За допомогою цієї гри моделюється конфлікт, який зумовлено комунікативними бар'єрами. Чинником розвитку таких бар'єрів є небажання враховувати інші погляди у зв'язку з переконаннями істинності лише власного світосприйняття.

Хід гри

1. Вибирається команда з шести учасників.
2. Команда отримує набір деталей "Лего".

Інструкція: "Побудувати башту за інструкцією на картці".

3. Кожному учаснику команди дають картку з описом башти. Водночас, акцентується увага на тому, що цією інформацією не можна ділиться з іншими учасниками команди. Гра відбувається без розмов.
4. За командою викладача гра розпочинається.

Інструкції на картках:

1) башта повинна складатися з 20 блоків;

2) башта повинна мати висоту в 10 рівнів;

3) башта повинна бути побудована лише з білих, червоних і жовтих "цеглин";

4) башта повинна бути побудована лише з синіх і жовтих "цеглин";

5) шостий рівень башти повинен відрізнятися за кольором від інших;

6) башту повинні побудувати саме Ви. Якщо за "цеглини" візьмуться інші учасники команди, то зупиніть їх і наполягайте на тому, що Ви побудуєте башту самостійно.

Водночас інші студенти спостерігають за діяльністю групи. Результати спостереження необхідно вносити до протоколу.

Після закінчення роботи організовується таке обговорення:

1. Чи досягнуто мети спільної діяльності? Відповідь поясніть.
2. Чи ефективними були обрані учасниками гри стратегії діяльності?
3. Чому виникали конфлікти? Як вони вирішувалися? Які стратегії діяльності в конфліктних ситуаціях було обрано учасниками гри?

Підбиття підсумків заняття

ТЕСТОВІ ЗАПИТАННЯ ДЛЯ КОНТРОЛЮ ТА САМОКОНТРОЛЮ

Уважно прочитайте завдання та виберіть одну (або декілька) правильних відповідей (чи правильне закінчення речення).

1. У суспільній психології представлені такі особистісні риси, які:

а) притаманні індивідам чоловічої статі певного етносу;

б) є типовими, однак представлені різною мірою у кожного представника етнічної спільності;

в) є простою сумою особистісних якостей усіх представників етнічної спільності.

2. Виберіть рядок, у якому перераховано лише функції етнопсихології:

а) гносеологічна, комунікативна, прогностична, дидактична, культурологічна, історична;

б) описова, гносеологічна, культурологічна, історична, прогностична, виховна;

в) гносеологічна, описова, комунікативна, культурологічна, прогностична, етнополітична.

3. З перерахованих нижче методів дослідження етнопсихології виберіть ті, що запозичені з психології:

а) аналіз продуктів діяльності;

б) крос-культурні дослідження;

в) понятійно-категоріальний аналіз;

г) кореляційні дослідження;

д) формально-структурний аналіз;

е) опитування;

є) дескриптивний аналіз;

ж) біографічний метод;

з) контент-аналіз.

4. З перерахованих нижче об'єктів виберіть ті, що вивчаються в етнопсихології:

а) нації та народності;

б) колективи і особистість;

в) мислення й мовлення;

г) ландшафт і клімат.

5. Виберіть рядок, в якому правильно визначено крос-культурне дослідження:

а) це дослідження, яке передбачає вивчення і порівняння національно-психологічних особливостей представників однієї етнічної спільності;

б) це дослідження, яке передбачає вивчення національно-психологічних особливостей типового представника етнічної спільності;

в) це дослідження, яке передбачає вивчення і порівняння національно-психологічних особливостей представників кількох етнічних спільностей.

6. Виберіть рядок, у якому найбільш точно визначено етнопсихологію як самостійну галузь психологічної науки:

а) наукова галузь, у якій досліджується рівень організації національного буття;

б) наукова галузь, у якій досліджується етнічна, культурологічна і психологічна своєрідність людей, народів, націй, які виділяються в процесі свого історичного розвитку та належать до певних етнічних об'єднань;

в) наукова галузь, у якій досліджуються національно-культурні особливості соціалізації молодих представників етнічної групи;

г) наукова галузь, у якій національно-культурна варіативність у мовленнєви досліджується х діях і свідомості, організації процесів спілкування.

7. Встановіть взаємно-однозначну відповідність між назвою функції етнопсихології (що позначена цифрою) та її змістом (що позначена літерою).

Відповідь запишіть у такій формі: 2 – е; 10 – є і т.д.

Назви функцій етнопсихології:

1) гносеологічна;

2) прогностична;
3) педагогічна;
4) описова;
5) етнополітична;
6) культурологічна;
7) комунікативна.

Зміст основних функцій етнопсихології:

а) полягає у пізнанні закономірностей, що виникають у психіці суб'єктів етнопсихології;

б) полягає у фіксації результатів вивчення етнічних спільностей за допомогою певних систем наукових позначень;

в) полягає у практиці та теорії прогнозування, що здійснюється на базі етнопсихології;

г) полягає у вивченні етнопсихологією культурних процесів у конкретному етносі;

д) полягає у вивченні етнопсихологією процесів міжособистісного спілкування членів різних етнічних груп та особливостей поведінки;

ж) полягає у детальному вивченні етнічних процесів для розробки рекомендацій з безконфліктної політики держави щодо етнічних груп, що її населяють;

з) полягає у вивченні психології представників етнічних груп з метою обґрунтування ефективнішої програми їх навчання та виховання.

Виберіть одну правильну відповідь

8. Філософ, що сформулював загальні положення, згідно з якими всі відмінності між народами, зокрема їх поведінка та звичаї, пов'язані з природою та кліматом країни, це:

а) М.Лацарус;
б) Геродот;
в) О.О. Потебня;
г) К. Леві-Строс;
д) І. Гердер;
е) Г. Штейнталь;
є) А. Кардинер;
ж) В. Вундт;
з) Г. Шпет;
і) Ф. Боас;
й) Гіппократ;
к) Л. Леві-Брюль;
л) Ш. Монтеск'є;
м) В. Гумбольдт;
н) Дж. Б. Віко.

9. Філософом та істориком давнини, який вперше пояснив особливості життя і характеру різних народів за допомогою властивостей середовища, яке їх оточує, та здійснив їх порівняльний опис, є:

а) М.Лацарус;
б) Геродот;
в) О.О. Потебня;
г) К. Леві-Строс;
д) І. Гердер;
е) Г. Штейнталь;
є) А. Кардинер;
ж) В. Вундт;
з) Г. Шпет;
і) Ф. Боас;
й) Гіппократ;
к) Л. Леві-Брюль;
л) Ш. Монтеск'є;
м) В. Гумбольдт;
н) Дж. Б. Віко.

10. Основоположником етнопсихології є:

а) М.Лацарус;
б) Геродот;
в) О.О. Потебня;
г) К. Леві-Строс;
д) І. Гердер;
е) Г. Штейнталь;
є) А. Кардинер;
ж) В. Вундт;
з) Г. Шпет;
і) Ф. Боас;
й) Гіппократ;
к) Л. Леві-Брюль;
л) Ш. Монтеск'є;
м) В. Гумбольдт;
н) Дж. Б. Віко.

11. У своєму трактаті "Про загальну природу речей" цей філософ розглядає проблеми розвитку та формування народу як зумовленість його психологічними особливостями:

а) М.Лацарус;
б) Геродот;
в) О.О. Потебня;
г) К. Леві-Строс;
д) І. Гердер;
е) Г. Штейнталь;
є) А. Кардинер;
ж) В. Вундт;
з) Г. Шпет;
і) Ф. Боас;
й) Гіппократ;
к) Л. Леві-Брюль;
л) Ш. Монтеск'є;
м) В. Гумбольдт;
н) Дж. Б. Віко.

12. Найяскравішим представником напрямку, сутність якого полягає у використанні особливостей клімату та географічних умов як основного чинника розвитку будь-якого суспільства для пояснення відмінностей між представниками різних народів і племен, є:

а) М.Лацарус; б) Геродот;
в) О.О. Потебня; г) К. Леві-Строс;
д) І. Гердер; е) Г. Штейнталь;
є) А. Кардинер; ж) В. Вундт;
з) Г. Шпет; і) Ф. Боас;
й) Гіппократ; к) Л. Леві-Брюль;
л) Ш. Монтеск'є; м) В. Гумбольдт;
н) Дж. Б. Віко.

13. Філософ, який вказував на зумовленість компонентів народної душі такими чинниками, як: клімат, ландшафт, спосіб життя, виховання, суспільний лад та історія, це:

а) М.Лацарус; б) Геродот;
в) О.О. Потебня; г) К. Леві-Строс;
д) І. Гердер; е) Г. Штейнталь;
є) А. Кардинер; ж) В. Вундт;
з) Г. Шпет; і) Ф. Боас;
й) Гіппократ; к) Л. Леві-Брюль;
л) Ш. Монтеск'є; м) В. Гумбольдт;
н) Дж. Б. Віко.

14. Вкажіть двох вчених, які зробили вагомий внесок у розвиток етнопсихології науки, розпочавши у 1859 році видавництво "Журналу психології народів і мовознавства":

а) М.Лацарус; б) Геродот;
в) О.О. Потебня; г) К. Леві-Строс;
д) І. Гердер; е) Г. Штейнталь;
є) А. Кардинер; ж) В. Вундт;
з) Г. Шпет; і) Ф. Боас;
й) Гіппократ; к) Л. Леві-Брюль;
л) Ш. Монтеск'є; м) В. Гумбольдт;
н) Дж. Б. Віко.

15. Автором десятитомної праці "Психологія народів", що вказав на можливість існування національної психології як продовження та поглиблення індивідуальної психології й підкреслив те, що психологія народів – це наука про душу народу, яка виявляється у мові, міфах, звичаях, етиці, моралі та релігії, є:

а) М.Лацарус; б) Геродот;
в) О.О. Потебня; г) К. Леві-Строс;
д) І. Гердер; е) Г. Штейнталь;
є) А. Кардинер; ж) В. Вундт;
з) Г. Шпет; і) Ф. Боас;
й) Гіппократ; к) Л. Леві-Брюль;
л) Ш. Монтеск'є; м) В. Гумбольдт;
н) Дж. Б. Віко.

16. Вчений, який висловив думку про те, що належність людини до народу визначається не біологічною спадковістю, а її свідомим прилученням до тих культурних цінностей і святинь, що складають зміст історії народу, це:

а) М.Лацарус; б) Геродот;
в) О.О. Потебня; г) К. Леві-Строс;
д) І. Гердер; е) Г. Штейнталь;
є) А. Кардинер; ж) В. Вундт;
з) Г. Шпет; і) Ф. Боас;
й) Гіппократ; к) Л. Леві-Брюль;
л) Ш. Монтеск'є; м) В. Гумбольдт;
н) Дж. Б. Віко.

17. Цей вчений здійснив теоретичне узагальнення польових досліджень своїх попередників та прийшов до висновку, що з моменту народження на дитину впливає її безпосереднє оточення, зокрема, способи догляду за немовлям. Він відзначив, що ці способи відрізняються у різних культурах і зумовлюють певний вплив на особистість дорослого. Його погляди ґрунтувалися на основних положеннях психоаналізу, а згодом отримали назву "пелюшковий детермінізм". Це:

а) М.Лацарус;
б) Геродот;
в) О.О. Потебня;
г) К. Леві-Строс;
д) І. Гердер;
е) Г. Штейнталь;
є) А. Кардинер;
ж) В. Вундт;
з) Г. Шпет;
і) Ф. Боас;
й) Гіппократ:
к) Л. Леві-Брюль;
л) Ш. Монтеск'є;
м) В. Гумбольдт;
н) Дж. Б. Віко.

18. Цей науковець обґрунтував концепцію про відмінності між культурами, між мисленням первісної людини і логічним мисленням европейців. Вивчивши і систематизувавши емпіричний матеріал, він прийшов до висновку, що для людей з архаїчних культур не існує двох світів: "фізичного" і "духовного". Для них існує єдиний містично-реальний світ, до якого вони причетні. У зв'язку з цим у них відсутня потреба в пізнанні оточуючого світу, а їх єдине прагнення – жити в тісній єдності з цим світом. Цим дослідником є:

а) М.Лацарус;
б) Геродот;
в) О.О. Потебня;
г) К. Леві-Строс;
д) І. Гердер;
е) Г. Штейнталь;
є) А. Кардинер;
ж) В. Вундт;
з) Г. Шпет;
і) Ф. Боас;
й) Гіппократ;
к) Л. Леві-Брюль;
л) Ш. Монтеск'є;
м) В. Гумбольдт;
н) Дж. Б. Віко.

19. Цього вченого цікавили загальнолюдські риси та їх прояви в окремих народів і народностей. Він вивчав фольклор, міфологію, особливості національної кухні тощо. Пояснюючи форми несвідомих структур мислення, він вказував на те, що їх основою є бінарні опозиції чи парні протиставлення, (наприклад, вогонь – вода, життя – смерть). Згідно з його концепцією функція мислення на будьяких етапах історії людства полягає в категоризації світу за допомогою бінарних опозицій. Неприручена думка первісних народів є такою ж логічною, як і в сучасних людей. Це:

а) М.Лацарус;
б) Геродот;
в) О.О. Потебня;
г) К. Леві-Строс;
д) І. Гердер;
е) Г. Штейнталь;
є) А. Кардинер;
ж) В. Вундт;
з) Г. Шпет;
і) Ф. Боас;
й) Гіппократ:
к) Л. Леві-Брюль;
л) Ш. Монтеск'є;
м) В. Гумбольдт;
н) Дж. Б. Віко.

20. Цей вчений вважав, що психіка індивідуальна і її закони необхідно шукати всередині людини – в її психічному світі, який досяжний для самоспостереження; що загальні риси у мові і психіці в цілому у представників однієї нації зумовлені спадковістю. Це:

а) М.Лацарус;
б) Геродот;
в) О.О. Потебня;
г) К. Леві-Строс;
д) І. Гердер;
е) Г. Штейнталь;
є) А. Кардинер;
ж) В. Вундт;
з) Г. Шпет;
і) Ф. Боас;
й) Гіппократ;
к) Л. Леві-Брюль;
л) Ш. Монтеск'є;
м) В. Гумбольдт;
н) Дж. Б. Віко.

21. Цьому вченому належить розробка оригінальної концепції мови, що ґрунтувалася на вивченні її психологічної природи. Згідно з цією концепцією мова є не лише етнодиференціюючою, але й етноформуючою ознакою будь-якого народу, що зумовлює його існування. Це:

а) М.Лацарус;
б) Геродот;
в) О.О. Потебня;
г) К. Леві-Строс;
д) І. Гердер;
е) Г. Штейнталь;
є) А. Кардинер;
ж) В. Вундт;
з) Г. Шпет;
і) Ф. Боас;
й) Гіппократ;
к) Л. Леві-Брюль;
л) Ш. Монтеск'є;
м) В. Гумбольдт;
н) Дж. Б. Віко.

22. Система поглядів, уявлень та ідей етнічної групи, що з'являються завдяки взаємодії з іншими етнічними групами, і в яких виявляються знання про ці групи, ставлення до них, а також стан і форми самовиділення своєї етнічної групи, це:

а) менталітет;
б) етнічна самосвідомість;
в) етнічний стереотип;
г) національний характер;
д) етноцентризм;
ж) архетип;
з) етнічна ідентичність;
е) етнічна свідомість.

23. Система поглядів, уявлень та ідей етнічної групи, які відображають знання про власну етнічну групу і ставлення до цієї групи, проявами яких є здатність етнічної групи до самовираження (засобами мови, системою народних традицій і звичаїв, національними смаками, прикметами й т. ін.), а також усвідомлення індивідом самого себе як суб'єкта етнічної спільності, це:

а) менталітет;
б) етнічна самосвідомість;
в) етнічний стереотип;
г) національний характер;
д) етноцентризм;
ж) архетип;
з) етнічна ідентичність;
е) етнічна свідомість.

24. Сукупність уявлень і поглядів спільності людей певної епохи, географічного регіону, соціального середовища, особливий склад суспільства, що впливають на його історичні та соціальні процеси, це:

а) менталітет;
б) етнічна самосвідомість;
в) етнічний стереотип;
г) національний характер;
д) етноцентризм;
ж) архетип;
з) етнічна ідентичність;
е) етнічна свідомість.

25. Деяка інтегративна характеристика людей з конкретної культури, що дає змогу описати своєрідність сприймання ними оточуючого світу і пояснити специфіку реагування на це світ, це:

а) менталітет;
б) етнічна самосвідомість;
в) етнічний стереотип;
г) національний характер;
д) етноцентризм;
ж) архетип;
з) етнічна ідентичність;
е) етнічна свідомість.

26. Сукупність духовно-культурних символів і образів етнічного буття, за допомогою яких життя людини сповнюється почуттями смислозаданості та доцільності, це:

а) менталітет;
б) етнічна самосвідомість;
в) етнічний стереотип;
г) національний характер;
д) етноцентризм;
ж) архетип;
з) етнічна ідентичність;
е) етнічна свідомість.

27. Сукупність певних рис, які склалися історично у представників якої-небудь нації, що визначають звичну для них манеру поведінки, типові способи дій, що виявляються у побутовій сфері та праці, в їх ставленні до оточуючого світу, у ставленні до своєї та інших спільностей, це:

а) менталітет;
б) етнічна самосвідомість;
в) етнічний стереотип;
г) національний характер;
д) етноцентризм;
ж) архетип;
з) етнічна ідентичність;
е) етнічна свідомість.

28. Позиція, згідно з якою своя група знаходиться в центрі, а всі інші порівнюються з нею чи оцінюються з посиланнями на неї, це:

а) менталітет;
б) етнічна самосвідомість;
в) етнічний стереотип;
г) національний характер;
д) етноцентризм;
ж) архетип;
з) етнічна ідентичність;
е) етнічна свідомість.

29. Властивість сприймати і оцінювати життєві явища за допомогою традицій і цінностей власної етнічної групи, що є певним еталоном чи оптимумом, це:

а) менталітет;
б) етнічна самосвідомість;
в) етнічний стереотип;
г) національний характер;
д) етноцентризм;
ж) архетип;
з) етнічна ідентичність;
е) етнічна свідомість.

30. Відносно стійкі уявлення про моральні, розумові та фізичні якості, які притаманні представникам різних етнічних спільностей, це:

а) менталітет;
б) етнічна самосвідомість;
в) етнічний стереотип;
г) національний характер;
д) етноцентризм;
ж) архетип;
з) етнічна ідентичність;
е) етнічна свідомість.

ОРІЄНТОВНІ ВАРІАНТИ МОДУЛЬНОЇ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ

Варіант 1

1. Розкрийте такі питання:

Культура як психологічне поняття. Взаємозв'язок етносу і культури. Чинники культурної специфіки.

2. Визначте подане у прикладі етнопсихологічне явище.

Опишіть його основні властивості, ознаки і закономірності прояву.

Чим зумовлені описані зміни цього явища?

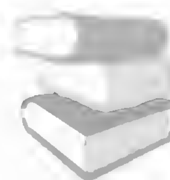
Він вважався поляком і вважав себе поляком. У 35 років переїхав до Польщі. Там переконався, що з поляками його об'єднує релігія, а в усьому іншому він – білорус. З того часу усвідомлює себе білорусом.

3. Доповніть висловлювання до істинних:

а) Основною ознакою нації є
____.

б) Виділяють такі способи існування етносу:
____.

в) Основними складовими української ментальності є:
____.

Варіант 2

1. Розкрийте таке питання:

Етнічне відродження другої половини XX століття.

2. Прокоментуйте таке висловлювання А. Павловського:

"Я знайшов у них щось приємне, меланхолійне, що відрізняє їх, можливо, від усіх жителів земної кулі. Вони мають природну уважність, гостроту, схильність до музики і здібності до співу. Гостинність і простота взаємин становлять їх суттєві риси, у вчинках – прості, у справах – справедливі, у розмовах – відверті, хоча часто делікатні та дуже хитрі; в намірах солідні, люблять охайність, чистоту, працюють тихо, але грунтовно. У пристрастях рідко бувають помірними. До наук схильні, здається від природи".

Яке етнопсихологічне поняття описано у фрагменті? Назвіть його ознаки?

3. Доповніть висловлювання до істинних:

а) Індивіда, який є носієм двох культур водночас, називають

______________________________.

б) Виділяють такі форми існування етнічних спільностей:

______________________________.

в) Народ – це

______________________________.

Варіант 3

1. Розкрийте таке питання:

Етнічна ідентичність: поняття, становлення і типи.

2. Проаналізуйте такі рядки з автобіографії Л. Толстого з позиції представників концепції "Культура і особистість":

"Я зв'язаний, мені хочеться випростати руки, і я не можу цього зробити. Я кричу, плачу, і мені самому неприємний мій крик, але я не можу зупинитися... Я волію свободи; вона нікому не заважає, і мене не турбує. Їм (дорослим) мене шкода, і вони зв'язують мене, і я, кому все так цікаво, я слабкий, а вони сильні".

3. Доповніть висловлювання до істинних:

а) Єдність особливостей життєвої позиції групи з регуляторами поведінки характеризують

______________________________.

б) Спосіб існування етносу, згідно з яким він намагається об'єднати інші, менші етноси, близькі йому за територією, називають

______________________________.

в) Дослідження, яке передбачає порівняльне вивчення національно-психологічних особливостей представників кількох етнічних спільностей, називають

______________________________.

Варіант 4

1. Розкрийте такі питання:

Порівняльна характеристика форм існування етносу. Ознаки етносу і нації.

2. Визначте подане у прикладі етнопсихологічне явище. Опишіть його основні властивості, ознаки і закономірності прояву.

Чим зумовлені описані зміни цього явища?

Хлопчик, батьки якого переїхали до Києва з Узбекистану ще до його народження, живе в оточенні українців, говорить українською не лише з ровесниками, але й у сім'ї, і не помічає, що чимось від них відрізняється. Однак у школі через азіатське ім'я та смуглявий колір шкіри він може отримати образливе прізвисько "чучмек". Згодом на запитання: "Хто ти за національністю?" – підліток може відповісти: "Узбек", – але його відповідь може бути й не настільки однозначною.

3. Доповніть висловлювання до істинних:

а) Довготривалі та стійкі групи, які утворилися у ході історичного розвитку, називаються

______________________________________.

б) Методами дослідження соціальної психології, які використовуються у етнопсихології, є:

______________________________________.

в) Предметом дослідження цієї науки є: вербальна поведінка людини, мовленнєве спілкування, поява та функціонування мовленнєвих механізмів людини в їхньому співвідношенні зі структурою мови; вплив національної мови на психіку індивіда. Це наука

______________________________________.

Варіант 5

1. Розкрийте таке питання:

Порівняльно-культурні дослідження соціалізації.

2. Вкажіть, яке етнопсихологічне явище описала Н.Н. Бербекова? У чому полягає його сутність?

"Я давно почуваю себе ніби складеною з двох половинок, я фізично відчуваю, як крізь мене проходить не розріз, а шов. Я сама є цей шов. Що цим швом, поки я жива, щось у мені зшилося, щось спаялося, що я ніби і є в природі одним із прикладів спайки, злиття, гармонізації, що я живу недаремно, однак сутність у тому, що я така, яка я є: один з феноменів синтезу в світі антитез".

3. Доповніть висловлювання до істинних:

а) У другій половині XIX ст. у європейській соціології виникла низка наукових теорій, у яких людське суспільство розглядалося схоже до тваринного світу. Представники цих теорій недооцінювали особливості об'єктивних тенденцій і механічно переносили відкриті Ч. Дарвіном біологічні закони на суспільні явища. Це теорії:

______________________________________.

б) Поширений тип особистості в культурі називають

______________________________________.

в) Усталену спільність людей, що історично склалася на певній території, має спільні та відносно стабільні особливості мови, культури і психіки, усвідомлює свою єдність та відмінності від інших спільностей, що зафіксовано в її самоназві (етнонімі), називають

______________________________________.

ОРІЄНТОВНІ ПИТАННЯ ДО ЕКЗАМЕНУ З ЕТНОПСИХОЛОГІЇ

1. Вивчення великих груп у психології.
2. Психологічна характеристика етносу.
3. Основні форми існування етносу та їх характеристика.
4. Нація. Її ознаки.
5. Класифікації етнічних спільностей.
6. Способи існування етносів.
7. Культура як психологічне поняття.
8. Взаємозв'язок між культурою та етносом.
9. Функції культури та чинники, що визначають її специфічність.
10. Методи вивчення культури.
11. Етнічне відродження другої половини XX ст.
12. Сучасне розуміння предмету етнопсихології.
13. Завдання та функції етнопсихології.
14. Методи етнопсихології.
15. Зв'язок етнопсихології з іншими науками.
16. Зародження етнопсихології в історії та філософії.
17. Етнопсихологічні ідеї в німецькій філософії.
18. Психологія народів та історична психологія.
19. Дослідження закономірностей соціальних явищ. Психологія натовпу.
20. Дослідження первісних культур.
21. Мовознавчі дослідження етнічної самобутності.
22. Розвиток вітчизняної етнопсихології.
23. Поняття етнічної свідомості, самосвідомості та їх співвідношення.
24. Етнічна свідомість у структурі свідомості особистості.
25. Структура етнічної самосвідомості та її функції.
26. Поняття, типи, етапи становлення етнічної ідентичності.
27. Процес етнічної самоідентифікації.
28. Проблема зміни етнічної ідентичності.
29. Стратегії підтримання етнічної ідентичності.
30. Поняття етнічної маргінальності.
31. Національна свідомість. Складові національної свідомості.
32. Національна самосвідомість, її структура та функції.
33. Поняття національного характеру у філософії та психології.

34. Основні підходи до вивчення національного характеру.
35. Національні почуття.
36. Поняття ментальності, її структура.
37. Етноментальність. Чинники її розвитку.
38. Ментальність українського народу.
39. Архетип як глибинний рівень національної психології.
40. Відмінності між архетипом і ментальністю.
41. Етнічно-зумовлені властивості особистості.
42. Соціалізація, інкультурація, аккультурація.
43. Порівняльно-культурні дослідження соціалізації.
44. Вивчення переходу підлітка у світ дорослих у етнопсихології.
45. Поняття міжетнічних відносин. Типи міжетнічних відносин.
46. Етапи розвитку міжетнічних відносин.
47. Соціальні та етнічні меншини. Їх різновиди.
48. Вплив статусу меншини на розвиток культури.
49. Етноцентризм як соціально-психологічне явище.
50. Національна упередженість як результат неадекватних стереотипів.
51. Етнічні стереотипи: поняття, види, властивості.
52. Проблема істинності етнічних стереотипів.
53. Соціальна каузальна атрибуція в міжетнічному сприйманні.
54. Міжетнічні конфлікти: сутість, чинники.
55. Способи попередження міжетнічних конфліктів.
56. Способи урегулювання міжетнічних конфліктів.
57. Види та стадії міжетнічних конфліктів.
58. Теорії виникнення міжетнічних конфліктів.
59. Міжкультурна адаптація та її етапи.
60. Чинники впливу на процеси адаптації до нового культурного середовища.
61. Наслідки міжкультурних контактів для груп та індивідів.
62. Підготовка до міжкультурної взаємодії.
63. Адаптація, аккультурація і пристосування.
64. Культурний шок і його симптоми.
65. Чинники адаптації до нового культурного середовища.
66. Наслідки міжкультурної взаємодії для групи.
67. Наслідки міжкультурної взаємодії для індивіда.
68. Концепція стратегії аккультурації Дж. Беррі.

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА ДИСЦИПЛІНИ "ЕТНОПСИХОЛОГІЯ"

(для напряму підготовки 6.020303. Філологія. Українська мова та література. Спеціалізація "Українознавство")

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Навчальна дисципліна "Етнопсихологія" з циклу вибіркових дисциплін викладається студентам напряму підготовки 6.020303. Філологія. Українська мова та література. Спеціалізація "Українознавство".

У період розбудови національної держави володіння етнопсихологічними знаннями має сприяти гармонізації міжособистісних і міжнаціональних відносин.

Етнопсихологія вивчає історичну та природну зумовленість психології етносів, основні етнопсихологічні властивості особистості та групи, закономірності й механізми етногенезу, міжетнічних взаємодій, етнокультурну варіативність соціалізації, вивчає взаємозв'язок культури та етносу та основи етнопсихолінгвістики.

Мета вивчення етнопсихології – сформувати в майбутніх вчителів готовність до виконання своїх професійних функцій щодо поширення знань про національну самобутність, формування в учнів національної самосвідомості, етнічної ідентичності та толерантності, забезпечити виконання педагогом навчально-виховних функцій з врахуванням етнокультурної специфіки освітнього середовища.

Основні завдання навчальної дисципліни: сформувати у майбутніх педагогів етнопсихологічні знання, на основі яких вони зможуть ефективно здійснювати виховну діяльність; вчити екстраполювати науково-теоретичну інформацію на життєвий досвід; розвивати у студентів прагнення до самопізнання та самовдосконалення як професійного, так і особистісного; сформувати навички роботи з науково-методичною літературою.

Результати навчання:

студенти **повинні знати:** концептуальні основи етнопсихології, зокрема: поняття етносу, етногенезу, національної психології,

національної самосвідомості, етнічної ідентичності, етноментальності, архетипу, етностереотипу, етноцентризму, а також основні типи, механізми та закономірності етнічних процесів;

студенти **повинні вміти:** враховувати етнокультурні чинники розвитку особистості в організації навчального процесу; забезпечувати формування етнічної ідентичності та етнічної самосвідомості.

Методи навчання: лекції, бесіди, розв'язування вправ і етнопсихологічних завдань, робота з таблицями та довідниками, конспектування, створення та вирішення проблемних ситуацій, інтерактивні методи навчання.

Засоби перевірки знань студентів: усне поточне опитування, самостійні роботи, письмове тестування, контрольні роботи.

Методика викладання курсу **передбачає:**

1) розкриття концептуальних засад етнопсихології;
2) використання міжпредметних зв'язків етнопсихології з іншими науками;
3) врахування філологічної спеціалізації студентів за допомогою вивчення питань етнопсихолінгвістики.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1. Становлення та міждисциплінарні зв'язки етнопсихології

ТЕМА 1. Етнічна психологія як галузь психологічної науки

Вивчення великих груп в психології. Властивості великих груп. Поняття про суспільну психологію. Рівні вивчення суспільної психології.

Предмет, об'єкт і завдання етнічної психології. Основні підходи до розуміння предмета етнопсихології. Етнічне відродження другої половини XX ст. Етнічний парадокс сучасності. Методи дослідження в етнічній психології. Методи дослідження суміжних наук. Функції етнопсихології. Зв'язок етнічної психології з іншими науковими галузями.

ТЕМА 2. Огляд історичного розвитку етнічної психології

Зародження етнопсихології в історії та філософії (Геродот, Гіппократ та ін.). Етнопсихологічний аспект в філософських дослідженнях епохи Просвітництва. Основоположник етнопсихології Дж. Віко. Географічний детермінізм. Ідеї Ш.-Л. Монтеск'є про чинники етнічних відмінностей. Етнопсихологічні ідеї в німецькій філософії (І. Гердер, О. Кант, Г.В.Ф. Гегель). Психологія народів та історична психологія (Вейц, Штейнталь, Лацарус, Вундт).

Дослідження первісних культур (Спенсер, Л. Леві-Брюль, Дж. Фрейзер).

Мовознавчі дослідження етнічної самобутності (В. Гумбольдт, О.О. Потебня, О. Афанасьєв).

Становлення етнопсихологічних знань в Україні (Г. Сковорода, М.В. Карамзін, Д.М. Овсянико-Куликовський, А.Н. Ігнатов, К.Д. Кавелін, М. Грушевський, Б. Грінченко, О. Кульчицький, А. Княжинський, І.Я. Франко та ін.).

Сучасний стан розвитку етнопсихології (Л.М. Дробижева, І.С. Кон, О.М. Лозова, А.А. Налчаджян, М.І. Пірен, Г.В. Старовойтова, Т.Г. Стефаненко та ін.). Напрямки розвитку сучасної етнопсихологічної науки.

Сучасний культурологічний підхід до вивчення проблеми етнонаціональної свідомості. Когнітивний підхід до дослідження проблеми етнонаціональної свідомості й самосвідомості.

ТЕМА 3. Проблема етносу та націй у етнопсихології

Поняття "культура" (М. Херсковіц). Психологічне розуміння культури (Д. Мацумото, Г. Тріандіс). Суб'єктивна культура. Чинники специфічності елементів культури. Соціально-психологічні чинники крос-культурних відмінностей. Об'єктивні умови природного середовища, географічного положення. Функції культури. Взаємозв'язок між культурою і етносом. Сучасні наукові погляди на взаємозв'язок між культурою й етносом. Культура спільності (етносу). Культурний спадок. Національний культурний спадок.

Поняття етносу, етнічної спільності. Ознаки етносу. Історико-стадіальна типологія етнічних спільностей.

Класифікація етнічних спільнот (за Ю. Бромлеєм). Етнічна група. Національна меншина.

Соціально-психологічна сутність поняття "нація". Нація. Ознаки нації.

Способи існування етносу.

Змістовий модуль 2. Особистість у культурах та етносах

ТЕМА 4. Етнічна свідомість та самосвідомість. Етнічна ідентичність

Поняття "етнічної свідомості" й "етнічної самосвідомості" та співвідношення між ними. Етнічна самосвідомість як структурний компонент самосвідомості особистості. Структура етнічної самосвідомості та її функції. Етнічна самосвідомість на рівні особистості. Етнічна самосвідомість на рівні етносу.

Національна свідомість. Складові національної свідомості. Національна самосвідомість, її структура та функції. Національна ідентичність.

Національні почуття. Націоналізм. Форми націоналізму. Психологічні засади націоналізму.

Поняття про етнічну ідентичність. Структура етнічної ідентичності. Етнодиференціюючі ознаки. Етнічна ідентифікація. Етнічна самоідентифікація. Етапи становлення етнічної ідентичності. Концепція розвитку усвідомлення дітьми власної належності до етнічної групи Ж. Піаже. Вікові особливості розвитку етнічної ідентичності.

Вплив соціального контексту на формування етнічної ідентичності. Проблема зміни етнічної ідентичності.

Модель двох вимірів етнічної ідентичності. Типи етнічної ідентичності (моноетнічна ідентичність з своєю етнічною групою, біетнічна ідентичність, моноетнічна ідентичність з чужою етнічною групою, маргінальна етнічна ідентичність).

ТЕМА 5. Архетипічність, ментальність та національний характер

Психічний склад етносу. Архетипи колективного несвідомого (К.Г. Юнг). Архетипи. Українське колективне несвідоме та його архетипи.

Ментальність як інтегральна етнопсихологічна ознака нації. Основні компоненти ментальності (емоційний, когнітивний, поведінковий). Етнічна ментальність. Менталітет. Чинники і умови формування ментальності та менталітету. Менталітет українського народу.

Поняття національного характеру (О. Бауер, Гегель, Гельвецій, Е. Дюркгейм, І.С. Кон, М.І. Пірен, Д. Юм). Становлення національного характеру. Теорії успадкування рис національного характеру. Національний характер українців (Д. Чижевський).

ТЕМА 6. Етнокультурна варіативність соціалізації

Соціалізація, інкультурація, культурна трансмісія. Етапи інкультурації. Види культурної трансмісії. Агенти соціалізації. Порівняльно-культурне вивчення соціалізації. Почуття прив'язаності до дорослого. Вплив культури на інтелектуальний розвиток дитини.

Етнографія дитинства (І. Ейбл-Ейбесфільд, М. Мід). Концепція батьківського прийняття /неприйняття Р. Ронера. Методи дослідження соціалізації. Етнографічні архіви. Вивчення вимірів виховання дітей за допомогою архівного підходу (Г. Баррі). Порівняльно-культурні, польові дослідження соціалізації. "Діти шести культур" (Б. і Дж. Уайтинги). Експериментальні крос-культурні дослідження соціалізації (У. Ламберт). Перехід підлітків до світу дорослих (Р. Бенедикт, М. Кле, М. Мід). Ініціація як обряд переходу до світу дорослих.

ТЕМА 7. Національно-культурна специфіка мовленнєвого спілкування

Мовленнєве спілкування як об'єкт наукового дослідження (В. Гумбольдт, І. Огієнко, Г. Штейнталь). Науки, які вивчають національну специфіку мовленнєвого спілкування (лінгвістика, проксеміка, психолінгвістика, загальна психологія, соціальна психологія, теорія і методика навчання іноземних мов, етнопсихолінгвістика), їх прикладні завдання.

Класифікація національно-культурних чинників спілкування. Культурна традиція, соціальні ситуації, специфіка мови. Рівні етнічних відмінностей мовленнєвого спілкування

Сфери проявів етнопсихологічних чинників: у мовленнєвій діяльності, у мовленнєвій свідомості, в спілкуванні.

ТЕМА 8. Основи етнопсихолінгвістики

Етнопсихолінгвістика, психолінгвістика.

Методологічні засади психолінгвістики (О.М. Леонтьєв, Дж. Міллер, Ч. Осгуд, Н. Хомський, Дж. Шлезінгер). Психолінгвістика як наука про процеси кодування і декодування мовної інформації. Генеративна граматика. Психолінгвістика як теорія мовленнєвої діяльності.

Мова і етнічна специфіка психіки: експериментальні дослідження. Етнопсихологічні дослідження у фоносемантиці.

Змістовий модуль 3. Психологія міжетнічних відносин

ТЕМА 9. Міжетнічні відносини та їх прогнозування

Поняття міжетнічної взаємодії. Типи міжетнічної взаємодії. Відносини субординації. Горизонтальні відносини. Полімодальні суспільства. Ранжовані системи. Неранжовані багатоетнічні системи. Види етнічної взаємодії (вплив, співдія, протидія). Дискримінація. Геноцид. Сегрегація.

Основні типи міжетнічних відносин. Етапи формування взаємовідносин між етнічною групою і суспільством (контакт, суперництво, акомодація, асиміляція).

Різновиди соціальних меншин. Наслідки статусу меншини для розвитку культури.

Прогнозування міжетнічних відносин на основі психологічних особливостей етносів.

ТЕМА 10. Механізми міжгрупового сприймання в етнічних відносинах

Механізми міжгрупового сприймання в етнічних відносинах. Етноцентризм як соціально-психологічне явище. Показники етноцентризму. Функції етноцентризму. Войовничий і гнучкий етноцентризм.

Поняття про етностереотипи. Види етностереотипів (автостереотипи, гетеростереотипи). Структура етностереотипу. Стереотипізація як психологічний процес. Функції стереотипізації. Властивості етностереотипів (емоційно-оцінний характер, стійкість, узгодженість, неточність).

Соціальна каузальна атрибуція. Теорія соціальної атрибуції М. Х'юстона та Й. Ясперса.

ТЕМА 11. Етнічні конфлікти: чинники виникнення та шляхи врегулювання

Типи міжгрупових конфліктів. Поняття і форми етнічних конфліктів. Боротьба. Війна.

Теорії виникнення етнічних конфліктів. Теорії міжгрупових конфліктів як продукту універсальних психологічних характеристик. Гідравлічна модель У. Макдугалла. Теорія З. Фройда про чинники війн в історії людства. Теорії Л. Берковіца, К. Лоренца. Теорії міжгрупових конфліктів, основою яких виступають індивідуальні відмінності. Концепція авторитарної особистості. Теорія реального конфлікту (М. Шеріф). Теорія соціальної ідентичності (А. Тешфел).

Види і стадії етнічних конфліктів. Чинники етнічних конфліктів. Етнічна та національна упередженість. Ксенофобія. Націоналістичні настрої.

Шляхи та засоби врегулювання етнічних конфліктів. Застосування правових механізмів. Переговори. Інформаційний шлях.

СТРУКТУРА ЗАЛІКОВОГО КРЕДИТУ

№ з/п	Перелік тем	Кількість годин на форму занять		
		Лекції	Практичні	Самостійна робота
	Змістовий модуль 1. Становлення та міждисциплінарні зв'язки етнопсихології			
1.	Етнічна психологія як галузь психологічної науки	2	2	4
2.	Огляд історичного розвитку етнопсихології	2	2	4
3.	Проблема етносу та націй у етнопсихології	1		2
	Змістовий модуль 2. Особистість у культурах та етносах			
4.	Етнічна свідомість та самосвідомість. Етнічна ідентичність	1	1	4
5.	Архетипічність, ментальність та національний характер	2	5	4
6.	Етнокультурна варіативність соціалізації	2	2	4
7.	Національно-культурна специфіка мовленнєвого спілкування	1	1	4
8.	Основи етнопсихолінгвістики	1	1	4
	Змістовий модуль 3. Психологія міжетнічних відносин			
9.	Міжетнічні відносини та їх прогнозування	2		2
10.	Механізми міжгрупового сприймання в етнічних відносинах	2	4	2
11.	Міжетнічні конфлікти: чинники виникнення та шляхи врегулювання	2		2
Разом	**72**	**18**	**18**	**36**

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА ДИСЦИПЛІНИ "ЕТНОПСИХОЛОГІЯ"

(для спеціальності 8.03010201. Психологія)

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Навчальна дисципліна "Етнопсихологія" з циклу природничо-наукової, професійної та практичної підготовки викладається магістрантам зі спеціальності 8.03010201. Психологія.

У період розбудови національної держави володіння етнопсихологічними знаннями має сприяти гармонізації міжособистісних, міжнаціональних відносин.

Етнічна психологія – одна з найдинамічніших галузей психології. Це наука міждисциплінарна. Вивчення етнічної психології передбачає ознайомлення з особливостями поведінки представників різних етнічних груп, психологічними вимірами культури, соціальними наслідками культурного різноманіття, з явищами етноцентризму і етнічними стереотипами, особистістю в культурі, особливостями формування та актуалізації етнічної ідентичності, соціально-психологічними особливостями міжетнічної взаємодії, етнокультурним корінням тероризму та іншими актуальними проблемами сучасності.

Етнопсихологія займає важливе місце як складова професійної освіти, оскільки знайомить магістрантів з теоретичними і емпіричними основами цієї науки, дає уявлення про культурну зумовленість психіки та поведінки людини, формування особистості в культурі та соціальній психології міжкультурного спілкування і взаємодії.

Метою викладання **навчального курсу з етнопсихології** є засвоєння теоретичних знань про чинники диференціації народів, етнічні функції культури, національну самобутність, етнопсихологічні аспекти особистості, етнічних спільностей, структуру і становлення етнічної ідентичності, самосвідомості та основні закономірності розвитку міжетнічних відносин, способи вирішення міжетнічних конфліктів, а також формування у психологів інтересу до пізнання, навичок правильного аналізу етнокультурної специфіки індивідуальної та групової поведінки людей.

У результаті засвоєння навчальної дисципліни магістранти повинні:

- **знати:** психологічну сутність етнічної ідентичності, етнічної свідомості та самосвідомості, специфіку прояву етнопсихологічних особливостей особистості, етнопсихологічні функції культури, чинники, типологію та способи розв'язання міжетнічних конфліктів, становлення та розвиток етнопсихології як науки; основні напрямки і школи етнічної психології, історію її розвитку, сучасні досягнення;
- **вміти:** проводити грамотний етнопсихологічний аналіз соціальних ситуацій і взаємодії в них з врахуванням їх наслідків через тривалий проміжок часу; розуміти і аналізувати вплив культури на психічний розвиток людини в процесі інкультурації, на формування певного типу особистості, на специфіку норм, правил і статево-рольової поведінки індивіда в певному культурному середовищі; здійснювати теоретичний аналіз наукової етнопсихологічної літератури, проводити етнопсихологічні дослідження.

Важливою **умовою** засвоєння магістрантами знань та вмінь згідно з програмою є: використання інтерактивних методів роботи на практичних заняттях, пошук інформації в довідковій та іншій рекомендованій літературі, виконання пошуково-дослідницьких завдань.

Вивчення етнопсихології грунтується на знаннях з таких навчальних дисциплін: соціальна психологія, загальна психологія, вікова психологія, психологія розвитку.

Методами контролю є: поточне усне опитування, письмове опитування та підсумкова модульна робота, робота на практичних заняттях; психологічні ессе – (2,5 тис. слів);

Методика викладання навчальної дисципліни **передбачає:**

– розкриття концептуальної основи етнопсихології: понять етносу, національної психології, національної самосвідомості, етноментальності, архетипу, етностереотипу, етноцентризму;

– використання міжпредметних зв'язків – з народознавством, українознавством, етнопедагогікою, соціальною психологією, етнографією;

– екстраполяцію науково-теоретичної інформації на життєвий досвід студентів, використання у професійній діяльності.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1. Становлення та міждисциплінарні зв'язки етнопсихології

ТЕМА 1. Етнопсихологія як міждисциплінарна галузь знань

Вивчення великих груп в психології. Властивості великих груп. Поняття про суспільну психологію. Рівні вивчення суспільної психології.

Поняття етносу, етнічної спільності. Ознаки етносу. Історико-стадіальна типологія етнічних спільнот. Нація. Ознаки нації. Класифікація етнічних спільнот (за Ю. Бромлеєм). Етнічна група. Національна меншина. Способи існування етносу.

Предмет, об'єкт і завдання етнічної психології. Основні підходи до розуміння предмета етнопсихології. Етнічне відродження другої половини XX ст. Етнічний парадокс сучасності. Методи дослідження в етнічній психології. Методи дослідження суміжних наук. Функції етнопсихології. Зв'язок етнічної психології з іншими науковими галузями.

ТЕМА 2. Історія розвитку наукових етнопсихологічних ідей в Європі та Америці

Зародження етнопсихології в історії та філософії (Геродот, Гіппократ та ін.). Основоположник етнопсихології Дж. Б. Віко.

Етнопсихологічний аспект в філософських дослідженнях епохи Просвітництва. Географічний детермінізм. Ідеї Ш. Монтеск'є про чинники етнічних відмінностей. Поняття "дух народу".

Психологія народів та історична психологія (В. Вундт, М. Лацарус, Г. Штейнталь,). Етнопсихологічні ідеї в німецькій філософії (Г.В.Ф. Гегель, І. Гердер, О. Кант).

Г. Шпет про колективні переживання. Дослідження закономірностей соціальних явищ (Е. Дюркгейм, Г. Лебон).

ТЕМА 3. Основні напрямки етнопсихологічних досліджень

Дослідження первісних культур (Р. Бенедикт, А. Кардинер, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Строс). Концепція "Культура і особистість". Базова та модальна особистість.

Мовознавчі дослідження етнічної самобутності (В. Гумбольдт, О.О. Потебня, Г. Штейнталь). Становлення етнопсихологічних знань в Україні (Г. Сковорода, М.В. Карамзін, Д.М. Овсянико-Куликовський, А.Н. Ігнатов, К.Д. Кавелін, М. Грушевський, Б. Грінченко, О. Кульчицький, А. Княжинський, І.Я. Франко та ін.).

Сучасний стан розвитку етнопсихології (Л.М. Дробижева, І.С. Кон, О.М. Лозова, А.А. Налчаджян, М.І. Пірен, Г.В. Старовойтова, Т.Г. Стефаненко та ін.). Напрямки розвитку сучасної етнопсихологічної науки. Сучасний культурологічний підхід до вивчення проблеми етнонаціональної свідомості. Когнітивний підхід до дослідження проблеми етнонаціональної свідомості й самосвідомості.

ТЕМА 4. Культура як основний чинник диференціації народів

Поняття "культура" (М. Херсковіц). Психологічне розуміння культури (Д. Мацумото, Г. Тріандіс). Суб'єктивна культура. Чинники специфічності елементів культури. Соціально-психологічні чинники крос-культурних відмінностей. Об'єктивні умови природного середовища, географічного положення. Функції культури. Традиції. Звичаї.

Взаємозв'язок культури і етносу. Сучасні наукові погляди на взаємозв'язок між культурою й етносом. Культура спільності (етносу). Культурний спадок. Національний культурний спадок.

Методи вивчення культури. Етнографічне дослідження. Крос-культурне порівняння. Труднощі крос-культурних досліджень.

Змістовий модуль 2. Етнопсихологічні аспекти особистості

ТЕМА 5. Розвиток і трансформація етнічної ідентичності

Поняття про етнічну ідентичність. Структура етнічної ідентичності. Етнодиференціюючі ознаки. Етнічна ідентифікація. Етнічна самоідентифікація. Етапи становлення етнічної ідентичності. Концепція розвитку усвідомлення дітьми власної належності до етнічної групи Ж. Піаже. Вікові особливості розвитку етнічної ідентичності.

Вплив соціального контексту на формування етнічної ідентичності. Чинники формування етнічної ідентичності. Групи більшості.

Групи меншості. Внутрішньогрупова орієнтація. Стратегії підтримання етнічної ідентичності. Стратегія соціальної творчості А. Тешфела та Дж. Тернера. Стратегія конструювання амбівалентної ідентичності. Проблема зміни етнічної ідентичності. Стратегія індивідуальної мобільності.

Модель двох вимірів етнічної ідентичності. Типи етнічної ідентичності (моноетнічна ідентичність з своєю етнічною групою, біетнічна ідентичність, моноетнічна ідентичність з чужою етнічною групою, маргінальна етнічна ідентичність).

ТЕМА 6. Архетипічність. Ментальність. Національний характер

Психічний склад етносу. Архетипи колективного несвідомого (К.Г. Юнг). Архетипи. Українське колективне несвідоме та його архетипи.

Ментальність як інтегральна етнопсихологічна ознака нації. Основні компоненти ментальності (емоційний, когнітивний, поведінковий). Етнічна ментальність. Менталітет. Чинники і умови формування ментальності та менталітету. Менталітет українського народу.

Поняття національного характеру (О. Бауер, Г.В.Ф. Гегель, Гельвецій, Е. Дюркгейм, І.С. Кон, М.І. Пірен, Д. Юм). Становлення національного характеру. Теорії успадкування рис національного характеру. Національний характер українців (Д..Чижевський).

ТЕМА 7. Етнічна свідомість та самосвідомість. Національна свідомість і самосвідомість

Поняття "етнічної свідомості" й "етнічної самосвідомості" та співвідношення між ними. Етнічна самосвідомість як структурний компонент самосвідомості особистості. Структура етнічної самосвідомості та її функції. Етнічна самосвідомість на рівні особистості. Етнічна самосвідомість на рівні етносу.

Національна свідомість. Складові національної свідомості. Національна самосвідомість, її структура та функції. Національна ідентичність.

Національні почуття. Націоналізм. Форми націоналізму. Психологічні засади націоналізму.

ТЕМА 8. Етнокультурна варіативність соціалізації

Соціалізація, інкультурація, культурна трансмісія. Етапи культурації. Види культурної трансмісії. Агенти соціалізації. Порівняльно-культурне вивчення соціалізації. Почуття прив'язаності до дорослого. Вплив культури на інтелектуальний розвиток дитини.

Етнографія дитинства (І. Ейбл-Ейбесфільд, М. Мід). Концепція батьківського прийняття /неприйняття Р. Ронера. Методи дослідження соціалізації. Етнографічні архіви. Вивчення вимірів виховання дітей за допомогою архівного підходу (Г. Баррі). Порівняльно-культурні, польові дослідження соціалізації. "Діти шести культур" (Б. і Дж. Уайтинги). Експериментальні крос-культурні дослідження соціалізації (У. Ламберт). Перехід у світ дорослих (Р. Бенедикт, М. Кле, М. Мід). Ініціація як обряд переходу в світ дорослих.

ТЕМА 9. Національно-культурна специфіка мовленнєвого спілкування

Мовленнєве спілкування як об'єкт наукового дослідження (В. Гумбольдт, І. Огієнко, Г. Штейнталь). Науки, які вивчають національну специфіку мовленнєвого спілкування (лінгвістика, проксеміка, психолінгвістика, загальна психологія, соціальна психологія, теорія і методика навчання іноземних мов, етнопсихолінгвістика), їх прикладні завдання.

Класифікація національно-культурних чинників спілкування. Культурна традиція, соціальні ситуації, специфіка мови. Етнічні відмінності у мовленнєвому спілкуванні. Діяльність спілкування (функціонально-цільовий аспект спілкування). Соціально-рольовий аспект. Засоби спілкування. Психолінгвістична організація процесів спілкування. Ситуативно-психологічна організація процесів спілкування. Рівень реалізації комунікативних процесів, які взяті поза конкретною ситуацією спілкування.

Сфери проявів етнопсихологічних чинників: у мовленнєвій діяльності, у мовній свідомості, в спілкуванні.

Змістовий модуль 3. Психологія міжетнічних відносин

ТЕМА 10. Міжетнічна взаємодія як сфера вияву національно-психологічних особливостей людей

Поняття міжетнічної взаємодії. Типи міжетнічної взаємодії. Відносини субординації. Горизонтальні відносини. Полімодальні

суспільства. Ранжовані системи. Неранжовані багатоетнічні системи. Види етнічної взаємодії (вплив, співдія, протидія). Дискримінація. Геноцид. Сегрегація.

Основні типи міжетнічних відносин. Етапи формування взаємовідносин між етнічною групою і суспільством (контакт, суперництво, акомодація, асиміляція). Механізми міжгрупового сприймання в етнічних відносинах. Етноцентризм як соціально-психологічне явище. Показники етноцентризму. Функції етноцентризму. Войовничий і гнучкий етноцентризм.

Поняття про етностереотипи. Види етностереотипів (автостереотипи, гетеростереотипи). Структура етностереотипу. Стереотипізація як психологічний процес. Функції стереотипізації. Властивості етностереотипів (емоційно-оцінний характер, стійкість, узгодженість, неточність).

Соціальна каузальна атрибуція. Теорія соціальної атрибуції М. Х'юстона та Й. Ясперса.

ТЕМА 11. Етнічні конфлікти: чинники виникнення та шляхи врегулювання

Типи міжгрупових конфліктів. Поняття і форми етнічних конфліктів. Боротьба. Війна.

Теорії виникнення етнічних конфліктів. Теорії міжгрупових конфліктів як продукту універсальних психологічних характеристик. Гідравлічна модель У. Макдугалла. Теорія З. Фройда про чинники війн в історії людства. Теорії Л. Берковіца, К. Лоренца. Теорії міжгрупових конфліктів, основою яких виступають індивідуальні відмінності. Концепція авторитарної особистості. Теорія реального конфлікту (М. Шеріф). Теорія соціальної ідентичності (А. Тешфел).

Види і стадії етнічних конфліктів. Чинники етнічних конфліктів. Етнічна та національна упередженість. Ксенофобія. Націоналістичні настрої.

Шляхи та засоби врегулювання етнічних конфліктів. Застосування правових механізмів. Переговори. Інформаційний шлях.

ТЕМА 12. Адаптація до нового культурного середовища

Адаптація, аккультурація і пристосування. Основні параметри диференціації груп та індивідів, що вступають у нові міжкультурні

контакти. Умови і чинники міжкультурної та міжетнічної взаємодії. Міжкультурна адаптація. Психологічна адаптація. Соціально-культурна адаптація. Значення міжкультурної адаптації.

Культурний шок і його симптоми. Етапи міжкультурної адаптації. Крива процесу адаптації. Реадаптація. Чинники адаптації до нового культурного середовища (індивідуальні та групові). Індекс культурної дистанції І. Бабікера. Розширений індекс аккультурації.

Наслідки міжкультурної взаємодії для групи за С. Бокнером (геноцид, асиміляція, сегрегація, інтеграція). Наслідки міжкультурної взаємодії для індивіда. Концепція стратегій аккультурації Дж. Беррі (інтеграція, асиміляція, сепаратизм /сегрегація, маргіналізація).

СТРУКТУРА ЗАЛІКОВОГО КРЕДИТУ

№ з/п	Перелік тем	Кількість годин на форму занять		
		Лекції	Практичні	Самостійна робота
	Змістовий модуль 1. Становлення та міждисциплінарні зв'язки етнопсихології			
1	Етнопсихологія як міждисциплінарна галузь знань	1	1	5
2	Історія зародження етнопсихологічних ідей в європейській і американській науці	1	1	5
3	Основні напрямки етнопсихологічних досліджень	1		5
4	Культура як основний чинник диференціації народів	1		5
	Змістовий модуль 2. Етнопсихологічні аспекти особистості			
5	Розвиток і трансформація етнічної ідентичності	1	1	5
6	Архетипічність. Ментальність. Національний характер	1	1	5
7	Етнічна свідомість та самосвідомість. Національна свідомість і самосвідомість	2	2	5
8	Етнокультурна варіативність соціалізації	1		5
9	Національно-культурна специфіка мовленнєвого спілкування	1		5
	Змістовий модуль 3. Психологія міжетнічних відносин			
10	Міжетнічна взаємодія як сфера вияву національно-психологічних особливостей людей	2		5
11	Етнічні конфлікти: чинники появи та шляхи врегулювання	2	2	5
12	Адаптація до нового культурного середовища	2		6
Разом	**85**	**16**	**8**	**61**

ГЛОСАРІЙ

Агенти соціалізації – це люди, соціальні інститути, з якими безпосередньо взаємодіє індивід і які допомагають у реалізації процесів соціалізації. Основними агентами соціалізації є найближче соціальне оточення (батьки, брати, сестри, однокласники).

Аккультурація – це результат безпосереднього, тривалого міжкультурного міжгрупового контакту, який призводить до зміни патернів культури в одній чи кількох групах.

Архетип – це сукупність духовно-культурних символів і образів етнічного буття, за допомогою яких життя людини наповнюється почуттями смислозаданості та доцільності. Архетип функціонує за умови неможливості існування чи відсутності свідомих понять.

Боротьба – це форма конфлікту, за якої супротивники прагнуть продемонструвати свою перевагу, примушуючи противника визнати її. Метою боротьби є примус супротивника до капітуляції шляхом визнання переваг і прийняття умов, які зумовлено цим визнанням. Боротьба існує та існувала в усіх історичних періодах і суспільствах.

Війна – це збройна боротьба за реалізацію політичних цілей етнічної групи. Війна з'являється з появою політично-організованих етнічних спільностей (держав).

Геноцид – це знищення окремих груп населення за расовими, національними чи релігійними ознаками, а також умисне створення умов, розрахованих на повне або часткове знищення цих груп.

Географічний детермінізм – це науковий напрямок, основна ідея якого полягає у тому, що провідним чинником розвитку якого-небудь суспільства є географічне положення та кліматичні умови.

Гомеостаз – це рухливий врівноважений стан етнічної спільності, що забезпечується засобами її протидії зовнішнім і внутрішнім чинникам, які можуть порушити цю рівновагу.

Дискримінація етнічна – утиски, що здійснює панівний етнос щодо непанівного етносу (або певної кількості таких етносів). Вона дається взнаки при наймі на роботу та звільненні з роботи, при виплаті заробітної плати та встановленні окладу, при вирішенні питань підвищення кваліфікації та висування на більш високу посаду, при наданні прав громадянства та здійсненні судочинства,

при реалізації прав на соціальний захист та прав людини взагалі тощо. Етнічна дискримінація має економічне, історичне та психологічне коріння. Історично зумовлена тривалим ставленнями до етносів-чужинців як до ворогів.

Етнічна група – це внутрішній підрозділ етносу, що має етнічну самосвідомість. Етнічна група проживає на інших етнічних територіях і характеризується спільними з власним етносом властивостями: мовою, культурою, вірою, етнічною ідентифікацією та самосвідомістю.

Етнічна ідентичність – це результат когнітивно-емоційного процесу самоусвідомлення людини як представника якого-небудь етносу, певний ступінь ототожнення себе з цим етносом і відособлення від інших етносів.

Етнічний конфлікт – це конкуренція між групами – від реального протистояння за володіння обмеженими ресурсами до соціальної конкуренції – в усіх тих випадках, якщо у сприйманні однієї сторони протилежна визначається з позиції етнічної належності її членів.

Етнічна ментальність є системою образів, уявлень, які стимулюють і регулюють поведінку людини в даних культурних та соціальних умовах.

Етнічна психологія – це галузь психологічної науки, в якій вивчаються психологічні особливості нації (етносу, народу) та їх представників; закономірності, джерела і чинники національної (етнічної) свідомості та самосвідомості, національний характер, механізми національної (етнічної) ідентифікації та етностереотипізації; психологія міжнаціональних (міжетнічних) відносин.

Етнічна самоідентифікація – це процес віднесення людиною себе до певної етнічної спільності.

Етнічна самосвідомість – це уявлення індивіда чи цілої групи людей про себе чи образ свого етносу, які відображають знання про власну етнічну групу та ставлення до цієї групи. Феномен етнічної самосвідомості пов'язаний з усвідомленням етновизначальних елементів матеріальної, соціальної та духовної культури власного етносу.

Етнічна свідомість – це система поглядів, уявлень та ідей етнічної спільності, що з'являються завдяки взаємодії з іншими

етнічними групами, у якій *(системі – Авт.)* виявляються знання про ці групи і ставлення до них, а також стан і форми самовиокремлення своєї етнічної спільності.

Етнічна та національна упередженість – це установка упередженого чи ворожого ставлення до представників певних етнічних груп, до будь-яких фактів дійсності, що пов'язані з їх діяльністю, повсякою та соціальним станом, без достатніх для цього підстав і знань. Значущими умовами появи етнічної й національної упередженості виступають соціально-економічні умови нерівності щодо різних спільностей, які разом співіснують.

Етнолінгвістика – це науковий напрямок мовознавства, який вивчає мову по відношенню до культури, досліджує взаємодію етнокультурних, етнопсихологічних чинників в еволюції та у процесі мовленнєвої діяльності.

Етнос – це усталена сукупність людей, що історично склалася на певній території та має спільні, відносно стабільні особливості мови, культури і психіки, характеризується усвідомленням своєї єдності й відмінності від інших утворень (самосвідомість), що зафіксовано в її самоназві (етнонімі).

Етностереотипи – це спрощені, схематизовані образи етнічних спільностей, які вирізняються високим ступенем узгодженості індивідуальних уявлень.

Етноцентризм – це сприймання та оцінювання життєвих явищ згідно з традиціями і цінностями власної етнічної спільності, що є певним еталоном (чи оптимумом).

Звичаї – це основна форма регулювання поведінки, правила поведінки, які склалися внаслідок їх практичного застосування впродовж тривалого часу серед людей і уособлюють підсумок історичного досвіду та зародки майбутнього; усталений спосіб людської діяльності, який передається від покоління до покоління.

Ініціація – це обряд переходу підлітка до світу дорослих, який існував в умовах первіснообщинного ладу. Ініціація відіграє важливу роль у формуванні нової соціальної ідентичності підлітка і засвідчує його перехід до визнаного суспільством дорослого статусу.

Інкультурація – процес засвоєння традицій, звичаїв, цінностей і норм рідної культури, вивчення і передачі культури від одного

покоління до іншого, що триває все життя. В процесі інкультурації індивід засвоює притаманні культурі світорозуміння і поведінку, в результаті чого у нього формується його когнітивна, емоційна та поведінкова подібність з членами даної культури і відмінність від членів іншої культури.

Кінесика (комунікативно значущі рухи): виражальні рухи – міміка, жести, пантоміміка, постава, поза, хода.

Клани – рід, який походить від міфічного або легендарного предка, точну генеалогічний ланцюг до якого члени клану не простежують.

Ксенофобія – це форма національної упередженості, яка означає неприязнь до іноземців в цілому. Ксенофобія найчастіше зустрічається в тих етнічних групах, в яких існує конкуренція на ринку праці.

Культура – це динамічна система експліцитних та імпліцитних правил, що встановлені групами з метою забезпечення власного виживання, установки, цінності, уявлення, норми і моделі поведінки, що є спільними для групи, однак реалізуються кожним специфічним об'єднанням всередині групи за допомогою різних способів, передаються від покоління до покоління та є відносно стійкими, тобто можуть незначною мірою змінюватися з часом.

Культурний спадок – це та частина системи, яка виявилася стійкою в часі та передалася наступним поколінням.

Культура спільності (етносу) –це сукупність реальних, актуальних, існуючих предметів і зразків, які відіграють визнану роль у житті всіх членів спільності (етносу).

Культурна трансмісія – це процес, за допомогою якого етнічна група "передає себе у спадок" новим членам, передусім, дітям через основні механізми научіння.

Міжкультурна адаптація – це складний процес, у результаті успішного закінчення якого людина досягає відповідності (сумісності) до нового культурного середовища, приймаючи його традиції як свої власні та діючи згідно з цими традиціями.

Міжетнічна взаємодія – це різноманітні контакти між етносами, які призводять до зміни індивідуальних і соціальних характеристик кожної з етнічних груп чи їх представників, які взаємодіють між собою, а також до інтеграції їх певних якостей і властивостей.

Менталітет (*синонім до* **світорозуміння**) – це деяка інтегратив-на характеристика людей, які живуть у конкретній культурі, що дає змогу описати своєрідність бачення цими людьми оточуючого сві-ту і пояснити специфіку їх реагування на нього.

Ментальність виступає цілісним проявом духовних напрямків, які не зводяться до суми форм суспільної свідомості (релігії, мис-тецтва), а являються специфічним відображенням дійсності, що зумовлено процесом життєдіяльності етносу в певному географіч-ному, історичному та культурному просторах.

Мовна форма – це особливий для певної мови спосіб об'єднання звукового матеріалу та психологічного змісту, чи спосіб пристосу-вання звуків для вираження психологічного змісту

Народний дух – це психічна схожість (самосвідомість, етнічна ідентичність) представників одного народу. Народний дух виявля-ється в мові, звичаях, традиціях, вдачі, вчинках і є предметом ви-вчення психології народів.

Національна ідентичність – це усвідомлення людиною власно-належності до певної національної групи, що має свою назву, влас-ну історичну територію, спільні міфи, історичну пам'ять, спільну масову громадську культуру, свою мову, спільну економіку, одна-кові для всіх юридичні права та обов'язки.

Національна меншина – це менша за чисельністю група у по-рівнянні з етнічною, яка не займає панівного положення, представ-ники якої є громадянами цієї держави, посідають за етнічними, ре-лігійними чи мовними характеристиками такі позиції, які відрізня-ють їх від характеристик основної частини населення, і водночас виявляють почуття солідарності з метою збереження своєї культу-ри, традицій, релігії чи мови.

Національна свідомість – це сукупність соціальних, економіч-них, політичних, моральних, етичних, філософських, релігійних поглядів, норм поведінки, звичаїв і традицій, ціннісних орієнтацій та ідеалів, в яких виявляються особливості життєдіяльності націй та етносів.

Національна самосвідомість – це сукупність поглядів, знань, оцінок, ідеалів, що відображають специфічний зміст, рівень і особ-ливості уявлень представників національної спільності про мину-ле, сучасне і майбутнє свого розвитку, про місце та призначення

серед інших спільнот і характер взаємовідносин з ними. Національна самосвідомість відображає ступінь засвоєння елементів загальнонаціональної свідомості окремими представниками нації.

Національний характер – це сукупність рис, які склалися історично у представників тієї чи іншої нації, що визначають звичну манеру їх поведінки, типовий спосіб дій, які виявляються у побутовій сфері, оточуючому світові, праці, ставленні до своєї та інших спільностей.

Національне почуття – це похідне від національної самосвідомості почуття стійкої прив'язаності до своєї нації, до її традицій, звичаїв, культури, побуту і національних духовних цінностей.

Нація – це історично стійка спільність людей, що живуть спільним історичним життям, усвідомлюють власну єдність, мають спільні історичну пам'ять, досвід, духовні цінності, мову, поняття та уявлення про світ. Націю об'єднують територіальні, економічні, внутрішні, культурно-інформаційні зв'язки. Нація є найвищою формою існування етносу.

Плем'я – це форма соціальної організації, яка ґрунтується на принципі родинних зв'язків і стосунків. До племені належить значна кількість родів і кланів.

Полімодальне суспільство – це суспільство, до якого належать дві чи більше самостійних етнічних групи.

Соціалізація – це інтеграція індивіда в людське суспільство і набуття досвіду, який необхідний йому для виконання соціальних ролей.

Соціальна каузальна атрибуція – це інтерпретація поведінки і результатів діяльності людей за ознакою їх групової належності.

Тотемізм – це релігія, що ґрунтується на культі тварин чи рослин, які вважаються предками клану, і на вірі в кровні родинні зв'язки між усіма членами клану та з будь-якою твариною або рослиною.

Традиції – це досвід, звичаї, погляди, смаки, цінності, інтереси, переконання, моральні норми, які склалися історично та передаються з покоління до покоління; звична, прийнятна норма, манера поведінки, усталені погляди, переконання.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ТА ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна:

1. Баронин А.С. Этническая психология / А.С. Баронин. – К.: Тандем, 2000. – 264 с.
2. Налчаджян А.А. Этнопсихология / А.А. Налчаджян. – СПб: Питер, 2004. – 381 с.
3. Пірен М.І. Основи етнопсихології / М.І. Пірен. – К.: Друкарня МВС України, 1998. – 436 с.
4. Савицька О.В. Етнопсихологія: Курс лекцій / О.В. Савицька. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. – 44 с.
5. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Т.Г. Стефаненко. – М.: Аспект-Пресс, 2003. – 368 с.
6. Этническая психология: Хрестоматия / Под ред А.И. Егоровой – СПб.: Речь, 2003. – 320 с.
7. Етнопсихологія / [Л.Е. Орбан, В.Д. Хрущ, В.К. Ларіонова та ін.]. – Івано-Франківськ: Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника, 1994. – 83 с.
8. Лебедева Н.М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию / Н.М. Лебедева. – М.: «Ключ-С», 1999. – 270 с.
9. Павленко В.Н. Введение в этническую психологию: Учебное пособие / В.Н. Павленко, С.А. Таглин. – Харьков: Изд. ХГУ, 1992. – 108 с.
10. Крысько Г.В. Этническая психология / Г.В. Крысько. – М.: Академия, 2008. – 320 с.

Додаткова:

11. Агеев В.С. Психология межгрупповых отношений / В.С. Агеев. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 144 с.
12. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы / В.С. Агеев. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 239,[1] с.
13. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 375 с.

14. Бабаков В. Г. Национальное сознание и национальная культура (методологические проблемы) / В.Г. Бабаков, В.М. Семенов. – М.: Ин-т философии РАН, 1996. – 70 с.
15. Березін А.М. Психологічні чинники генезису національної самосвідомості особистості: дис.... кандидата психол. наук: 19.00.07 / А.М. Березін. – К., 2002. – 208 с.
16. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві / М.Й. Боришевський // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. – С. 138–144.
17. Бромлей Ю.В. Этнические процессы в современном мире / Ю.В. Бромлей. – М.: Наука,1987. – 467 с.
18. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса / Ю.В. Бромлей. – М.: Наука, 1983. – 412 с.
19. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография / Ю.В. Бромлей. – М.: Наука, 1973. – 283 с.
20. Вундт В. Психология народов / В. Вундт. – М.: ЭКСМО-Пресс; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 864 с.
21. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. / Л.С. Выготский; ред. А.Р. Лурия, М.Г. Ярошевский. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 1: Вопросы теории и истории психологии. – 488 с.
22. Вырост И.С. Национальное самосознание: проблемы определения и анализа / И.С. Вырост // Философская и социологическая мысль. – 1989. – № 7. – С. 26–31.
23. Вундт В. Психология народов / В. Вундт. – М.: ЭКСМО - Пресс; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 864 с.
24. Гачев Г.Д. Европейские образы пространства и времени / Г.Д. Гачев // Культура, человек и картина мира. – М.: Наука, 1987. – С. 198-227.
25. Гачев Г.Д. Национальные образы мира. Общие вопросы. Русский, болгарский, киргизский, грузинский, армянский / Г.Д. Гачев. – М: Советский писатель, 1988. – 446 с.
26. Гегель Г.В.Ф. Феноменологія духу / Г.В.Ф. Гегель; ред. Ю. Кушаков. – К.: Основи, 2004. – 548, [1] с.
27. Геродот. Історії в дев'яти книгах / Геродот; переклад А.О. Білецького. – К.: Наукова думка, 1993. – 576 с.

28. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? / М. Грушевський. – К.: Знання України, 1991. – 240 с.
29. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период / Л.Н. Гумилев. – Л.: Наука, 1990. – 287 с.
30. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Л.Н. Гумилев. – М.: АСТ, Харвест, 2007. – 560 с.
31. Донцов Д. Дух нашої давнини / Д. Донцов. – Дрогобич: Відродження, 1991. – 342 с.
32. Дробижева Л.М. Национальное самосознание: база формирования и социально-культурные стимулы развития / Л.М. Дробижева // Сов. этнография. – 1989. – № 5. – с. 3–17.
33. Євтух В.Б. Український етнос: структура і характер взаємодії з навколишнім середовищем / В.Б. Євтух // Вісник АН України. – 1993. – № 10. – С. 56–69.
34. Залевская А.А. Введение в психолингвистику / А.А. Залевская. – М.: Рос. гуманитарный ун-т, 1999. – 348 с.
35. Иванова Т.В. Изучение этнических стереотипов с помощью проективных рисунков / Т.В. Иванова // Вопросы психологии. – 1998. – № 2. – С. 71-82.
36. Козлов В.И. Проблема этнического самосознания и ее место в теории этноса / В.И. Козлов // Советская этнография. – 1974. – № 4. – С. 79–91.
37. Кон И.С. Ребенок и общество / И.С. Кон; Ин-т этнографии АН СССР. – М.: Наука, 1988. – 270 с.
38. Кон И.С. Национальный характер – миф или реальность? / И.С. Кон // Иностранная литература. – 1968. – № 9. – С. 218–219.
39. Коростелина К.В. Структура и динамика системы социальной идентичности: дис.... доктора психол. наук: 19.00.05 / К.В. Коростелина. – Симферополь, 2003. – 489 с.
40. Коул М. Культура и мышление: психологический очерк / М. Коул, С. Скрибнер; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1977. – 262 с.
41. Коул М. Культурно-историческая психология / М. Коул. – М.: Когито-центр, 1997. – 432 с.
42. Кросс-культурная психология. Исследования и применение / Д. Берри, А. Пуртинга, М. Сигалл и др.; пер. с англ. – М.: Гуманитарный центр, 2007. – 560, [1] с.

43. Кульчицький О. Риси характерології українського народу / О. Кульчицький // Енциклопедія українознавства. Загальна частина: у 2 т. / Інститут української археографії та джерелознавства НАН України. – К., 1995. – Т. 2. – С. 708–718.
44. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон. – СПб: Макет, 1995. – 316 с.
45. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление / Л. Леви-Брюль // Психология мышления / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер и В.В. Петухова. – М: Изд-во МГУ, 1980. – С. 130–140.
46. Леви-Стросс К. Структурная антропология / К. Леви-Стросс. – М.: Наука, 1983. – 535 с.
47. Левкович В.П. Этноцентризм как социально-психологический феномен / В.П. Левкович, И.Б. Андрущак // Психологический журнал. – Т. 16. – № 2. – 1995. – С. 70-81.
48. Левкович В.П. Социально-психологические аспекты проблемы этнического сознания / В.П. Левкович, Н.Г. Пешкова // Социальная психология и общественная практика / под ред. Е.В. Шороховой, В.П. Левкович. – М.: Наука, 1985. – С. 138–153.
49. Леонтьев А.А. Деятельный ум (Деятельность, Знак, Личность) / А.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 2001. – 392 с.
50. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики / А.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 287 с.
51. Лисий І.Я. Менталітет і духовна культура українців / І.Я. Лисий // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 11–12. – С. 37–60.
52. Лозко Г.С. Українське народознавство / Г.С. Лозко. – К.: Зодіак-ЕКО, 1995. – 368 с.
53. Лозова О.М. Психосемантична структура етнічної свідомості: автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2008. – 36 с.
54. Лурия А.Р. Язык и сознание / А.Р. Лурия. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 416 с.
55. Лурье С.В. Историческая этнология / С.В. Лурье. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 448 с.
56. Льовочкіна А.М. Етнопсихологія: навч. посіб. / А.М. Льовочкіна. – К.: МАУП, 2002. – 144 с

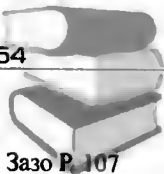
57. Максименко С.Д. Експериментальна психологія / С.Д. Максименко, Е.Л. Носенко. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 360 с.
58. Мацумото Д. Психология и культура / Дэвид Мацумото. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 416 с. – (Серия "Психологическая энциклопедия").
59. Мухина В.С. Проблемы генезиса личности / В.С. Мухина. – М.: МГПИ, 1985. – 106 с.
60. Национально-культурная специфика речевого поведения /Ред коллегия: А.А.Леонтьев, Ю.А.Сорокин, Е.Ф.Тарасов. – М.: Наука, 1977. – 321 с.
61. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. – К.: «Довір'я», 1992. – 141 с.
62. Овсянико-Куликовский Д.Н. Психология национальности / Д.Н. Овсянико-Куликовский. – Спб., 1922. – 188 с.
63. Петренко В.Ф. Введение в экспериментальную психосемантику: исследование форм репрезентации в обыденном сознании / В.Ф. Петренко. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 176 с.
64. Петренко В.Ф. Основы психосемантики / В.Ф. Петренко. – 2-е изд., доп. – СПб.: Питер, 2005. – 480 с. – С. 459–480.
65. Петров В.П. Етногенез словян / В.П. Петров. – К.: Наукова думка, 1992. – 214 с.
66. Понятие менталитета этнокультурных общностей [Электронный ресурс] / Р.Г. Шарипов: Режим доступа: www. bashedu.ru/konkurs/bagautdinv/bgu/sharipov2. htm.
67. Поршнев Б.Ф. Противопоставление как компонент этнического самосознания / Б.Ф. Поршнев. – М.: Наука, 1973. – 198 с.
68. Потебня А.А. Из записок по теории словесности // Слово и миф / А.А. Потебня. – М.: Правда, 1989. – С. 243–260.
69. Потебня А.А. Мысль и язык. Собрание трудов / А.А. Потебня. – М.: Лабиринт, 1999. – 300 с.
70. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки / В.Я. Пропп. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – 364 с.
71. Психодиагностика толерантности личности / Под ред. Г.У. Солдатовой, Л.А. Шайгеровой. – М.: Смысл, 2008. – 172 с.

72. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян / Б.А. Рыбаков. – М.: София, 2002. – 592 с.
73. Савельєва М.Ю. Введение в метатеорию сознания / М.Ю. Савельєва. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 334 с.
74. Садовин А.П. Етнология / А.П. Садовин. – М.: Гардарики, 2000. – 208 с.
75. Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть / В. Січинський. – К.: Довіра, 1992. – 225 с.
76. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности / Г.У. Солдатова. – М.: Смысл, 1998. – 389 с.
77. Старовойтова Г.В. Этнические стереотипы поведения / Г.В. Старовойтова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – 199 с.
78. Степко М.Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М.Т. Степко. – К.: Товариство «Знання» КОО, 1998. – 251 с.
79. Стефаненко Т.Г. Методы исследования этнических стереотипов / Т.Г. Стефаненко, Е.И. Шлягина, С.Н. Ениколопов // Методы этнопсихологического исследования. – М.: Изд-во МГУ, 1993. – С. 3–27.
80. Сухарев А.В. Теоретико-методологические основы этнопсихологической консультации и психотерапии / А.В. Сухарев // Журнал прикладной психологии. – 1998. – № 6. – С. 5–9.
81. Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического / В.Н. Топоров. – М.: Прогресс-Культура, 1995. – 624 с.
82. Чибисова М.Ю. Тренинг «Этническая идентичность» /М.Ю. Чибисова //Этнопсихология: вопросы теории и практики: сборник научных трудов /под ред. О.Е. Хухлаева.–М.: МГППУ, 2006. – Вып. 1. –Ч.2. –С.95-103
83. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К.: Орій, 1992. – 230 с.
84. Улыбина Е.В. Психосемантика обыденного сознания / Е.В. Улыбина. – М.: Смисл, 2001. – 263 с.
85. Хиллман Дж. Архетипическая психология / Дж. Хиллман. – СПб.: Наука, 1998. – 155 с.

86. Хотинец В.Ю. Этническое самосознание / В.Ю. Хотинец. – СПб.: Алетейя, 2000. – 311 с.
87. Шевченко Т.Г. Собр. соч.: в 4 т. / Т.Г. Шевченко. – М.: Правда, 1977. – Т. 1. – 399 с.
88. Шилов Ю.О. Джерела витоків української етнокультури XIX тис. до н. е. – II тис. н. е. / Ю.О. Шилов. – К.: Аратта, 2002. – 277 с.
89. Шпет Г.Г. Введение в этническую психологию / Г.Г. Шпет. – СПб.: П. Є. Т., Алетейя, 1996. – 154 с.
90. Шпет Г.Г. Язык и смысл / Г.Г. Шпет // Логос. – 1996. – № 7. – С. 81–122.
91. Штейнталь Х. Мысли о народной психологии / Х. Штейнталь, М. Лацарус // Филологические записки. – Воронеж, 1864. – Вып. 1. – С. 90–105.
92. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.
93. Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени / К.Г. Юнг.; пер. А.М. Боковиков. – М.: Прогресс- Универс, 1996. – 331 с.
94. Юнг К.Г. Сознание и бессознательное / К.Г. Юнг. – М.: АСТ; СПб.: Университетская книга, 1997. – 592 с.
95. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів. – К.: Знання, 2006. – 342 с.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

З

К

Л

М

Н

О

П

Р

С

Т

У

Ф

Х

Ч

Ш

Ю

Я

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Б

В

Г

Д

Е

І

К

Л

М

Н

П

Р

С

Т

У

Ш

Я

